

מגדולי החסידות

מאת

הרב אברהם יצחק ברומברג

הוצאת בית הלל
ירושלים, תשמ"ב

כל הזכויות שמורות

All rights reserved

"בית הלל"

לכטנשטין את הולדר

רח' שטראוס 36

ירושלים, ת.ד. 5093

Lichtenstein & Holder

36 Strauss St. Jerusalem

P.O.B. 5093, Israel

נדפס בארץ-ישראל

Printed in Israel

מפעלי ספרים ליצוא בע"מ

books export enterprises l.t.d.

מגדולי התורה והחסידות

הגאון רבי יוסף שאול נתנזון זצ"ל
מלבוב

בעל שו"ת "שואל ומשיב" ועוד ספרים

מאת

הרב אברהם יצחק ברומברג

הוצאת בית הלל
ירושלים, תשמ"ב

ת כן הענינים:

עמוד

ה

הקדמת המחבר

הגאון רבי יוסף שאול נתנזון זצ"ל

ט פרק א: משפחת נתנזון

טו פרק ב: ילדותו של ר' יוסף שאול

יז פרק ג: נשואיו ויחסיו עם גיסו

כד פרק ד: קהלת לבוב בזמנו

סה פרק ה: פסקיו לפי התנ"ך

עח פרק ו: עוון רציחה עד היכן? עפ"י תשובותיו

צד פרק ז: המשיב של הדור

קטו פרק ח: ר' יוסף שאול בתור ר"ם

קכ פרק ט: יחסו לחסידות

קלג פרק י: אחרית ימיו וירושתו הרוחנית

קמא פרק יא: מתורתיו

קנח מקורות וציונים

הקדמה

בספרי זה הששה עשר בסוזה „מגדולי התורה והחסידות“ השתדלתי לתאר את דמותו המזהירה של אחד הגאונים בדורות האחרונים שבגליציה, והוא הרב ר' יוסף שאול נתנזון הידוע בעולם התורני בכינויו „שואל ומשיב“, אשר חי חמשים משנות חייו בלבוב, מהן רק בשמונה עשרה שנות חייו האחרונות כהן כרבה של לבוב, וקודם לכן במשך שלשים ושתים שנה מעת בואו לשבת בעיר זו שקד על התורה, נהל ישיבה והעמיד תלמידים רבים וגם עסק בצרכי צבור שלא על מנת לקבל פרס. גם כשנעשה רבה של לבוב לא עשה את רבנותו קרדום לחפור בו, ולא קיבל משכורת מהקהלה. הוא היה מפורסם מאד בשעתו. כל גדולי הדור עמדו עמו בקשרים ע"י מכתבים ובמגע אישי, וגם אדמו"רים של חסידים באו להקביל פניו בהזדמנם ללבוב.

עוד זמן רב קודם שנעשה רבה של לבוב התפרסם על ידי ספריו כגאון בהלכה. מכל פנות גליציה וגם מחוצה לה פנו אליו בשאלות והוא נעשה „המשיב“ הגדול שבדורו. במשך עשרות שנים היה הבר-סמכא הגדול בעניני דין והלכה. בכל שאלה גדולה או קטנה ירד לכל עומקה והוציא דין לאמיתה של תורה. לא היתה שאלה בהלכה שהגאון מלבוב לא מצא לה סימוכין בש"ס ופוסקים ראשונים ואחרונים. ולפעמים חיפש ומצא סימוכין לפסקיו גם בתנ"ך ומפרשיו. הרבה עמל השקיע בעבודתו זו כפי שהוא מעיד על עצמו בהקדמתו לכרך

הראשון "שואל ומשיב" שהוציא בחייו בשנת תרכ"ח: "כי הרבה חפשתי בחדרי הש"ס ובגדולי הקדמונים אשר משם הוצאתי והבאתי חדשות ונצורות אשר יאמר ראה זה חדש הוא". והוא מתנצל ואומר: "ואם אחר כל אלה ימצא המעיין שגיאה, הלא זה בחיק אנושי עלול לכל שגיאה וטעות...". בשכלו הישר התחקה תמיד בכל ענין רק אחרי האמת לאמתה כמו שהוא מדגיש באותה ההקדמה את מאמר החכם "החכם יחפוץ האמת דעתו ולא דעתו האמת". יחד עם גדלותו בתורה הצטיין בענותנותו הרבה והוא כותב שם: "אולי אזכה שגם שפתותי יהיו דובבות בחיי לאורך ימים ואחרי כן בעת כי פקד יפקוד רוחי וגויתי להיות דברי נאמרים בבית המדרש". ואמנם זכה הגאון הזה שספריו ופסקיו יהיו לפני עיניהם של כל רב ומורה הוראה בישראל ובהם מעיינים ולומדים כל חובשי בית המדרש עד היום הזה.

ר' יוסף שאול חי ופעל בתקופה מענינת מאד של קהלת לבוב כשחלו בה תמורות רבות בחיים היהודיים החברתיים והרוחניים. הגאון ר' יוסף שאול פעל מאהלו, אהלה של תורה, שבו התיחד עם קומץ תלמידיו, והשפיע על סביבתו באישיותו המזהירה שהכל התייחסו אליו בכבוד ובהערצה ואף מתנגדיו. הוא היה איש השלום וברח מן המחלוקת והריב, אבל לא נרתע מלריב את ריבה של תורה. במקרים כאלה היה מתעורר בו "איש המלחמה" והיה משיב מלחמה שערה, כנגד עלבונה של תורה.

גם המשכילים התייחסו אליו בכבוד והערצה ולא פגעו בו, כי התהלך עמהם כאב עם בנים סוררים. הוא היה מוכיחם ומיסרם על סורם מדרך התורה, ובכל ספריו אפשר למצוא

דברי תוכחה כאלה הכתובים בהומור רב ובטון של אירוניה. אלה הם קטעים פובליציסטיים נפלאים שטעמם לא פג וגם כיום ראויים הם להשמע, כשהוא שולח חציו לעבר המשכילים המתרברים בידיעת לשונות לעז ובחילופי שמותיהם שמתביישים במוצאם היהודי ומקימים להם במות ומדברים עתק על קדשי ישראל. את ה"מטיפים" והנואמים האלה הוא מכנה בשם — "כת המדברים".

ר' יוסף שאול לא היו לו בנים ואת כל האהבה שבלבו השקיע באהבת התורה. באחד מספריו הוא מביא מעשה נפלא באשה אחת "צדקנית וחכמת לב" אשר שני בניה הומתו על קידוש השם והיא לא התרעמה על משפטי ה' באמרה כי "הצור תמים פעלו" ואת כל אהבתה שרחשה לבניה בחייהם היא רוחשת עתה להשם יתברך כי אין לה את מי לאהוב מלבדו. אף הגאון ר' יוסף שאול התרכזו כולו באהבת התורה ואף רגע אחד מחייו לא בטל מתורה. באחד מספריו הוא כותב: "ובאמת מצאנו גדולי הדור אף שעסקו באיזה עסק, בכל זאת לא סר מחשבתם מהגות תורתם בלב". (דברי שאול על אגדות דף ק"ה.) ומענין הדבר שפירושו זה תואם את פירושה של גדולי החסידות על הפסוק "והגית בו יומם ולילה" שפירושו "והגית" מלשון "הגיון לבי" — מחשבה, את המחשבה יש להקדיש לתורה יומם ולילה. ועוד הוא מוסיף ומבאר את המשנה "יכול אפילו תקפה עליו משנתו ת"ל ופן יסורו מלבבך כל ימי חיך, הא אינו מתחייב בנפשו עד שישב ויסירם מלבו" (אבות פ"ג, מ"ח) וברש"י שם: "תקפה — ששכחה בעל כרחו מפני שחמורה עליו". ור' יוסף שאול שמימיו לא הסיר את תלמודו מלבו מבאר את "שכחה" כך: "לפי עניות דעתי הכונה היא שע"י

שלומד הרבה, נטרד בענינים רבים ועל כן אינו זוכר כל כך בבירור מפני שהענינים מבלבלים זה את זה, שבשעה שמעיין בזה שוכח דבר עיוני באחרת, ומתנצל שגם אצלו קורים מקרים כאלה: „וזה קראתי עלי שלפעמים ע"י רוב עיונים מטריד זה את זה". הגאון הזה למרות טרדותיו הרבות בענינים שונים היה בעל זכרון נפלא ובעל סדר למופת ובספריו הן בהלכה והן במחשבה והן בדרוש הוא מופיע לפנינו כסופר אמן. ספריו יכולים לשמש גם כיום כמקור בלתי אכזב לא רק לאנשי הלכה דיינים ופוסקי פסקים, אלא גם לאנשי ההגות במחשבת ישראל.

את החומר למונוגרפיה הזאת אספתי בעיקר מתוך ספריו של ר' יוסף שאול זצ"ל. ציוני המקורות שבהם השתמשתי נדפסו בסוף הספר. גם דברים שבעל פה ששמעתי מאנשים שונים, ובזה אביע תודתי לכל מי שסייע בידי בעבודתי הזאת. בראש וראשונה לכבוד רבן של ישראל מרן הגאון רבי דב בריש וויידנפלד שליט"א מטשיבין וכעת בירושלים שמסר לי דברים שבעל-פה, ולידידי הרב ר' ראובן מרגלית שליט"א שהעיר לי כמה הערות, ולידידי ר' ישראל גן-צבי נ"י שעבר על כמה פרקים מכתב-היד והעיר הערותיו. תודתי לספרן של ספרית „גנזי אליעזר" על יד ישיבת „שפת אמת" מגור הרב בנש"ק ר' אריה אלתר נ"י וכן לספרן של ספרית „ישורון" ד"ר זרח הופמן נ"י, שהשתדלו להמציא לי כל ספר הדרוש לעבודתי.

אברהם יצחק ברומברג

ירושלים חנכה תש"ך

משפחת נתנזון

בין המשפחות המיוחסות שבקהלת ברודי המעטירה היתה מפורסמת בראשית המאה השמונה עשרה משפחת נתנזון. משפחה זו מנתה את מוצאה הראשון מן החכם צבי, הב"ח, המהרש"א, הרמ"א, ולמעלה עד רש"י. ר' יוסף שאול הדגיש את יחוסו והתגאה בו: „אני תהלה לאל חוטר מגזע קודש אבני שיש טהור ותפלתי שגורה בפי לעלות על במתי אב עקבות אבותי הקדושים אשר בארץ הגודרים גדר ועומדים בפרץ“¹. אבי המשפחה היה יעקב סג"ל (סגן לוי) ולו שלשה בנים: ר' יצחק, ר' דוד, ור' יודל. האמצעי ר' דוד היה רב בית הכנסת של תחייטים בברודי. חתנו היה הגאון המפורסם ר' זאב וולף פרנקיל שהיה סמוך על שלחנו בברודי ואחר כך נעשה רב בפשיוורסק². יתר שני האחים, הבכור ר' יצחק והצעיר ר' יודל היו אנשים מפורסמים מאד בשעתו בברודי. הצעיר ר' יודל היה למדן ועשיר גדול והיה שנים רבות הפרנס של קהלת ברודי. ר' יוסף שאול נתנזון מביא חידושי תורה מדודו זקנו זה בספרו³ „וכמו ששמעתי בשם דודי זקני הרב הגביר מוה"ר יודל נאטנזון“. ר' יודל זה היה מראשוני הסותרים בברודי בזמנו. עיקר המסחר היה סחר נוצות, זיפים ושערות, עורות, שהובאו מרוסיה ועובדו בברודי בבתי-חרושת מיוחדים

החל מראשית המאה הי"ט ונשלחו לגרמניה ולצרפת. גם שעה שהובאה מאוקראינה ויון, דבש, שמן וחלב, אולם עיקר היבוא היה התבואות והסוסים שסוחרים ברודי היו קונים באיזורי רוסיה הקרובים לגבול האוסטרי. אמנם בראשית המאה ה-19 פחת סחר הסוסים מחמת מחלות שונות ברוסיה. ואז גדל המסחר בסחורות קולוניאליות ביוחד בתה שהובא דרך ברודי לארצות המערב.

ר' יודל נתנון יחד עם עוד גביר אחד החזיקו בת"ת בברודי שנוסד עוד בשנת 1762—תקכ"ב ע"י הקהלה, ותרם בבת אחת סכום של 5000 רובל. בהשתדלותו של ר' יודל נתנון הוקם בית חולים יהודי בברודי, בשנת תקע"ה (1815), ור' יודל הניח קרן עזבונות לטובת בית חולים זה בסך 31,000 פלורינים שפירותיהם הספיקו לכסוי תקציב בית החולים. וכן הוקם עפ"י השתדלותו ובעזרתו "בית הכנסת אורחים" בשביל עניים הבאים מבחוץ.⁴ ר' יודל נתנון קבל את הגאון ר' שלמה קלוגר, שהיה אז ביופוף, כראב"ד ומו"ץ בברודי על פי הצעתו של הגאון הגביר ר' אפרים זלמן מרגליות, מחשובי בעלי הבתים בברודי.⁵

ר' יודל נתנון מת חשוך ילדים בשנת תקצ"ב 1892 והניח הון בסך 1,120,000 גולדן, מהם תרם 50,000 לבית החולים כקרן קיימת בניירות המדינה. מלבד זאת תרם סכום כזה גם בשביל בית החולים הנוצרי בברודי. 10,000 גולדין לבית החולים היהודי בלבוב ו-10,000 גולדין לאוצר המלוכה כאות הוקרה בעד החסות הזאת לבני דתו.⁶

וכשנפטר ר' יודל בשנת תקצ"ב נשא עליו הגאון ר'

שלמה קלוגר הספד גדול.⁷

הבכור ר' יצחק היה תלמיד חכם גדול ועשיר ועל מצבתו בברודי כתוב: „הרב הגדול החריף מופלג בתורה ויראת ה' ביתו בית ועד לחכמים גבור נדיב ומהולל מו"ר יצחק בהמנוח המפורסם מו"ה יעקב סגל ז"ל נפטר ביום ג' כ"ג שבט תקפ"י לפ"ק" ⁸. נכדו ר' יוסף שאול מצטט אותו פעמים רבות בספרי בהלכה ובדרוש. „ושמעתי אומרים בשם זקני הרב הגדול מו"ה יצחק נאטאנזאהן ז"ל" ⁹. וכן „והנה שמעתי בשם אבי זקני הרב הגדול מו"ר יצחק נאטאנזאהן זצלה"ה" ¹⁰.

שני בנים היו לו לר' יצחק נתנון: ר' אריה ליבוש ור' יוסף. שניהם גדולים בתורה ושניהם לא רצו להיות רבנים אלא עסקו במסחר. ר' יוסף ישב בברודי. הוא נבחר לראש קהלת ברודי בשנת תקצ"ח וגם היה גבאי של כספי ארץ ישראל. בשנת תר"ט נתמנה לתפקיד זה במחוז ברודי זלוטשב. הרבה פעמים מזכירו ר' יוסף שאול בשו"ת שלו וגם החליף עמו שו"ת. וגם בספרי הדרוש שלו על התורה מביא בשמו דברים. בזמנו עלה מברודי לא"י הרב הצדיק ר' אהרן משה בן-שאול (נולד בשנת תקל"ה), שהיה תלמידו של „החזוה" מלובלין ושל „השרף" מסטרליסק. הוא היה חתנו של הרב ר' מרדכי הורביץ והיה הרב הראשון והמיסד עדת החסידים בירושלים נפטר בירושלים אחרי שנת תר"ח ¹¹.

גם בניו של ר' יוסף ר' סנדר ור' יצחק וחתניו היו ת"ח גדולים ועמהם נהל ר' יוסף שאול מו"מ בהלכה ושו"ת ¹². אחד מחתניו של ר' יוסף, הרב ר' חיים משה ריינהולד היה מבאי ביתו של ר' יוסף שאול והיו משיחים יחד בדברי תורה ¹³. ר' אריה ליבוש נקרא על שם סבו הגאון ר' אריה ליב ¹⁴. וישב בברעזאן מקום שם נשא לאשה את בת הרב ר' דב

בריש הלפרין. זה היה סבו של ר' יוסף שאול מצד אמו.
 ר' יוסף שאול מזכיר את סבו זה בספרו „וזכורני שבעודי
 בטל ילדותי ממש שמעתי מפי אבי זקני הרב הצדיק המנוח
 מו"ה דוב בערוש זצלה"ה וכו'. אבל קטן הייתי ולא ידעתי
 איה מקומו"¹⁵. וכן בהסכמת ר' יוסף שאול לספר „תפארת
 ישראל" של הגאון החריף ר' ישראל מסאטנוב הוא כותב „והנה
 זקני הרב הגדול הצדיק מוהר"ר דוב בעריש האלפערז סיפר לי
 עוצם כחו וגבורתו" וגם ר' אריה לייבוש בהסכמתו לספר
 הנ"ל כותב „כי הגאון המחבר זצלה"ה היה גאון עולם וקדוש
 עליון מופלג בתורה ובחסידות, ארוך בדורו, כאשר שמעתי
 מפי חותני הרב הגדול הצדיק זצלה"ה"¹⁶.

הרב ר' דוב בריש היילפרין נפטר בשנת תר"א ובשנת
 תר"ד מסר ר' אריה ליבוש את כל כתביו של חותנו הרב
 היילפרין לבנו ר' יוסף שאול¹⁷. ר' יוסף שאול הרבה להשתמש
 בכתבים אלו וכותב בכל פעם „מצאתי כתוב בכתבי אא"ז הרב
 הגדול הצדיק מו"ה דוב בעריש היילפרין זלה"ה"¹⁸.

ר' אריה ליבוש מלבד גדולתו בתורה הצטיין גם בידיעותיו
 בחכמות שונות. היה מדקדק גדול ובחכמת המתמטיקה היה
 גאון כמו שמעיד עליו מטימאטיקן אחד גדול: „היה
 בקיא בחכמת התכונה וידע סוד עיבור החודש וחיבר באור
 לכמה חלקים מספר אבקלידס אשר התוספות יום טוב נלאה
 להבין דבריו"¹⁹. אף שר' אריה ליבוש לא שימש ברבנות
 מלא תפקידים שונים של רב בעירו ברעזאן, ובראש השנה
 לפני התקיעות היה דורש לפני הקהל. וכך כותב בנו ר' יוסף
 שאול „שמעתי מפי כבוד אבי הרב הגאון נ"י בעומדו במקהלות
 בק"ק ברעזאן בראש השנה לפני התקיעות לנהל העם על

מבועי המוסר"²⁰. ר' אריה ליבוש היה מפורסם בלמדנותו בכל גליציה ומחברי ספרים היו פונים אליו לבקש הסכמתו. וכך נמצאת הסכמתו משנת תרכ"ה על גבי הספר "תפארת ישראל" (נדפס ורשה תרל"א) להגאון המקובל ר' ישראל מסאטאנוב מתלמידי הבעש"ט בין שאר ההסכמות של גדולי ישראל. גם הסכמת ר' יוסף שאול נמצאת כאן וכך שניהם האב והבן גם יחד נתנו הסכמתם להדפסת הספר הנ"ל. ר' יוסף שאול מצטט את אביו מאות פעמים. בספרי הדרוש שלו וגם בספרי הלכה.

ר' אריה ליבוש היו לו שני בנים: הבכור ר' יוסף שאול והצעיר ר' זלמן. כשעבר ר' יוסף שאול לאחר נישואיו לגור בלבוב, נשאר אחיו הצעיר ר' זלמן עם אביו בברעזאן. ר' אריה ליבוש נפטר בשנת תרל"ג והשאיר אחריו חבור בכתב יד. ר' יוסף שאול היה בדעתו להוציא את החיבור של אביו לאור, אולם הוא לא הספיק לעשות זאת ונפטר בשנת תרל"ה. לאחר פטירתו הוציא אחיו ר' זלמן את החיבור של אביהם לאור בשם "בית אל" באותה השנה²¹.

לר' זלמן היה בן ושמו ר' אברהם שנולד בשנת תק"ץ. הוא נשא אשה ממשפחת הברונים לבית הורוביץ הידועה מוינה ונולד להם בן בשנת תרי"ג ושמו היה מאיר. ר' מאיר היה למדן מופלג ונזכר בשו"ת "שואל ומשיב" לר' יוסף שאול נתנוזן. באחת התשובות לאביו כותב ר' יוסף שאול: "כבוד אבי מורי הרב הגאון מו"ה אריה ליבוש הלוי נאטאנזאהן. הנה על ידי נכדך היקר כמר מאיר נ"י ראיתי אשר רשמת וכו'"²².

ר' מאיר לא האריך ימים ונפטר על פני אביו בשנת תרע"ב. אביו ר' אברהם נפטר בשנת תרע"ט.

אביו של ר' יוסף שאול, ר' אריה ליבוש היה בין בעלי הבתים החשובים בברעזאן, ובלי הסכמתו לא היתה קהלת ברעזאן מקבלת שום רב. בהסכמתו נתקבל בשנת תר"ה לברעזאן הגאון ר' שלמה קלוגר ואחריו כעבור עשרים שנה נתקבל בהסכמתו הרב הגאון ר' יצחק שמעלקיס.

ר' אריה ליבוש העריך מאד את בנו הגאון ר' יוסף שאול כשנתעוררה המחלוקת בשנת תרי"ט נגד ר' יוסף שאול על שהתיר "מאשין מצות" עודדו אביו וכך כותב אליו: "בני ידיד נפשי! בטח בד' ובצדקת אבותיך הקדושים זל"ה ובזכות התורה אשר עמלת בה מעודך עד היום הזה כי לא יאונה לך כל און וכל לשון קמה אתך למשפט תרשיע. תודות לד' הנך גדול ונודע בישראל לגאון ולתפארת, אב"ד ור"מ בעיר הגדולה לאלפים קרית לבוב יצ"ו רבתי בכל מדינות גליציה, ואת אשר יצא מאתך ומב"ד הצדק וכו'. אחרי העיון והבחינה היטב תשקול במאזני הצדק והשכל עפ"י התורה והמצוה הוא למשפט תקום וכל כלי יוצר עליך לא יצליח". ולהלן מבקשו: "השמר השקט וחדל לך מקנאה חמת גבר ריבך ריב בצדק ויושר אך בקלון אנשי ריבך לא תתהדר. חס ושלום מהעלות על ספר דברי דבה וחרפות לא נאווה היא לגבר חכם בעוז אשר ת"ל הוקם על בישראל וכו'. ד' ילחם לך ואתה תחריש חזק ואמץ" ²³.

ר' אריה ליבוש נפטר בשנת תרל"ג ובנו ר' יוסף שאול כרב בלבוב הספיד אותו ²⁴.

ילדותו בבית אביו

ר' יוסף שאול נתנזון נולד בשנת תק"ע¹ בברעזאן לאביו הלמדן הגביר ר' אריה ליבוש נתנזון ולאמו מרת חנה. הוא נקרא על שם דו"ז הגאון ר' שאול אבד"ק אמשטרדם „והנה דו"ז הגאון מהר"ר שאול אבד"ק אמשטרדם אשר על שמו נקראתי"². בבית זה של תורה וגדולה במקום אחד גדל הנער יוסף שאול. אביו ר' אריה ליבוש שהיה גדול בתורה ובחכמה, כמו שראינו בפרק הקודם, חנך את בנו „העילוי“ לתורה, ור' יוסף שאול „המשיב“ הגדול ביותר בדורות האחרונים התחיל לכתוב חידושי תורה בעודנו נער „על פי מה שכתבתי בילדותי ממש כשהייתי כבר י"א, י"ב³ וכן „דבר נחמד הנה בילדותי אמרתי בזה“⁴. אביו ר' אריה ליבוש היה מורו ורבו מילדותו והדריך אותו בדרך לימודו וכך כותב ר' יוסף שאול על אביו ואמו „אדוני אבי הגאון מו"ה אריה ליבוש נ"י הרועה אותי מעודי ויאציל עלי מזיו חכמתו וישקני מנחל וכו' עם אמי מורתי הצנועה הצדיקה מרת חנה תהי"“⁵. גם סבו, אבי אביו, הרב הגדול ר' יצחק נתנזון מלבוב שהיה עשיר כל ימיו ולא רצה להשתמש בכתר רבנות (נפטר בשנת תקפ"ו), השפיע על נכדו ר' יוסף שאול ופעמים רבות מצטט ר' יוסף שאול את סבו זה בספריו.

השפעה גדולה השפיע עליו גם סבו, אבי אמו, הרב הגדול הצדיק ר' דב בעריש היילפרין שהיה גר בברעזאן ונפטר בשנת תר"א. וזכורני שבעודי בטל ילדותי ממש שמעתי

מפי אבי זקני הרב הצדיק המנוח מו"ה דוב בעריש זצ"ה⁶.
 אצל סבו זה הכיר עוד בילדותו את אחד מגאוני הדור ומגדולי
 החסידות ר' אברהם דוד מבוצאץ שהיה תלמידו של ר' לוי
 יצחק מברדיטשוב ושל ר' משה ליב מסאסוב, ונפטר בשנת
 תר"א. עליו כותב ר' יוסף שאול: „גם אנכי בילדותי
 זכורני שהיה בבית זקני הצדיק העניו מו"ה דוב
 בעריש היילפרין זצ"ל ואף כי צעיר לימים הייתי
 בכל זאת ראיתי בעת פתחו את פיו הקדוש וחורז
 מתורה לנביאים וכתובים ולמדרש וילקוט ולספרי קבלה והיה
 כולל אותם יחד”⁷. מכל אלה הגדולים למד ר' יוסף שאול
 בנעוריו וספג לתוכו תורה ויראת שמים.

אולם יותר מכולם השפיע עליו אביו הלמדן והסוחר
 שלא רצה להיות „רב“ כל ימיו ועסק בעיקר בתורה וגם
 קצת במסחר. אביו ר' אריה ליבוש היה בעיני בנו סמל
 השלימות, איש האשכולות וכל ימי חייו היה קשור באביו.
 גם אחרי נשואיו כשעבר ר' יוסף שאול ללבוב לבית חותנו הרב
 ר' יצחק אהרן איטינגר נשאר קשור לאביו. כתב אליו תשובות
 רבות והתיעץ אתו בכל ענין קשה. בקר אותו מדי פעם בפעם
 ובהיותו בבית אביו כתב תשובות לרבנים ובהן הוא מביא
 את חידושי אביו. ועד שנת פטירת אביו בתרל"ג היה בקשר
 מכתבים אתו ומצטט אותו מאות פעמים כהלכה ובדרוש.

נשואיו של ר' יוסף שאול

ויחסיו עם גיסו ר' מרדכי זאב איטינגא

בשנת תקפ"ה במלאת לר' יוסף שאול כשש עשרה שנה השיאהו אביו אשה את בת-גילו שרה אדיל בתו של ר' יצחק אהרן איטינגא מלבוב שהיה גביר, למדן וגם בעל יחוס גדול, מצאצאיו של הגאון ר' חיים יהודה סג"א איטינגא, רב ור"ם בלבוב בימי ה"חכם צבי" ו"פני יהושע". ר' יצחק אהרן איטינגא היה חתנו של הגאון ר' מרדכי זאב אורנשטיין אבד"ק לבוב וגיסו של ר' יעקב אורנשטיין בעל "ישועות יעקב" שישב על כסא הרבנות בלבוב אחרי אביו.

אף שהיה ר' יצחק אהרן גיסו של "מתנגד" כמו ר' יעקב אורנשטיין, היה נמנה על החסידים והתפלל ב"קלויז לובלין" שנוסד בשנת תקע"ב עוד בחייו של "החזו"ן¹. ור' יוסף שאול בבואו לשבת בבית חותנו לאחר נשואיו התפלל אף הוא באותו קלויז.

ר' יצחק אהרן נפטר בדמי ימיו זמן קצר לאחר בוא חתנו ר' יוסף שאול לשבת בביתו. אימתי נפטר ר' יצחק אהרן לא ידוע אבל בשנת תקפ"ז כבר לא היה בחיים לפי שנכדו שנוולד לבנו ר' מרדכי זאב איטינגא ב"א סיון שנת תקפ"ז נקרא על שם סבו המנוח "יצחק אהרן"². ר' יוסף שאול הספיד את חותנו "על האי שופרא דבלא בעפרא בכינא בהספד שהספדתי לחותני הרב מהרי"א הירץ עיטינגער ז"ל"³. הוא

מזכיר בהערצה את חותנו גם בכתבים אחרים „חותני הרב
החריף השלם במעלות ומדות איש חמודות המנוח מהר"י יצחק
אהרן הלוי זצ"ל⁴. לאחר פטירת חותנו לקחה על עצמה חמותו
מרת אסתר את כל הנהלת הבית והעסקים. היא היתה אשת-
חיל וצדקנית ועליה כותב בנה ר' מרדכי זאב „עלי לתת
תודה על כל הטובה אשר עשתה עמדי אמי הצדקנית המפורסמת
אשה יראת ה' מרת אסתר תנצב"ה, בנתי' דמרן זקני הגאון
החסיד האמתי מאור הגולה מוהר"ר מרדכי זאב זקל"ה אבד"ק
פה. חכמות בנתה ביתה כל ימי היותה על אדמתה, כל חפצה
ומגמתה להיטיב אחריתה, שלחה מנגד כל מחמדי תבל למען
שבת עמדי, להיותה עזרי וסעדי ותאמץ זרועותיה להחזיקני
על התורה ועל העבודה, עלי לקדם בתודה לברכה בתוך
קהל ועדה לעשות לה שם עולם”⁵.

גם לחתנה ר' יוסף שאול דאגה האשה הצדקנית הזאת
שיוכל לשבת בשלוה על התורה, ור' יוסף שאול כותב עליה:
„חמותי הצנועה החסידה וכו' מרת אסתר תחי”⁶. ובעת פטירתה
בשנת תרי”א ביום ה' ר”ח אדר שני הספיד אותה ר' יוסף
שאול ובספרו הוא מזכיר מה שאמר אז „זה אמרתי בעת פטירת
חמותי הצדקת מרת אסתר בעת שהספדתי אותה”⁷. שניהם
גם חותנו וגם חמותו השתדלו לעזור לחתנם האהוב שיהיה
פנוי מדאגות פרנסה ושיוכל לשבת ולעסוק בתורה בלי
הפרעות. אחרי החתונה שהתקיימה בשנת תקפ”ה בערך, היה
סמוך על שלחן חותנו כמנהג הימים ההם כמה שנים. ואח”כ
אשתו מרת שרה אדיל אף שהיתה „רכה וענוגה” — חולנית
כך כותב ר' יוסף שאול⁸ לקחה על עצמה את עול הפרנסה
כדי שיוכל בעלה להתמסר כולו לתורה.

היא היתה אשת חיל ועסקנית בצרכי צבור ביחוד התמסרה לאסוף כספים ל"הכנסת כלה" להשיא בחורות עניות. ופעם נגנב הכסף שאספה. ענין זה מביא ר' יוסף שאול באחד מספריו: "בענין השריפה רחמנא ליצלן אשר היתה פה עירנו בליל אחר צום גדליה שנת תקצ"ט והנה זוגתי קבלה איזה סך מעות לצורך הכנסת כלה אחת ואח"כ נמצא שאותן מעות נחסר לא נודע מה היה לו ואותן מעות היה מונח בתוך תיבה שמעותיה מונח גם כן שם וגם מאותו מעות נחסר. והנה מה משפטו אם חייבת לשלם אותן מעות או לא" *8.

ר' יוסף שאול שהיה בן עשירים תלמיד חכם בן ת"ח נכנס אחרי חתונתו לבית עשירים הכיר ת"ח שכל ההוי שלהם היתה תורה. בבית חותנו הכיר האברך הצעיר את גיסו ר' מרדכי זאב איטינגא שהיה קשיש ממנו בשש שנים. גם הוא גאון בתורה ושני האברכים הגיסים התידדו. ובמשך שנים רבות עסקו שני הגיסים יחד בתורה וחדשו חדושים נפלאים וכתבו שאלות ותשובות ביחד. ראשון חתם תמיד ר' מרדכי זאב שהיה קשיש ממנו ואחריו חתם ר' יוסף שאול.

בתקופה זו היה ר' יוסף שאול צעיר כבן 17. שנת תקפ"ז היא השנה הראשונה שבה התחיל לכתוב את התשובות ביחד עם גיסו הגאון ר' מרדכי זאב איטינגא. "והני תרי גיסי" או כמו שכתבו עליהם בתקופה ההיא "שני צנתרות הזהב" התחילו ביחד לכתוב חידושי תורה שאלות ותשובות לגאונים שבזמנם. שו"ת הללו שכתבו שניהם ביחד נדפסו בסוף הספר "ים התלמוד" התשובה הראשונה היא לר' מרדכי בנעט, שתי תשובות לר' עקיבא איגר, שתי תשובות ל"חתם סופר", תשובה אחת לר' צבי הירש באב"ד אבד"ק באנהייט. כל התשובות הן

משנת תקפ"ז. הספר "ים התלמוד" מאת הגאון ר' משה יהושע העשיל אורנשטיין, אחיו של ר' יעקב אורנשטיין בעל ה"ישועות יעקב", נדפס בשנת תקפ"ח עם הערות של שני הגיסים ר' מרדכי זאב ור' יוסף שאול בשם "מפרשי הים". מחברו של "ים התלמוד" היה דודם של ר' מרדכי זאב ור' יוסף שאול, ולפני פטירתו קרא את בנו ר' שמואל יעקב ובקש ממנו להדפיס אחרי פטירתו את חידושי תורה שלו, אבל גם הבן הזה נפטר בימי עלומיו ולא השאיר ילדים אחריו וכל הכתבים של ר' משה יהושע העשיל לקח אחיו הגאון ר' יעקב אורנשטיין. אבל היות שר' יעקב היה עסוק מאד בהכנת ספרו "ישועות יעקב" לדפוס, מסר את הכת"י לשני הגיסים ר' מרדכי זאב ור' יוסף שאול ובקש מהם שיכינו את החבור של אחיו לדפוס. בראש הספר "ים התלמוד" ו"מפרשי הים" נמצאות הסכמות מאת ר' יעקב אורנשטיין משנת תקפ"ז וכותב בשבחם של הגיסים "הרבנים המופלגים חריפים ושנונים". גם הגאון ר' מרדכי בנעט כותב בהסכמתו משנת תקפ"ז: "ארוי הלבנון הרמיז והנשאים בכתם פז מסולאים וכו' עטרותיהם בראשיהם בהאי גיסא ובהאי גיסא כבוד מו"ה מרדכי זאב סגן לוי' והשני חמד שכיות מו"ה יוסף שאול. גם הגאון ר' יעקב מליסא בעל ה"חות דעת" ו"נתיבות המשפט" כותב בהסכמתו משנת תקפ"ז "הרבנים החריפים גדולים מופלגים יחוסי ארץ זרע קודש מחצבתה". גם הגאון ר' עקיבא איגר בהסכמתו משנת תקפ"ח כותב "הנהי תרי גיסי האפרתים הרבנים המופלגים". והגאון ר' משה סופר (ה"חתם סופר") כותב בהסכמתו משנת תקפ"ז "הני תרי צנתרות הזהב המריקים תורה ומצות וחוקים נהירים דבריהם כעצם השמים וכברקים". עוד כמה הסכמות ישנן מן הגאונים ר'

אפרים זלמן מרגליות מבראד ש"ב של המחבר בעל "ים התלמוד" וגם ר' משה מינץ גיסו של המחבר. למהדורא שניה של הספר כעבור שלשים ושלש שנה בשנת תרכ"א נתנו גם שני הגיסים האלה הסכמות על הספר הזה. גם את ההקדמה לספר כתבו שניהם, ר' מרדכי זאב חתם בראשונה ואחריו ר' יוסף שאול.

ההתחברות הזאת של שני הגיסים הגאונים שישבו ועסקו בתורה התקימה עשרות בשנים. שניהם לא היו רבנים באופן רשמי אלא התפרנסו על ידי נשותיהם שעסקו במסחר וגם מן הירושה שקבלו מאביהם הגביר הגדול ר' יצחק אהרן איטינגא. הם היו לומדי תורה לשמה ולא עשו את התורה קרדום לחפור בה. בשנת תקפ"ט התחילו שני הגיסים לסדר ספר שני "מגן גבורים" על טור ושלחן ערוך אורח חיים. בפנים הספר "המחבר" והרמ"א, ומצד אחד "אלף המגן" בקיצורי הרבה דינים מראשונים שלא "הובאו" ב"בית יוסף" לר' יוסף קארו. מצד שני "שלטי הגבורים" שהוא ביאור ומקורות מש"ס בבלי וירושלמי וגדולי הפוסקים לדינים חדשים שב"אלף המגן". ובשנת תקפ"ט קבלו גם על ספר זה הסכמה מאת הגאון ה"חתם סופר" שכותב: "ברוך יאמר לעומת מחברת רועים אהובים שני רעים חביבים, עלה לשמים שיאו של כל אחד ואחד, ויגדל עד לעבים, הלא הם הרבנים הגדולים, החריפים כספירים מעולפים". ובשנת תקצ"א כשעבר את קהלת לבוב הגאון ר' יעקב מליסא בעל המחבר "חות דעת" ו"נתיבות המשפט" נתן גם הוא את הסכמתו לספר אף שאז לא יכול היה הגאון מליסא לעיין בספר זה "כי כהו עיניו". והשלישי שנתן הסכמתו היה הגאון ר' עקיבא איגר מפוזנא

וכותב הסכמתו משנת תקצ"א "יהי שלום בארמנותיכם להנהיג תרי גיסי האפרתים כבוד ידידי הרבנים המופלגים המאורות הגדולים חריפים ושנונים". מהקדמה שכותבים שני הגיסים בספר זה רואים שהיו באותה תקופה אנשים שהתנגדו להם ולספריהם שפרסמו "כי אנשי בני בלי שם, חכמת מה להם, ישימו תהלה בדברינו...". אבל הגיסים המחברים מדגישים בהקדמתם שהם יודעים שרק הקנאה מדברת מתוך גרונו של מתנגדיהם וכי גם על רבינו ר' יוסף קארו אשר "מלא כל הארץ כבודו" שמו מתנגדיו עלילות דברים בשעתו וקראו אותו "מאסף".

את הדפסת הספר "מגן גבורים" התחילו בשנת תקצ"ג—1832 בלבוב כמו שנראה מתוך השער וגמרו אותו בשנת תקצ"ד כמו שנראה מתוך הקדמה. ח"א מתחיל מהלכות הנהגת אדם בבוקר עד סימן נ"ז הלכות ברכות. את החלק השני הדפיסו בשנת תקצ"ז בזולקוב, מתחיל מסימן נ"ח הלכות קריאת שמע עד סימן רל"ט.

בשנת תקצ"ט הוציאו את הספר השלישי "מאירת עינים", על הלכות בדיקת הריאה. בספר זה שבעה פרקים עם פנים ומסביב פירושם של שני הגיסים. גם על הספר הזה נתנו הסכמות הגאון ר' עקיבא איגר בשנת תקצ"ה וכותב "שאין מקום ספק בדבר שהוא זיכוי הרבים" והגאון ר' נחום טרייביש מק"ק ניקולשבורג משנת תקצ"ה כותב "הגאונים הגדולים החריפים ובקיאים מו"ה מרדכי זאב סגל ור' יוסף שאול נאטאנואהן נ"י וזה זמן לא כביר אשר בא חכם הגאון כש"ת מו"ה יוסף שאול נ"י לפה עירנו והתענגתי מזיו הוד תורתו, ברוך שבחר בו ובמשנתו אשרי יולדתו והורתו". את

ההקדמה לספר זה כותבים שני הגיסים ובסוף הם מסבירים למה קראו את הספר „מאירת עינים“, כי הגמרא אומרת בחולין מ"ט „למה נקרא שמה ריאה שמאירה את העינים“.

הספר הרביעי שכתבו הגיסים ופרסמו יחד הם הגהות ותקונים להגהות של הגאון ר' מרדכי יפה אבד"ק פוזנא בעל „הלבוש“ על הש"ס וכתבו הקדמה ביחד לאותן הגהות ונדפסה בש"ס ווילנא במסכת ברכות לפני ההגהות.

הספר החמישי שכתבו הגיסים ביחד הוא „מעשה אילפס“ הגהות על הרי"ף והמרדכי ונדפס ביחד עם הרי"ף בש"ס ווילנא.

הספר הששי שהתחילו לעסוק בו ביחד הוא „נר מערבי“ על הירושלמי שהוא כעין „מסורת הש"ס“ ו„עין משפט“ בש"ס בבלי וגם הערות על הירושלמי בשם „גליון הש"ס“ או „ציון ירושלים“. בעבודה זו התחילו ביחד עוד בשנת תקצ"ח על ירושלמי סדר זרעים. פנו אל הגאון ה„חתם סופר“ בבקשה לתת להם את הסכמתו ושלחו אליו שני דפים לדוגמא. ה„חתם סופר“ נתן להם את הסכמתו וכותב „והנה קמו ונתעודדו הני תרי גברי רברבי וכו' והוציאו סלת נקיה לחבר על גליון הירושלמי מסורת הש"ס כמו בבלי מהגאון ר' ישעיה ברעסלי זצ"ל ועין משפט כעין אותו שבבבלי וכו' אילו לא ראיתי לא האמנתי, כי לולא עזרת ה' בגבורים לא יכלו על ככה“. היו אז בשנת תקצ"ח כמה מדפיסים בפרעשבורג שרצו לפרסם את הירושלמי עם ההערות של הגיסים אבל הדבר לא יצא אל הפועל ובינתיים נפרדו הגיסים. ובשנת תר"כ הדפיסו נכדי הרב שפירא מסלאוויטא את סדר מועד עם ההערות של הגיסים ובשער הספר נדפס שהערות אלו

„נר מערבי“ ו„גליון הש״ס“ „חברו יחדו מאת הרב הגאון הגדול המפורסם הרב מרדכי זאב איטינגא נ״י מלבוב“. ור' יוסף שאול בהקדמה לירושלמי סדר זרעים כותב בשנת תרכ״א: והכרע הכריעוני להיות מסכים והולך להדפיס נר מערבי וגליון הש״ס וגיס׳י נ״י קבל עליו לגמור הציונים על הירושלמי כאשר כעת נדפס כבר סדר מועד בתכלית השלימות ואני נתתי עליו הגהות והערות אשר למדתי לבדי. ראה קראתי בשם ציון וירושלים וכו' וגם שמי בקרבו כי ציון גימטריא יוסף מכוון ממש וירושלים ר״ת מן ר' יוסף שאול הלוי״.

בשנת תרכ״ה, כשנתיים אחרי פטירתו של הגיס ר' מרדכי זאב נדפס סדר נזיקין עם הערותיו של ר' מרדכי זאב על מסכת ב״ק, וכל סדר נזיקין עם הערותיו של ר' יוסף שאול. בשנת תרכ״ו נדפס ירושלמי סדר זרעים ובשנת תרכ״ז סדר נשים עם ההערות של שני הגיסים, של כל אחד לחוד.

מה קרה בין הגיסים הגאונים שנפרדו איש מעל אחיו ומתי נפרדו בדיוק לא ידוע, אבל ברור שלא בשל כסא הרבנות שקבל ר' יוסף שאול בלבוב כמו שחושבים רבים. ר' יוסף שאול נתמנה כרב בשנת תרי״ז ועוד בשנת תרי״א הוא כותב ¹⁰ שנפרד מגיסו ומדגיש שמתכוון לפרסם שו״ת שלו על ד' חלקי שו״ע „אשר השבתי לבדי לחכמים נקובים בשמותם ומהם אשר אני בעצמי חקרתי ודרשתי שאלתי והשבתי לכולם בשם אקרא „שואל ומשיב“, אמנם ס' „שבת אחים“ אשר ידוע בקהל רב כולל שו״ת רבות לא ימצא אחת מהנה פה כי מאז נפרדנו איש מעל אחיו „שבת שבת אחים לא ראיתיו עוד“. וגם גיסו ר' מרדכי זאב כותב ¹¹ „ובשבתנו יחד מרבים השואלים להביא לפנינו שאלותיהם לברר ספיקותיהם

והשבנו להם כיד ה' הטובה עלינו קראנוהו בשם "שבת אחים" ולאשר נפרדנו ולא נתנו פנינו לעבור עליהם שנית לא ראו אור הדפוס והמה בכתובים כשתי מאות שו"ת". וכשנתעוררה שאלת ה"מאשין מצות" בשנת תרי"ח היה ר' מרדכי זאב בין האוסרים ביחד עם ר' שלמה קלוגר, הגאון מצאנז, ה"חידושי הרי"ם" ועוד גדולים. ר' יוסף שאול התמרמר מאד על גיסו שהתחבר אל האוסרים, נגד דעתו. ובקונטרס "ביטול מודעה" שהוציא ר' יוסף שאול בשנת תרי"ט נגד האוסרים כותב ר' יוסף שאול "ומאד אתפלא עליו חכם גדול כמוהו בחכמת הפאליטיק ומעורב בין הבריות בשפתים שוחקות, ובמכות אהבה עלי הכתף לכל איש ואיש, ורוח העת ירחף עליו מה ראה לשטות כזה? ומה גם ללחום נגדי לשלמני רעה תחת טובה? ועליון הוא היודע אשר רובי תורתו ממני תהלה לאל, ועתה כמו זר נחשב לי וידריך קשת לשונו לשון שקר, במכתבו לקראקא, כי בטרם בואי הנה לבית חותני ז"ל, במה נחשב הוא? ואני למדתי אותו להיות לאלוף לראש הדרכתיו מנוחה — ואף כי את כל תהלוכותיו ידעתי, באהבתי כסיתי עליהם ושמתי רסן בפי כל דובר עליו כאשר כל אוהב אמת יעיד כי כנים דברי וכו' ואני ראיתי הדבר והוא סמך על שמועתו, בוש לשאול וכותב בפשיטות שהמאשין הוא חמוץ גמור בלי טעם וראיה כאילו היה מגוזרי גזרות, אי שמים!"

ר' יוסף שאול התיחס אל גיסו כאל תלמידו "רובי תורתו ממני" אף שר' מרדכי זאב היה קשיש ממנו. אמנם ר' יוסף שאול מכנה אותו "גיסי הגאון", ויחד עם זאת כותב נגדו דברים חריפים מאד ושואלו "אם לשם שמים נתכוון היה לו לשאול אותי, למה התרתי? ומה גם שאני ת"ל רב ואב"ד

ומחויב לקבל הוראתי וכיצד פושט הבעה"ב את ידו להורות?
ואף אם לא רצה לשאול, היה לו על כל פנים ללכת ולראות
את המאשין ולא לסמוך על משענת קנה רצוץ שהגידו לו ולא
ידע מה זאת כי אם רצה להכאיבני ולהדאיבני חנם על לא
חמס והציג אותי למשל, אך בד' בטחתי כי לא יחרוך רמיה
צידו".

אין אנו באים לשפוט אם צדק ר' יוסף שאול בדבריו
אלה על גיסו ושמא אמרם בעידנא דרתחא. מכל מקום היה
ר' מרדכי זאב אף הוא גאון והשיב תשובות רבות לבדו כבר
בשנת תר"ב. כפי הנראה שכבר אז לא היו שני הגיסים בשלום
ביניהם.

ספרו של ר' מרדכי זאב "שו"ת מאמר מרדכי" מכיל
שאלות בהלכה אשר הגיעו אליו מקרוב ומרחוק. על שאלה
שבאה אליו מקהלה קטנה באקיע הסמוכה לקיוב הוא משיב
"כי מאד יפלא בעיני מדוע הרחיק ללכת, האין במדינת רוסיא
לרפאות תחלואי האשה הנעצבת הזאת וכו' האין כמוני בכל
המדינה שם? ¹²

ולא רק מרוסיא פנו אליו אלא גם ממדינות אחרות.
לקהלת זיבנברג הוא משיב "מאז באו דבריו היו טרדות
עצומות רבים קמו עלי השיבם ובתוך המון מכתבים היה גם
מכתב שאלתו" ¹³

לאחר הפירוד עבד כל אחד מהם לבדו. לר' מרדכי
זאב היה בן גדול ר' יצחק אהרן שהיה "עלוי" מנעוריו.
ועתה השתתף עם אביו בחבוריו. וכך כותב ר' מרדכי זאב:
"ומאת ד' היתה זאת ויברך אותי ויתן לי גם את זה, לאשר
לעת כזאת בן, הרב מוה"ר יצחק אהרן נ"י כבר החל רוח ד'

לפעמו, לקחתי אותו לי, אצלתי מרוחי עליו ויברך ה' אותו לרגלי לחדש חידושים נחמדים¹⁴.

החל משנת תר"ח ישנן תשובות שכתבו יחד האב והבן¹⁵ ושניהם ביחד סדרו את ההערות על הירושלמי¹⁶.

ובשנת תר"כ כותב ר' מרדכי זאב בהקדמתו לירושלמי סדר זרעים "נצר משרשי ארח לי לחברה, יושר שכלו וזך לקחו חקרת, בו בטח לבי ונעזרתי הוא בני ותלמידי, יקירי חמודי, הרב הגאון חריף ובקי זך הרעיון מזה"ר יצחק אהרון נ"י סוגיות הירושלמי והבבלי עמו למדתי".

ר' מרדכי זאב נפטר בשנת תרכ"ג. בנו ר' יצחק אהרן המשיך לכתוב שו"ת לבדו ובספרו שו"ת מהרי"א הלוי שיצא אחר פטירתו נמצאות תשובות שכתב החל משנת תרכ"ג. הוא נעשה רב בלבוב בהיותו בן 61 אחרי הרב ר' צבי אורנשטיין וישב על כסא הרבנות שלש שנים מתרמ"ח עד תרנ"א. גם אותו, מזכיר דודו ר' יוסף שאול בשו"ת¹⁷.

הקהלה היהודית בלבוב בתקופת השנים

תקפ"ה—תרל"ה (1825—1875)

חמשים שנים רצופות ישב ר' יוסף שאול בלבוב משנת חתונתו בתקפ"ה ועד יום פטירתו בתרל"ה. תקופה זו היתה רבת חליפות ותמורות בחיי הקהלה שם.

כשבא ר' יוסף שאול אל לבוב בשנת תקפ"ה ישב שם על כסא הרבנות הגאון ר' יעקב אורנשטיין בעל „ישועות יעקב“ בנו של הגאון החסיד ר' מרדכי זאב אורנשטיין. ואף שהמש"כילים היוו כבר בתקופה זו כח גדול בקהלת לבוב ובראשם עמדו אנשים כמו ר' שלמה רפופורט (שי"ר) שהיה חתנו של בעל „קצות החשן“, והחכם ר' נחמן קרוכמל (רנ"ק) מחבר הספר „מורי נבוכי הזמן“, והסופר יצחק ארטור ועוד, בכל זאת היתה ידם של המשכילים על התחתונה כל עוד על כסא הרבנות ישב ר' יעקב אורנשטיין. הרב אורנשטיין נהל את רבנותו ביד רמה ובשנת תקע"ה הטיל „חרם“ על המשכילים הנ"ל. כתב החרם הודבק על דלתות בית הכנסת בלבוב. המשכילים יצאו במלחמה נגד החרם ונגד הרב אורנשטיין. הם תרגמו את כתב החרם לגרמנית והגישו אותו לשלטונות בצירוף תלונה על הרב אורנשטיין. על פי החוק אסור היה להטיל חרמות באוסטריה מימי הקיסר יוסף השני. ואף שהרב אורנשטיין הוכרח ע"י השלטונות לבטל בפומבי את החרם היו בכל זאת תוצאות החרם מכאיבות בשביל המשכילים. ביחוד הרגיש שי"ר את תוצאות החרם על גופו. כשנעשה רב בטרנופול

בתמיכתם של המשכילים שם, סבל רדיפות מצד החרדים. וגם יצחק ארטור שהיה מורה בלבוב והתפרנס משיעורי הוראה נאלץ לעזוב את העיר, כי איש לא רצה שבנו ילמד אצל "המוחרם". הוא עזב את לבוב ועבר לברודי, שם היה מקום נוח יותר בשביל המשכילים. כך נמשך המצב בלבוב כל הימים שהרב אורנשטיין היה בחיים¹.

בדרך כלל לא היו משכילי לבוב בתחלה שונאי דת ביחוד הקשישים שביניהם היו מתונים בדעתם ולא בקשו לעורר ריב ומדנים נגד החרדים. אלה היו אנשים שקבלו את חינוכם המסורתי בנעוריהם ואחרי כן רכשו להם גם השכלה כללית אוניברסיטאית והיוו את האינטליגנציה היהודית שבעיר לבוב. ביניהם היו בעיקר רופאים ועורכי דין. אמנם הם בקשו להם פנה להתבדלות משאר אחיהם היהודים והחליטו להקים לעצמם בית כנסת מודרני "טמפל" עם רב "מטיף" בנוסח יהודי גרמניה. ברצותנו לעמוד על אפיה של האינטליגנציה ההיא בראשית המאה התשע-עשרה נביא כאן את פרוטוקול הישיבה של הועד ליסוד ה"טמפל" בלבוב. הישיבה הזאת התקיימה בשנת ת"ר—1840 בביתו של העורך דין בלומנפלד. אחרי דברי פתיחה של העורך דין בלומנפלד והד"ר עפשטיין נשא את דברו הד"ר יעקב רפופורט הקשיש שנבחר ליושב ראש הועד המיסד. וזהו תכן נאומו:

"אני שמח שהרעיון על בית כנסת מודרני נעשה לדבר ממשי ואני מודה לכם על שבחרתם בי ליושב ראש והנני מבטיח לכם שאעזור בכל כחותי לענין קדוש זה. ואם אנו ניגשים ליסד "מקדש מעט" זה עם עבודת ה' מסודרת, צריכים אנו לדאוג לכך, שרוב אחינו בני ישראל אשר אינם יכולים

או אינם רוצים להשתמש בבית כנסת כזה, שלא יתנגדו לו. הם בודאי יתנגדו אם אנו לא נתפלל בלשון העברית, אלא בגרמנית. או שנחסיר קצת תפלות ובזאת נבא בריב עם האורטודוקסים. אל לנו להתבייש באומתנו. הכרתי בימי חלדי אנשים רבים מאומות שונות ואני קובע שאין שונאים אותנו בגלל היותנו יהודים דוקא. וכמו כן אל לנו להתבייש בתפלותינו ולא בשפתנו העברית העתיקה ולא בסדר התפלה. ישנם אמנם פיוטים ותפלות שאנו יכולים לדלג עליהם וזאת עשו כבר לפנינו החסידים, אבל התפלות היסודיות צריכות להשאר ואנו נאמר אותן. אני בעצמי כל זמן שאני חי אתנגד בכל תוקף לקלקול הסדור שלנו ולהכנסת השפה הגרמנית כשפת התפלה. הנני חושש רק שלאחר שאסתלק מן העולם תרצו אתם הצעירים לעשות כן ועל כן אני משביעכם ומבקש מכם שלא לעשות זאת".

הנאום הזה של הרופא הישיש שנאמר ברטט העלה דמעות בעיניהם של כל הנוכחים וכולם כאחד קמו ונשבעו שיהיו נאמנים לסדר התפלה המקובל מדורות ולא יכניסו תקונים לא בשפת התפלה ולא בתוכן הריטואלי².

אולם עם עבור השלטון בקהלה לידיהם של המשכילים הם הלכו והתחזקו, והקרע ביניהם לבין החרדים הלך והתרחב. משנפטר הרב אורנשטיין בשנת תקצ"ט הרימו המשכילים ראש. השלטון בקהלה עבר לידיהם. בשנת תר"ב—1842 בטלה הממשלה את הבחירות לועד הקהלה ומינתה ועד מבין המשכילים. לועד זה נכנסו שני עורכי דין ד"ר עמנואל בלומנפלד וד"ר אוסבלד מנקס, הרופא ד"ר אדם ברוך והגביר יצחק אהרן רוזנשטיין.

משנתמנו המשכילים לחברי הועד התחילו לארגן את חיי הקהלה על יסודות חדשים. בראש וראשונה פתחו בריפורמה של החינוך היהודי. אף על פי שכל השלטון על חיי הקהלה היה עתה בידיהם בלבד ניגשו לענין תקנת החינוך בזהירות רבה. לבוב היתה בימים ההם הקהלה היהודית הגדולה ביותר בגליציה שתחת הקיסרות האוסטרית. ואף על פי שההשכלה הכתה בה שרשים שימשה עדיין מבצר ליהדות החרדית גם לאחר פטירתו של הגאון ר' יעקב אורנשטיין. ובה בשעה שבקהלה קטנה כמו טרנופול נוסד כבר בשנת תקצ"ה—1835 על ידי המשכיל יוסף פרל בית ספר בתמיכת הממשלה וכן נוסד בית-ספר כזה בפראג על ידי הירץ הומברג, לא עלה דבר זה בידי משכילי לבוב כל עוד הרב אורנשטיין היה בחיים. אבל גם בפטירתו לא הרהיבו המשכילים עוז בנפשם לגשת מיד ליסוד בית ספר חדש מחשש פן יעוררו התנגדות מצד החרדים אשר היוו רוב מנינה ובנינה של קהלת לבוב. עדיין רחפה כאן רוחו של הגאון ר' יעקב אורנשטיין וחזקה היתה השפעתו גם לאחר פטירתו. על כן ניסו המשכילים כאן ללכת סחור סחור. הם התחילו מן היתומים. מיד לאחר שנתמנו לועד הקהלה, פנו אל הממשלה בבקשה להרשות להם לחסל את בתי התלמוד תורה ובתקציב הקהלה המיועד לתלמוד-תורה בקשו רשות להשתמש ליסוד "בית יתומים" אשר בו יקבלו היתומים היהודיים חינוך מתאים, דהיינו ילמדו לימודים כלליים אשר יאפשרו להם אחר כך לפרנס את עצמם. ונוסף לכך ילמדו גם דת ישראל. בסוף למודיהם יצטרכו לעמוד בבחינות ממשלתיות ויקבלו תעודות גמר.

הממשלה נענתה לבקשתם והרשתה להם ליסד "בית יתומים" מתקציב "התלמוד תורה" ודרך אגב העירה את אונם

שמוטב היה אילו פתחו בית ספר כמו שעשו בטרנופול ובפראג כבר בשנת 1835—תקצ"ה. הרמז הזה שניתן להם מגבוה עודדם ואמנם לאחר יסוד בית היתומים בשנת 1843 יסדו המשכילים כעבור שנה בשנת 1844 גם בית ספר בן ארבע מחלקות.

בשנה הראשונה בקרו בבית-הספר 427 תלמידים ותלמידות, בשנה השניה 583 בשבע כתות, ובשנה השלישית 738 תלמידים. הד קול לפעולות המשכילים בענייני חינוך אנו מוצאים גם בספריו של ר' יוסף שאול: „אף במצות שבין אדם לרעהו — כותב הוא — הם אומרים כי כל המצות הם לעזור לו שיוכל למצא חית ידו ועל כן עושים „מקום ספר“ [= בית ספר] ללמדו לשון עמים ולחשוב מחשבות ולעשות מלאכה, אבל ללמוד ספר תורת אלהים למען דעת מצות ד' ותורתו, בחלה נפשם, כי אומרים אך שוא עבוד אלהים“⁵.

אחרי הצלחתם ביסוד בית הספר, ניגשו המשכילים בלבוב ליסוד בית כנסת מודרני.

עוד בשנת ת"ר החליטה קבוצת משכילים בלבוב ליסד בית-כנסת מודרני („טמפל“) ובקשו להם רב מודרני לפי רוחם. הם הזמינו את הרב אברהם כהן מהוהענעמס לשמש כ„מטיף“ וגם להיות מנהל בית הספר ומורה לדת.

בשנת תר"ג הגיע הרב כהן ללבוב. חמש שנים עברו מפטירתו של הבעל „ישועות יעקב“ ועדיין לא היה רב בלבוב כי המשכילים לא רצו ברב מהדור הישן אלא ברב צעיר ומודרני. הרב כהן התאים לרוחם. הוא היה צעיר, בן שלשים ושש, ואדם מודרני. כשבא ללבוב על פי הזמנתם של אנשי ה„טמפל“ בשנת 1843, עדיין לא היה ה„טמפל“ גמור ואת דרשתו הראשונה דרש בשבת בבית הכנסת הישן אשר בו היה

דורש הגאון הבעל "ישועות יעקב" וגם הרבנים שקדמו לו. את דרשתו נשא בלשון הגרמנית, והציע את תכנית פעולתו בקהלת לבוב ואת כל התיקונים שהוא רוצה להכניס. אולם הוסיף ואמר שאת התיקונים לא יכניס כולם בבת אחת לא משום שהוא ירא ממי שהוא, אלא מכיון שהוא רוצה להיות "מלאך השלום" ו"כהן השלום" ותפקידו לזרוע שלום ואהבה בין איש לרעהו.⁶

המשכילים נהנו מדרשתו אולם החרדים שלא הבינו את הגרמנית שלו קצרה רוחם לשמוע את דרשתו עד סופה ובקשו להשתמט ולצאת מבית הכנסת. אבל הסדרנים שהעמידו המשכילים להשגיח על הסדר לא נתנום לקום ממקומותיהם שלא להפריע את הנואם באמצע. את המאורע הזה תאר אחיו של הרב כהן, שהיה נוכח שם, בדברים אלה:

"אני נמצא בין הקהל והנני שומע כיצד הם מדברים איש אל רעהו: "מה אומר?", "בגרמנית הוא מדבר!" ועוד קריאות כגון אלו. זה היה ביום השבת. ולמחרתו ביום הראשון קרעו רבים מהם את בגדיהם על חילול הקדש שבבית הכנסת דבר הרב החדש בלשון הגרמנית"⁷.

החרדים היו נרגזים מאד, אבל המשכילים לא הבינו מה חילול הקדש יש בדבר. הם לא התחשבו בזאת שבמה זו שמעליה דרש הבעל "ישועות יעקב" במשך שלשים וארבע שנים רצופות ולפניו עמד עליה אביו הגאון והחסיד ר' מרדכי זאב, ולפניו עמדו עליה גאונים כמו הבעל "פני יהושע", החכם צבי, ר' חיים הכהן רפופורט והט"ז, — שעל במה זו אינו יכול לעמוד רב מודרני וריפורמי ולדרוש לפני קהל חרדים ויראים ועוד בלשון הגרמנית.

בינתיים הוקם ה"טמפל" וחנכתו היתה בשנת תר"ו—1846. מתחלה היה הרב כהן רק מטיף ומורה לדת, אבל הוא שאף לקבל את התאר "רב" בקהלת לבוב ובמחוז. המשכילים תמכו בו. הם היו מעונינים ברב כמותו. אבל החרדים השתדלו ככל יכלתם למנוע את דבר מינויו כרב העיר. הם פנו אל הממשלה בתזכיר בו תארו את הרב כהן כ"עם־הארץ" גמור, אינו בקי בתורת משה ואינו מדקדק במצוות, ואשתו הרבנית הולכת בגילוי ראש, מה שאינו הולם אשת רב, ואיש כזה אינו יכול בשום פנים להיות רב בלבוב, לתפוס את מקומו של קודמו הבעל "ישועות יעקב"⁸.

על המחאה הזאת חתמו ראשי החרדים בלבוב: הרץ ברנשטיין, הרב צבי אורנשטיין (נכדו של ה"ישועות יעקב"), ר' מרדכי זאב איטינגא (גיסו של ר' יוסף שאול נתנזון), שמואל גולדשטרן, מאיר מינץ ועוד. אבל מחאה זו לא הועילה. אחרי פתיחת ה"טמפל" קבל הרב כהן מינוי רשמי מן הממשלה לשמש בתאר "רב דלבוב", ויחד עם זאת קבל לידו גם את התפקיד של הנהלת ספרי־מרשם האוכלוסיה היהודית. כלומר: רישום לידות, מיתות, נישואין וגירושין, ומתן תעודות רשמיות, אשר לפניו עסק בכך אחד מהקהלה בשם אברהם קירקיס.

מינוי זה מגבוה של רב ריפורמי בקהלת לבוב שרגילה היתה לרבנים גדולי תורה עורר התרגזות בקרב החרדים והגדיל עוד יותר את התהום שבין שני המחנות, שעתה נעשו ממש אויבים בנפש זה לזה.

הרב כהן שהציג את עצמו בתחלה כ"מלאך השלום" וכ"כהן שלום" לא הצליח למלא תפקידו זה. להיפך, הוא נעשה "מלאך רע" ותחת לזרוע אהבה ושלום בין איש לרעהו כפי

שהבטיח, זרע עתה שנאה ובוז למנהגי ישראל המקובלים מדורות, ולעג להם בגלוי הן בעל פה בדרשותיו והן בכתב. ב"מכתבים מגליציה" שפרסם ב"לוח" של בוש כתב בבקרת חריפה ובלעג על מנהגי ישראל כמו "כפרות" ו"תשליך" וביחוד הרבה לעג על הנשים הישראליות המגלחות את שער ראשן לאחר נישואיהן, וחובשות "פאה נכרית" ומיני שביסים משובצים באבנים יקרות ובזאת מעוררות הן את שנאת הגויים וקנאתם. הוא לא הסתפק בדברי לעג בלבד אלא נקט גם בדרכים ובאמצעים לבטל בכח את המנהגים הללו. הוא פנה לשם כך לממשלה בתזכיר בו תיאר את המנהגים הללו כפסולים ומזיקים ובקש שהממשלה תאסור על הנשים היהודיות לחבוש שביסים⁹. כמובן שהמשכילים תמכו בכל פעולותיו של הרב כהן ומהם שאב עידוד להוציא אל הפועל את כל תכניותיו במלחמתו נגד היהדות החרדית. הוא נעשה לראש דברם של המשכילים והתחיל להנהיג מנהגים חדשים אשר היו למורת רוח לחרדים. מה היתה תגובתו של ר' יוסף שאול נתנזון לכל הדברים הללו באותה התקופה טרם שנעשה רבה של לבוב? אף שלא התערב באופן פעיל במחלוקת נגד הרב הריפורמי, מוצאים אנו בתוך כתביו הדים לכל אשר התרחש. ונגד מינוי רבנים כאלה יוצא ר' יוסף שאול באחד מספריו וכותב: "והוא מוסר נפלא לרבני הדור אשר כל פארם שבקיאים בלשונות ובעונותינו הרבים, תורה אין להם, ויראת ה' ימאסו והרבה יש לדבר בזה כי היום כל עיקר המינוי הוא רק במי שבקי יותר בלשונות, אבל מה אעשה שהדור פרוץ, ד' ירחם עלינו". ובענין גלוי ראשן של נשים על הפסוק "ופרע את ראש האשה" (במדבר ה, יח) ופירוש רש"י שם "מכאן לבנות ישראל שגלוי ראש גנאי

להן" כותב ר' יוסף שאול: "המתפקדים בזמננו הוציאו מדברי רש"י האלו שאינו, רק משום גנאי לבד. וכיון שעכשיו, אדרבא, שבח ויפי להן השער על כן מותרות ללכת בשער"¹¹. כפי הנראה שמצאו להם המשכילים והרב כהן בראשם מקום להתגדר בו ברש"י להסיק מתוך דבריו שלפנים אמנם היה שער הראש גנאי לבנות ישראל, אבל כיום נחשב השער ליופי. ולכן מצאו להם היתר לגלוי ראשן של נשים. ור' יוסף שאול דוחה כלאחר יד ובאירוניה קלה את סברתם זו.

על "משכילי הדור" האלה כותב הוא להלן: "ומזה מוסר השכל לדורנו שבעונותינו יצאו אנשים בני בלי עול ויכנו עצמם בשם "משכילי הדור" וחושבים כי הם מבינים יותר בהנהגת העם יותר מרבני וגאוני הדור שתורתם היא אומנותם, והרבה יש לדבר מזה. אך כשם שמצוה לומר דבר הנשמע כך מצוה שלא לאמר דבר שלא נשמע"¹².

ביחוד עורר הרב כהן את כעסם והתמרמרותם של החרדים במעשהו שערך ב"טמפל" יחד עם טכס של "בר-מצוה" גם טכס "בת מצוה" לנערות. רבים מן ההורים אפילו הנאורים לא הסכימו לטכס זה, שראו בו מנהג זר ונכרי. בעיקר התרגשו החרדים נגד מנהג זר זה בטענם שקונפורמציה זו שהוא מכניס לקהלה היא רק צעד אחד לשמד¹³.

הקהלה בלבוב היתה עסוקה בימים ההם בענינים חשובים עד למאד לקיומה, בעניני זכויות והקלה מחובת מסים מיוחדים. בשנת תר"ז—1847, ערב המהפכה, שלחה קהלת לבוב משלחה לוינה עיר הבירה להשתדל לפני הרשות העליונה לבטל את הגיטו היהודי בלבוב וגם את המסים המיוחדים כגון מס הנרות ומס הבשר הכשר שהכבידו מאד על האוכלוסיה היהודית

הענייה. המשלחת שבה השתתף גם הרב כהן לא הצליחה להשיג את מבוקשה. בינתיים פרצה מהפכת 1848 הידועה בשם "מהפכת מרס", (על שום שהתחוללה בחדש מרס) והנקראת גם "אביב האומות", על שום שהביאה חפש וחרות לאומות רבות באירופה וביחוד בקיסרות האוסטרית. הפולנים שהיו בקיסרות האוסטרית ושהיו משוללי זכויות לאומיות התעוררו לדרוש את זכויותיהם ובעקבותיהם גם היהודים. והיו מקרים שאף התחברו ביחד כדי לעזור אחד לשני. רגשות אחוה התעוררו אז בלבותיהם של בני עמים שונים ורצון לעזור אחד לשני. וכך פנו איפוא גם הפולנים לממשלת וינה ובקשו לבטל את ההגבלות על היהודים ואת המסים המיוחדים המוטלים עליהם. הפעם התאחדו הקהלות הגדולות בגליציה ומשלחת אחת יצאה לוינה ובראשה הרב מיזלס מקראקא. מלבוב השתתף במשלחת גם הפעם הרב כהן, אולם רישומו לא היה ניכר ביותר.

באותה שנה 1847 נתעורר ענין חדש. ועד הקהלה בלבוב נדרש על ידי משטרת לבוב להגיש את חות דעתו בענין בטול הלבוש היהודי המסורתי. ועד הקהלה שהיה מורכב כולו ממשכילים השיב בחיוב כי הם מסכימים לביטולו של הלבוש המסורתי ולהחלפתו בלבוש מודרני, ונימקו את דעתם כי על ידי כך תפול מעליה המחיצה המבדילה בין היהודים ושאר האוכלוסין ותהא בזה גם תרומה חשובה להחדרת סדר, נקיון וחוש היופי, תבטל גם הלהיטות למותרות אצל הנשים היהודיות ותחדל קנאת הנוצרים. וביחוד הדגישו את העובדה שיהודים רבים כבר החליפו את מלבושיהם ורבים נמנעים מלעשות זאת מפחד הוריהם וחותניהם. לחות דעת זו צירף הועד חתימותיהם של מאות יהודי לבוב המבקשים להחליף את הלבוש. וכדי

להפגין את רצונם זה יצאו רבים מן הצעירים באחת השבתות כשהם לבושים מלבושים אירופיים וטיילו בהם בפרהסיא ברחובות העיר.¹⁴

גם בענין זה אנו מוצאים הד ותגובה אצל ר' יוסף שאול בקשר עם הנאמר במדרש (שמות רבה פרשה א') על משה רבינו "לבושו מצרי והוא עברי" כותב ר' יוסף שאול: "מכאן מצאו פריצי בני עמנו מקום להתעלל עלילות ולומר שאין אסור ללבוש מלבוש נכרי. ובאמת לא ראו דברי "היפה תואר" על המדרש הנ"ל שכתב שבוודאי היו לו למשה איזה סימני יהדות עיין שם". והוא מוסיף: "ובאמת שגם אם לבש מלבוש נכרי מפני הסכנה שלא יכירוהו מותר כמו שכותב הש"ך ביורה דעה סי' קע"ח. וכאן הלא ברח מפני פרעה". והוא מסיים "ומה לי להאריך והלא הכתוב צוח (צפניה א, ח) "והיה ביום זבח ה' ופקדתי על השרים ועל בני המלך ועל כל הלובשים מלבוש נכרי" וכן בספר "טוב טעם" בשם הגאון מוילנא ז"ל שהביא המקרא הזה בשם הרמב"ם ונהניתי מאד"¹⁵.

החרדים שבלבוב ארגנו פעולה נגד המשכילים ואספו חתימות רבות להשאיר את הלבוש המסרתי. הם הביאו נימוק לבקשתם שהסוחרים והחייטים יש בידם מלאי גדול של משי שאפשר להשתמש בו רק לתפירת בגדים אלה ואם לא ישתמשו בסחורות האלה יפסידו הרבה ויתרוששו. וכן בקשו החרדים שלא לאסור את שביסי הנשים שלפעמים הם ערך-חסכון יחיד במשפחה היהודית.

הממשלה פנתה אז אל הרב כהן לשמוע את חות דעתו בענין זה. הוא השיב שצריך להכריח את כל היהודים — פרט לרבנים, דיינים ושאר כלי קדש — להתלבש אירופית. הוא

דרש לאסור חבישת כובעי־פרוה כמנהג החסידים וביחוד לאסור על הנשים היתודיות לחבוש לראשיהם שביסים משובצים פנינים ואבני־חן, דבר שלפי דעתו גורם הרס כלכלי בהרבה משפחות המתימרות להיראות ע"י דברי מותרות אלה כאמידים. בכדי לזרז את ההוצאה לפועל של התקנה בדבר הלבוש, מציע הרב כהן להפעיל לחץ על היתודים בדרך זו: מתן רשיון למסחר, מלאכות, תעשייה יהיה מותרת בהחלפת הלבוש, וכן גם רשיון לנישואין. הרב כהן הסתמך בהצעתו זו על פקודת איסור הלבוש היהודי בפולין אשר שם כבר נכנס איסור זה לתקפו והוא הדגיש את הצורך בתקנה זו בגליציה "כדי לחסל את תנועת החסידות שהתפשטה בגליציה ביתר שאת מזמן בואו של "הפטרוך" ר' ישראל פרידמן מרוסיה לאוסטריה"¹⁶. (הכונה לאדמו"ר מרוז'ין שברח אז מרוסיה והתישב בסדיגורה שבגליציה).

הממשלה לא הסתפקה בחות דעתו של הרב ובקשה לשמוע גם את דעתה של האינטליגנציה היהודית הקרובה אצל החרדים. מאיר מינץ, מחברי הקהלה, נתבקש ב־17 בנובמבר 1847 למסור למשרד המחוז את דעתו על סבות העוני, תירידה המוסרית והמספר הרב של נישואין בלתי־חוקיים בין היהודים *).

את תשובתו הגיש מינץ בתזכיר ארוך בו הסביר את סבת מצבם המדולדל והירוד של בני עמו באשמת הממשלה המגבילה את זכויותיהם ואינה דואגת להתפתחותם, סוגרת אותם בגיטאות

* בגלל ההגבלות השונות לא רשמו יהודים רבים את נישואיהם בספרי מרשם התושבים. הם קבלו תוספת וקידושין אצל רב כדת, אבל בעיני הממשלה נחשבו הנישואין האלה כבלתי חוקיים.

וחוסמת לפניהם את הדרך לתרבות וקדמה. הוא מסיק ומדגיש כי לא ההשכלה תציל אותם משפללותם ומצוקתם, אלא שווי זכויות אזרחיות וכלכליות, ואז ממילא יתעוררו מעצמם להתקדם גם בהשכלתם.

מינץ אף שנחשב על המתקדמים היה ממתנגדיו של הרב כהן ולא הסכים לתקונו וגם בתזכירו זה לממשלה תמך בחרדים ועודדם במלחמתם נגד החידושים שהציע הרב כהן.

בינתיים הגיעה מהפכת שנת תר"ח—1848, „אביב האומות“ באירופה, שהביאה בכנפיה גם מפנה ניכר בחיי היהודים באוסטריה בכלל ובעיר לבוב, בירת גליציה, בפרט. התושבים הפולנים הקימו מועצה לאומית בת עשרים וחמשה חבר ובתוכם ארבעה נציגים מיהודי לבוב. ארבעת הנציגים היו: ד"ר אוס-בלד מנקס, אברהם מיזס, מאיר מינץ והרב אברהם כהן. המועצה הלאומית פנתה אל כל תושבי העיר בקריאה לראות ביהודים „אזרחים שווים יחד עם שאר התושבים השואפים למטרה אחת, תקומת מולדתנו בה נחיה כאחים בני משפחה אחת“, ולהסיר כל שנאה וטינה מן הלב. היהודים נתבקשו אף הם שלא להתחשב בדברי רשעים שמטרתם להפריד בין יהודים ופולנים, ולהצטרף לפולנים וביחד ללחום בעד חרות וזכויות. בתחלה רק מעטים מן היהודים נענו לקריאה זו. הפולנים פנו שנית בקול קורא אל היהודים ובו ציינו „שפולין קבלה את היהודים בזרועות פתוחות כשגורשו מגרמניה ומשאר ארצות. וכעת בפטיציה שהגישו לקיסר אוסטריה דרשו לבטל את כל ההגבלות על היהודים והמסים המיוחדים כגון מס הנרות ומס הבשר הכשר, ולהשוותם בזכויותיהם לשאר האוכלוסיה. ולפיכך על היהודים לקבל באהבה את היד המושטת להם. וכמובן

שהאחוד עם הפולנים מצריך לקיים גם איחוד לשוני. כשם שיהודי צרפת, גרמניה ואיטליה מדברים בלשון המדינה, כן גם על יהודי גליציה להתאחד עם הפולנים ולדבר בלשון הפולנית". כך טענו הפולנים. אולם היהודים נטו יותר ללשון הגרמנית שכבר הספיקו להתרגל אליה ושהיתה שפת המדינה. בכל זאת קמה בין היהודים קבוצת אינטליגנטים שנענו לקריאת הפולנים ונוסדה אגודה שמטרתה היתה לחנך את הדור היהודי הצעיר ברוח הלאומיות הפולנית ולעורר בלבו דבקות בלשון הפולנית כלשון לאומית, ובספרותה¹⁷.

ההתקרבות הזאת אל הפולנים ואל הלשון הפולנית מצד היהודים גרמה לתנועת הפולניזציה בקרב היהודים. ומצד שני גברה גם תנועת הגרמניזציה והנטיה ללשון ולתרבות גרמנית. רבים החליפו את שמם היהודי לשם לועזי והלשון הלועזית מתחילה דוחקת את הלשון המדוברת בביתם מדורות וגם את הלשון העברית הזניחו. אלה ואלה הוסיפו מבוכה ביהדות גליציה והחישו את תהליך ההתבוללות בדור הצעיר. אמנם המשכילים הותיקים אוהבי הלשון העברית התעוררו למראה ההתבוללות, התחילו להוציא ספרים בעברית, כדי לחזק אצל בני דורם את הקשר ליהדות. אולם בעיקר יצאו היהודים החרדים במלחמת תנופה נגד המתבוללים. תגובה נגד ההתבוללות אנו שומעים גם בספריו של ר' יוסף שאול. הוא כותב בכאב לב: "זה מוסר השכל אשר בזמננו בעת ידע קרוא קריאה אחת בלשון לעז ישליך אחרי גוו כל תורתנו הקדושה וימאס בלשון הקודש למען יוכל לדמות עצמו לאיש לועז"¹⁸.

ובמקום אחר הוא מתאונן על ירידת קרן התורה ונושאה בעיני ההמונים: "ובעוונותינו הרבים בדור זה נתקיים בנו זאת.

שהחכמים בתלמוד וידם רב להם בפוסקים לא נחשבו, אך מדברים שפת לועז ואיטלקי וכדומה" ¹⁹.

ושוב על שנויי הלשון והשם היהודי הוא כותב במקום אחר: "ומזה תוכחת מוסר לזמננו אשר בעונינו יעלימו היהודים שמותם למען יסתירו ולא יודיעו שמזרע ישראל הם, אוי לנו!" ²⁰.

כלפי המתרברבים בלשונם הלועזית והעסקנים ה"דברנים" שקמו להם ליהודים בתקופה ההיא כותב שוב ר' יוסף שאול: "בעוונותינו הרבים בזמן הלז נתחדש כת "המדברים" וכל כוחם אינו אלא בפיהם והוא סופר מהיר ודובר צחות בלשון לעז וזה כל השלימות" ²¹.

את האמנסיפציה ראה ר' יוסף שאול כמבחן קשה ליהדות ובהזדמנויות שונות הביע את חששותיו שהיא תביא בסופה להתרחקות מהיהדות ולהתבוללות. בבואו לבאר את הפסוק "לעשות כרצון איש ואיש" (מגלת אסתר) הוא כותב: "הזמן והעת הביא המבחן שכל איש ואיש בין גוי בין יהודי "איש" יקרא, ועל כן כאשר נחשבו בעיני האומות לאנשים על כן יאחזו בהבליהם ויתפקרו בדת וכו' ובעוונותינו הרבים אנו רואים זאת בעינינו כי במדינות אשר עול המלכות קשה על היהודים, עודם על עמדם יעמודו. ומה שחסד אלקים עלינו לטובה חושבים הם לפרק מעליהם עול דתם ונתקיים בנו "מהרסיך ומחריביך ממך יצאו" כי פריצי בני עמנו יתפקרו בזה וחושבים אך בזה להשיג קרבת השרים. ונהפוך הוא כי המלך ירום הודו וכל השרים חפצים כי כל איש יתנהג באמונתו ודתו" ²².

גם בדרשותיו שדרש בקהל וצבור בשבתות שומעים הד

למצבם הרוחני של היהודים בלבוב בזמנו. ולא לחנם יסד ר' יוסף שאול עוד בשנת תר"ח, כעשר שנים קדם שנעשה רב רשמי, חברת "שומרי שבת", כי אז כבר נמצאו בין יהודי לבוב מחללי שבת בפרהסיא. "והנה בעונינו הרבים — כותב ר' יוסף שאול — רבים מחללי שבת בפרהסיא ויעלו עשן ברחובות ושוקים (מתכוין למעשני סיגריות ברשות הרבים) וגם מוכרי משקאות הרבה חילול שבת יש ביניהם"²³.

אולם לא רק כלפי המשכילים המתפקדים והמתבוללים מתריס ר' יוסף שאול. הוא מוכיח גם את אלה מהחרדים אשר ידיהם אינן נקיות מגזל ומעשי עול וכד הוא אומר עליהם: "וגם בין אדם לחבירו רבו הגזילות כאשר פירשתי בדרך הלצה "הקול קול יעקב והידים ידי עשיו" וחז"ל חלקו זאת (כלומר פירשו שיעקב משתמש בעיקר בקול ועשיו בעיקר בידים) ואני אומר — מדגיש ר' יוסף שאול — שיש בני אדם שמרבים בתפלות ותחנונים בתהלים ומעמדות, והידים ידי עשיו חוטפים וגוזלים"²⁴.

זה היה מצבם הכלכלי הירוד של היהודים שגרם למצבם המוסרי הירוד. חוסר פרנסה בטוחה גרם לכך שאחד ירד לחייו של רעהו ויקפח פרנסתו. חששותיו של ר' יוסף שאול שהאמ"נסיפציה לא תציל את היהודים ממצבם השפל נתאמתו במדה רבה.

התקוות של היהודים לזכות בשוויון אזרחי כאשר הובטח להם בקונסטיטוציה החדשה של 1848 התנפצו מהר אל סלע המציאות. לא רק שלא הספיקו ליהנות משווי זכויות, אלא באו עליהם פורעניות. עם הכרזת החופש התפרעו המוני האכזרים התנפלו על אדוניהם וגם על היהודים. בערים נערכו פרעות

ממש, נשדד רכושם של היהודים וגם בנפש היו קרבנות. מצבם האקונומי של היהודים נתערער לגמרי והמוני יהודים נשארו ללא פרנסה. אז התעורר בלב יהודי גליציה הרצון לעזוב את "המולדת כפוית הטובה" ולהגר אל מעבר לים, לאמריקה. בכל מקום התארגן ועד אשר עליו היה לטפל בענין ההגירה. וגם בלבוב נוסד ועד כזה בשנת תר"ח—1848. אולם מכשולים שונים הושמו על דרכם של המהגרים ואז העלו אחדים מחברי הועד את ההצעה לצאת מן הערים וליסד מושבות חקלאיות מאחר שהאנטישמיות התגברה ביחוד בערים. המציעים ציינו כי סכום הכסף הדרוש למשפחה להגר לאמריקה תספיק די והותר כדי התישבות על הקרקע ופרנסתה בריוח ובשלוח בלא להטלטל אל מעבר לים. והדגישו בפרט שהותר ליהודים בגליציה לרכוש קרקעות. אולם ההצעה זאת לא משכה את הלבבות ולא נמצאו תומכים לה. היהודים החליטו להגר והתחילה הגירה המונית²⁵. בהגיעם לאמריקה התרכזו המהגרים במקום אחד, יסדו שם קהלות משלהם עם רבנים שעמדו בראשם. אחד מהם הרב יהודה מיטלמן מניו-יורק עמד בקשרי שו"ת עם ר' יוסף שאול בלבוב. השו"ת הללו נדפסו בתוך "שואל ומשיב"²⁶. ההגירה הזאת גרמה בעיות ותקלות בחייהם האישיים והמשפחתיים של יהודי גליציה, כפי שאפשר לראות בשו"ת האלו. אחת השו"ת מטפלת בענין אשה שבעלה נסע לאמריקה אל קרוביו העשירים כדי להסתדר שם ובינתיים היא נשארה עם שבעת ילדיה ללא פרנסה. הלכה ולמדה להיות מילדת והתפרנסה מזה. והנה קרה לה אסון והיא נאנסה מפלוני יהודי המלמד תינוקות וילדה בן לאחר שבעלה היה יותר משנה באמריקה. ועתה בעלה רוצה להביאה אליו לאמריקה והשאלה

היא אם היא מותרת לבעלה. ר' יוסף שאול משיב לשאלה זו שהאשה אסורה לבעלה, "ואין מרחמין בדין" — פוסק הוא ²⁷.
 ההגירה מגליציה בתחילה היתה טפין טפין, אולם במשך הזמן הלכה ולבשה ממדים גדולים. ביחוד גברה בסוף שנות השבעים של המאה התשע עשרה. ר' יוסף שאול כבר לא היה בחיים. בכל עיר ועירה בגליציה צצו סוכנויות וסוכנים אשר רשמו את המהגרים וארגנו אותם קבוצות קבוצות. הסוכנים הללו פעלו מטעם החרשתנים הגדולים באמריקה אשר היו זקוקים לידיים עובדות והיו רשאים להביא קבוצות של מאות פועלים בבת אחת ממזרח אירופה על פי ויזה כללית אחת. כדי להתקבל לטרנספורט כזה היו המהגרים צריכים לפני עלותם על האניה לחתום על חוזה שמסכימים לעבוד גם בשבת וחגי ישראל ולאכול במטבחי הפועלים שבבתי החרשת, שלא היו כשרים. כאשר נודע התנאי הזה שהעמידו את המהגרים לפניו ברגע האחרון לפני הפלגתם, נתעוררו גדולי הרבנים שבדור ובראשם הגאון ר' שמעון סופר אב"ד קראקא ויצאו בכרוז וקול קורא אל יהודי גליציה והזהירו מפני התקלה העומדת על דרכם להכשילם, שלא להתפתות לסוכנים הרוצים להעבירם על דעתם ודעת קונם למכור את יהדותם בעד "נזיד עדשים", ולא לחתום על חוזים לחלל את השבת ולאכול טריפות. הם קראו בכלל ליהודים לחדול מלהגר, להשאר במקומותיהם ולשמור על צלמם וצביונם היהודי. היהדות החרדית גרתמה כולה למלחמה נגד ההגירה ²⁸.

אולם נשוב לעניננו בדבר הרב כהן. את עיקר מלחמתם הפנו החרדים נגדו. לאחר מהפכת מרס בשנת 1848 כשהוכרז בכל מדינת אוסטריה על שווי זכויות לכל האזרחים והיהודים

בתוכם, כתבו החרדים פטיציה אל הממשלה ובה בקשו להעביר את הרב כהן ממשרת רב ראשי וגם בקשו לפטר את ועד הקהלה המורכב אך ורק ממשכילים ולהכריז על בחירות ועד חדש. הם הדגישו שרק עם מלוי בקשתם זאת ירגישו את „החופש האמתי ושווי הזכויות המלא“.

עוד החרדים עסוקים באוסף חתימות על הפטיציה הזאת והדבר נודע לחברי הקהלה. הם פנו למשטרה ודרשו לאסור את האנשים המפירים את שלום הקהלה. ואמנם נאסר אחד מהחרדים בשם גרינפלד. כשנודע דבר מאסרו התקהל המון רב מסביר לביתו של הרב כהן והתחילו לזרוק אבנים לתוך הבית, שברו את כל החלונות ובקשו להתפרץ אל תוך הבית. אבל השער נסגר לפנייהם. המשטרה שהגיעה בינתיים, פזרה את המתקהלים ואסרה אחדים מהם. כדי לשכך את חמת החרדים ולהשכין שלום ביניהם לבין המשכילים הזמין אחד מנכבדי הקהלה המתונים נתן סוקול אל ביתו לישיבה משותפת את חברי הקהלה יחד עם נציגי החרדים המתונים. החרדים הציגו כתנאי ראשון לשלום את פטוריו של הרב כהן ממשרתו והם היו מוכנים אף לתת לו פצויים גדולים, ובלבד שיעזוב את העיר. התנאי שלהם לא נתקבל והתהום בין הצדדים היריבים התעמקה עוד יותר עד כדי כך שבאחת ההלויות כשעמד חזן ה„טמפל“ לומר „אל מלא רחמים“ על פתח קברו של הנפטר, התפרצו החרדים ולא נתנו לו. קמה מהומה בבית העלמין. שני הצדדים לא טמנו ידם בצלחת והנחיתו זה לזה מכות ומהלומות והמשטרה נאלצה להתערב כדי להשליט סדר ושקט. ומאותו זמן לא פסקו הפגיעות משני הצדדים ובעיקר מסביב להרב כהן. באותו זמן הוסיפו אש על המדורה חוכרי-המסים. עם הכרזת הממשלה

בדבר שווי הזכויות ציפו היהודים לבטול המסים המיוחדים כמו מס הנרות ומס הבשר הכשר. אולם חוכרי המסים לא היו מעונינים בביטולם של המסים הללו. הם פנו בקול קורא ובו השתדלו להסביר שהמסים האלו הם לטובתם של היהודים, ושהם יכולים להיות בטוחים בזכויות ובהגנת הממשלה עליהם רק אז כשהם משלמים מסים מיוחדים בתור יהודים. ועוד הוסיפו וטענו שאם יבטלו את המסים תאבדנה משפחות יהודיות רבות את פרנסתן שהם מתפרנסים מגביית המסים הללו. לכל הטענות האלו הוסיפו גם טענות נגד הרב כהן שהוא "מקור כל הרע" מכניס כל מיני חידושים ומנהגים רעים, משפיע לרעה על הצעירים בדרשותיו, אינו שומר כשרות, "אצלו עוד לא נטרף שום דבר", אינו שומר שבת, אצלו אין הבדל גדול בין שבת ליום ראשון ומחלל שבת בפרהסיא, הוא אכזר וקשה לב ואינו פותח את ידו למתן צדקה לזקוקים. אולם הרע הגדול ביותר שהוא מלשין ומוסר על היהודים בפני הממשלה. דורש שתאסור את הלבוש היהודי המסורתי וכדומה. הוא אינו ראוי לאיצטלא של רב, הוא הגדיש את הסאה בהתנהגותו ואין היהדות החרדית יכולה עוד לסבול אותו ועל כן אין טוב בשבילו אלא שיסתלק ממשרתו. המשכילים והרב כהן מצדם לא שתקו אף הם והשיבו בפמפלט נגד הפמפלט. המשכילים קראו לפמפלט שלהם בשם "עצה טובה" והמשיבים כנגד — בשם "מפיר עצת רשעים". אלו ואלו שפכו איש על רעהו קיטוני רותחין. המלחמה נגמרה באופן טרגי מאד. איש אחד מתוך ההמון הנרגז נדחק אל תוך ביתו של הרב כהן חדר אל המטבח ושם רעל בתבשיל. וכשאכלה משפחת הרב מן התבשיל הורעל הרב כהן וכתוצאה מזה מת. המשטרה אסרה כחשודים

במעשה זה הרבה יהודים חרדים. את ר' הירץ ברנשטיין ואת הרב צבי אורנשטיין (נכדו של ה"ישועות יעקב"), ועוד רבים. גם האיש אשר שם את הרעל, ברל פלפל שניסה להמלט נתפס ונאסר. בין האסורים היו גם: יואל שור, יצחק שרעמעק, גבריאל סוחוסטאב מחבר הספר "מצבות קודש", אברהם ויינריב, מוטיל אולריך, אהרן מימעלעס, משולם פייבוש שור, משה חיגר, יוסף בובריק, שמחה פיפער, אברהם אטלאס ואשה אחת בשם חיה קרפל. המשפט נמשך כמה חדשים ואנשי ה"טמפל" הביאו את העורך דין ווייסנשטיין מוינה שיהיה התובע. אולם כל הנאשמים שוחררו כי לא נמצא נגדם שום דבר ממשי ורק האשם בריל פלפל נידון למות. הוא הגיש אפלציה לבית הדין העליון ועד שהמשפט שלו יצא אל הפועל הצליח להמלט מבית הסהר וברח לחוץ לארץ. את הערעור שלו ניהלה אשתו והיא הטילה את כל האשמה בעיקר על צבי ברנשטין והרב צבי אורנשטיין, אבל אשמתם לא הוכחה והם יצאו נקיים²⁹.

את הרב כהן קברו ליד קברו של הבעל "ישועות יעקב". החרדים לא השתתפו בהלוויה והופצו שמועות בשמם שהם לא ישלימו עם הדבר שהרב "האפיקורס" ינוח בקבר לצדו של הבעל "ישועות יעקב". המשטרה שמה משמר ליד הקבר יומם ולילה במשך כמה שבועות אבל מיד לכשהסירה את המשמר באו החרדים באישון לילה פתחו את קברו של הרב כהן, הוציאוהו וקברוהו במקום אחר. המשטרה לא התערבה עוד בדבר.

אחרי מותו של הרב כהן קבלה קהלת לבוב כממלא מקומו את הרב ד"ר משה לבנטל בתור "מטיף" בטמפל. וכשהכריז הקיסר פרנץ יוסף על הקונסטיטוציה החדשה ועל שווי זכויות

ליהודים נאם הרב לבנטל לכבוד המאורע בטמפל. הדבר היה ב־15 במרס שנת 1949. גם הרב לבנטל, כמו קודמו, היה יהודי גרמני ולא החזיק מעמד זמן רב בלבוב ובאותה השנה 1949 עזב את משרתו בלבוב וקנה לו אחוזה גדולה ליד העיר מושצ'יסק בגליציה והתישב שם³⁰.

בינתיים נשארה קהלת לבוב ללא רב וללא מטיף. אנשי ה"טמפל" כבר הבינו אחרי מותו הטרגי של הרב כהן שאי אפשר לאחד את שתי המשרות של רב ראשי ושל מטיף באיש אחד. החרדים התנגדו לכך בכל תוקף ודרשו בראש וראשונה למנות רב בקהלה שיהא ראוי לאיצטלא ושיתאים לדרישותיהם. אחרי פטירתו של הגאון בעל "ישועות יעקב" בשנת תקצ"ט לא נמצא רב אשר ימלא את מקומו, כי הממשלה הציגה דרישה עוד בשנת תקצ"ו (1836) שלהיות מועמד למשרת רב יכול רק מי שעמד בבחינה בפילוסופיה באחת האוניברסיטאות שבקיסרות אוסטריה וקבל תאר ד"ר. ומאחר שפרט להרב הגאון ר' צבי חיות מזאלקווא איש מהרבנים לא נגש לבחינות אלו נוצר מצב כזה, שרוב הקהלות בגליציה, ולא רק בלבוב בלבד, נשארו ללא רבנים לאחר שהרב הקודם נפטר.

רק בשנת תרט"ו—1855 כשנתמנה לראש המניסטרים הרוזן טהון שהיה שמרני על פי השקפותיו, הצליחו היהודים לשכנע אותו שהחוק בדבר הרבנים אינו מתאים למסרת היהודית ושאילו בר ביצוע, והרוזן טהון התחיל לתת רשיונות לקהלות לקבל רבנים גם שלא נבחנו בתורת הפילוסופיה והמוסר באוניברסיטה. הרשיון הראשון ניתן לקהלת לבוב בשנת תרי"ז—1857 ועל סמך רשיון זה נתקבל הרב יוסף שואל נתנוון על כסא הרבנות בלבוב.

את מינויו לרבנות לבוב קבל ר' יוסף שאול ב"ג תשרי שנת תרי"ז וכך הוא כותב: והנה בשנת תרי"ז י"ג תשרי נשאלתי מהפרנסים ומנהיגים דפה לבוב ומהרב הגאון מו"ה שמחה נתן נ"י מ"מ ומו"ץ דפה * אשר אקבל עלי משרת ההוראה והמשפטים". וכעבור כמה חדשים ב"ז שבט של אותה השנה העתיק ר' יוסף שאול את דירתו שהיתה מחוץ לעיר אל דירתו החדשה בפנים העיר, שהקהלה נתנה לו *³⁰. אולם אותה שנה עצמה קרה אסון לר' יוסף שאול. זוגתו הרבנית מרת שרה אדיל שהיתה לו "עזר כנגדו" כל ימי חייה והשתדלה שיקבל את משרת הרבנות בלבוב, והנה כשזכתה כבר לראותו כרב בקהלה חשובה זו חלתה ונפטרה בכ"ו סיון תרי"ז.

אחרי פטירת אשת נעוריו זו התאבל ר' יוסף שאול ואח"כ בשנת תרי"ח אור ליום י"ב אדר נשא לאשה את הרבנית הצדקנית מרת שפרא בונא, אשה עשירה שהביאה לו בנדוניא כסף רב עד שלא הצטרך לקבל משכורת מן הקהלה כל ימי היותו רב עד פטירתו.

ר' יוסף שאול לא ידע מעודו צורת מטבע מהי, כי מנעוריו גדל בעושר בבית אביו הגביר ואחר כך בבית חותנו הגביר. מסופר שזוגתו הרבנית היתה נוהגת לתת בידו בכל פעם כשהלך לחתונה או לברית מילה מטבעות שונות ואמרה לו שמטבעות של כסף עליו לתת לחזן ומטבעות של נחושת לשמש, אבל הוא ברוב תמימותו שלא הכיר צורת מטבע מעודו, היה מחליף את היוצרות.

בזמן אחד אתו קבלו אנשי ה"טמפל" את הרב ד"ר שמעון שוואבאכער כ"מטיף" אצלם. עתה היו כבר בלבוב גם רב שהתאים לדרישותיהם של החרדים, וגם "מטיף" למשכילים.

עד מנויו של הרב יוסף שאול נתנזון מעת פטירתו של ה"ישועות יעקב" עברו שמנה עשרה שנה. כל אותן השנים שימש שם הדיין הזקן הרב ר' שמחה נתן עלינברג, מי שהיה ראב"ד בלבוב בשעתו של ה"ישועות יעקב".

ר' יוסף שאול נתנזון חי בשלום עם חברו "המטיף" הרב שמעון שוואבאכער. הרב ד"ר שמעון שוואבאכער מוצאו היה מגרמניה. הוא נולד בשנת 1817 באבענדסדארף לא רחוק מהעיר שטוטגרט. הוא קבל סמיכה משלשה רבנים ידועים: מהרב ר' לייב גלאגאבער מפראג, הרב ר' זלמן וסרמן ממרגנ-טהיים והרב ר' גבריאל אדלר מטורינגיה, (אחיו של הרב נתן אדלר מלינדון). בהיותו בן 22 גמר הרב שוואבאכער את האוניברסיטה וקבל תאר ד"ר לפילוסופיה ושימש ברבנות בכמה קהלות ובשנת תרי"ז נתקבל כמטיף בלבוב.³¹

בתחלה חשש לקבל את המשרה אחרי מה שקרה להרב כהן, אבל החששות שלו נתפזרו לאחר שמצא בר' יוסף שאול נתנזון ידיד ורע.

ר' יוסף שאול נתנזון מלבד היותו גאון בתורה היה גם בעל מדות, היה אוהב את הבריות ואהוב עליהם ומקובל על כל שדרות העם. הוא היה מקבל כל אדם ואדם בסבר פנים יפות ובכבוד הראוי לו.

גם כשנתקבל כרב היה אישיות חזקה ולא החניף לבעלי בתים שלו. הוא היה משמיע את דעתו בתקיפות ובמקום אחד הוא כותב: "ולא תהיה עדת ה' כצאן אשר אין להם רועה" (במדבר כ"ז, יז) שזה מוסר בעוונותינו הרבים על מה שלוקחין היום רב שיחניף להנגידים (דברי שאול מה' תנינא ע' ס"ד). ויחד עם זאת היה תמיד מלמד זכות על כל אחד ואחד. רגיל

היה להביא את הכתוב „איש אשר רוח בו“ (במדבר כ"ז, י"ח) שרש"י מבארו „שיוכל להלוך כנגד רוחו של כל אחד ואחד“ ושואל ר' יוסף שאול: וכי זוהי היא מעלה „להחניף כל איש וידבר עמו כפי מה שהוא רוצה? והלא זהו השקר המוחלט הנקרא פאליטיק בעוונותינו הרבים“. אלא שיש להבין את כונת רש"י על דרך הירושלמי במסכת פאה פ"א, ה"ט האומר „יש שהוא מאכיל את אביו פטומות ויורש גיהנום כמו אחד שהיה מאכיל את אביו תרנגלות פטומות. פעם שאלו אביו מנין יש לו תרנגלות אלו? השיב לו הבן: אכול ושתוק, כי גם הכלבין אוכלים ושותקים. איש כזה אף שמאכיל את אביו תרנגלות פטומות — הריהו יורש גיהנום. ומאידך יש אדם שקושר את אביו לריחיים לעבוד בהם ובכל זאת יורש גן עדן, כמו פעם היה צו המלך לקחת מכל בית איש אחד לעבודת המלך. אמר הבן לאביו: אבא, הכנס לעבוד בריחיים במקומי ואני אלך במקומך לעבוד בעבודת המלך, כי בעבודת המלך אם ירצו לבזות או להכות מוטב שיכוני ויבזוני אותי ולא אותך. והנה בן זה שקושר את אביו לריחיים בכל זאת יורש גן עדן. וכן הוא הענין גם כאן — מוסיף ר' יוסף שאול ומסביר: הפתי הרואה בחברו דבר מה שאינו לפי רוחו, אזי הוא מיד מגנה את חברו וקורא תגר עליו, אבל המשכיל מצדד בזכותו ומבין את טבעו של חברו שעל פיו הוא פועל. ולזאת התכוין רש"י באמרו „שיודע להלוך כנגד רוחו של כל אחד ואחד“ ויבין דרכו של כל איש ואיש לפי מה שהוא. (דברי שאול מה' תנינא ע' ס"ה).

סגולה זאת „שיוכל להלוך כנגד רוחו של כל אחד ואחד“ היתה מיוחדת לו לר' יוסף שאול וכשנעשה רב בלבוב ידע

להתהלך עם אנשי קהלתו כולם: הלומדים והחסידים, המשכילים ופשוטי העם ועל כן זכה להערכתם ולהערצתם. והיה אהוב ומקובל על כל שכבות העם. על מדותיו התרומיות מעידים סופרים וחכמים שבאו במחיצתו. החכם שלמה באבער כותב על ר' יוסף שאול בספרו הידוע „אנשי שם“ (קראקא תרנ"ה): „זכיתי להיות ממכיריו ומיודעיו של הגאון הגדול הזה ובעת אשר יצא ספרי „פסיקתא דרב כהנא“ עם מבוא והערות, מצאה מלאכתי חן בעיניו מאד כאשר שמעתי מפיו וגם הלל וישבח את מלאכתי בפני רבים, כי מלבד רוב גדלו בתורה היה מוכתר במדות תרומיות לקבל כל אדם בסבר פנים יפות ולתת לכל איש שבחו הראוי לו“.

ולא רק חכמי היהודים מדברים בשבחו של הגאון הזה אלא גם מפי חכמי הגויים שומעים דברי שבח עליו. ד"ר שמעון ברנפלד מספר בזכרונותיו: „פרנץ דליטש*“ סח לי כי נודמן עם הרב**) בקרלסבד, הכיר בו שהוא תלמיד חכם גדול כי היה גם בעל הדרת פנים, נתקרב אל הרב באחד מגני הטיול ונכנס עמו בדברים. כשראה הרב כי הפרופיסור הגוי יודע עברית, שאל אותו אם הוא גזניוס*). את שמע גזניוס שמע וידע מתוך ספרי חקירה עבריים. דליטש השיב לו שהוא אחד מתלמידיו של גזניוס. לי אמר דליטש כי הרב עשה עליו רושם גדול מאד“²³.

הוא היה מתמיד גדול וכל מעיניו היו תמיד בתורה יומם ולילה ואף חלומותיו היו בתורה כפי שרואים ממה שהוא כותב: והנה אור ליום ב' פ' ויקהל כ"ב לאדר ראשון שנת תור"ה [תרי"א] חלמתי אשר הייתי בחתונה ואמרתי הפירוש עפ"י הקדמה שראיתי באיזה ספר אבל לא זכרתי אח"כ

ההקדמה. כאשר הקיצותי טרם האיר היום ועודי במטתי נזכרתי וכו'. (דברי שאול מה' תנינא חיי שרה ע' ל"א).

כגאון בהלכה היה פוסק ר' יוסף שאול גם בעניני היחסים עם הגויים שביניהם הם חיים. באחת מתשובותיו מדבר ר' יוסף שאול כיצד יש להתיחס אל עבד נכרי על פי דין תורה ואלה דבריו: "על דבר אשר נשאלתי בענין התנהגות הישראלי עם עבד נכרי אשר יהיה בביתו כי אחרי אשר יתעוללו עלינו ובקשו תואנות לאמור שכך נצטוינו בספרי דתנו להתאכזר עליהם, הנני אגיד את הרשום בכתב אמת מאבי תופשי התורה ומחוקק מצוות התורה לנו ר' משה בן מיימון הידוע ומפורסם גם בין חכמי אומות וכולם יודו ויברכו שמו, כתוב בספרי היד הלכות עבדים פ"ח ה"ח וזו לשונו: "מדת חסידות ודרכי חכמה שיהיה האדם רחמן ורודף צדקה ולא יכביד עולו על עבדו ולא יצר לו ויאכילהו וישקהו מכל מאכל ומשתה וחכמים ראשונים היו נותנים לעבד מכל תבשיל ותבשיל שהיו אוכלים ומקדימים מזון העבדים לאכילת עצמן הרי הוא אומר כעיני העבדים אל יד אדוניהם כעיני שפחה אל יד גברתה וכן לא יבזהו ביד ולא בדברים, לעבדות מסרן הכתוב ולא לבושה ולא ירבה עליו צעקה וכעס אלא ידבר עמו בנחת וישמע טענותיו וכו'". עד כאן לשון הרמב"ם. ואחריו נמשכו כל ישרי לב רבינו יעקב בעל הטורים יו"ד הלכות עבדים והבית יוסף בשלחן ערוך הלכות עבדים סי' רס"ז סעיף י"ז וכו' וכבר האריך בזה גאון מובהק מהקדמונים הרב מוה"ר מאיר בעל המאירי וכו'".³³

את יחסו הטולרנטי גילה ר' יוסף שאול גם לגבי הרב המטיף ד"ר שמעון שוואבאכער שנתקבל בלבוב בשנת תרי"ז וחי עמו בידידות. בעת ההיא עלתה על הפרק שאלת "המאשין

מצות", שהרעיש את כל גליציה, והרבנים אלה מתירים ואלה אוסרים. המכונה לאפית המצות הובאה לראשונה ללבוב בשנת תרי"ח, כשנה לאחר שר' יוסף שאול נתמנה לאב"ד בלבוב. כשהובאה המכונה הלך ר' יוסף שאול עם חברי בית הדין לראות כיצד היא פועלת, בכדי לדון בכשרותה. ר' יוסף שאול הזמין גם את הרב שוואבאכער לבוא עמם לראות את המכונה. וכולם ביחד נוכחו שהיא פועלת כדין ועל סמך דעה זו התיר ר' יוסף שאול להשתמש במצות האפיות במכונה. כידוע קמו הרבה מערערין נגדו, וגם גיסו ביניהם, והכריזו על איסור גמור להשתמש במצות-מכונה. ואז יצא ר' יוסף שאול בקונטרס נגדם להוכיח את צידקתו. הקונטרס נקרא בשם "ביטול מודעה", נדפס בלבוב בשנת תרי"ט ובו מביא ר' יוסף שאול מכתבים מגדולי ישראל התומכים בו כגון: בעל "הכתב סופר" (בנו של ה"חתם סופר") ובעל "הערוך לנר" וביניהם מביא גם את מכתבו של "הרב החכם הדרשן מ' שמעון שוואבאכער" שבדק יחד עמו את פעולת המכונה וכשרותה.

אולם הרב שוואבאכער לא ישב זמן רב בלבוב. אף שהיה דרשן מצוין הוא לא נתחבב על הצבור וכעבור שלש שנים בשנת תר"ך עזב את לבוב. הוא עבר לאודיסה ושם נתקבל כמטיף בבית הכנסת הגדול³⁴.

שנים אחדות נשאר ה"טמפל" בלבוב בלי מטיף. ורק בשנת תרכ"ג נתקבל כמטיף שם הרב ישכר בר לעווענשטיין שהיה קודם רב בבוצוביץ. בשעת בחירתו היה עוד מועמד למשרה זו שהתחרה עמו והיה יותר מתקדם ממנו. אנשי ה"טמפל" לא רצו עוד להכנס בקונפליקטים עם החרדים והחליטו לבחור ברב לעווענשטיין שהיה מקורב גם לחוגי החרדים. הוא היה

שאר בשרו של הירץ ברנשטיין מראשי החרדים בלבוב. הרב לעווענשטיין היה ממונה גם לנהל את רישום הלידות והנישואין בקהלת לבוב, ואף ר' יוסף שאול כשהיה צריך לסדר קידושין מוכרח היה לקבל רשיון ממנו.

הרב ר' ישכר בר לעווענשטיין היה מצאצאיו של הגאון „פני יהושע” שהיה רב בלבוב כמאה שנה לפני כן. הוא נפטר בשנת תקט”ז. הרב לעווענשטיין נולד במזריטש בשנת תקפ”א (1821). כשהיה בן חמש עשרה עברה המשפחה כולה לגור באמסטרדם. משם שלחו אביו לעיר הנובר שבגרמניה ללמוד בישיבה של הגאון ר' נתן אדלר, מי שנעשה אחר כך רבה של לונדון. מהנובר נדד לפראג, שם למד אצל שי”ר ומשם עבר לברלין ושמע שעורים באוניברסיטה, ותלמוד למד אצל הגאון ר' יעקב יוסף עטטינגר. בשנת תר”ו—1846 נתקבל לרב בעירה ליפטא ובשנת תרי”ז עבר לבוצוביץ במורביה ומשם נתקבל בשנת תרכ”ג כמטיף בלבוב. גם עמו היה הרב ר' יוסף שאול נתנון ביחסים טובים והיו מבקרים זה אצל זה. הרב לעווענשטיין ישב שנים רבות בלבוב והאריך ימים אחרי ר' יוסף שאול³⁵.

שמו של ר' יוסף שאול הלך והתפרסם בעולם היהודי ובשנת תרכ”ב באו נכבדי קהלת בריסק דליטא להזמין לכסא הרבנות בקהלתם^{35*}. ובהסכמתו לספר „ים של שלמה” למהרש”ל על מסכת כתובות שנתן באותה השנה חותם ר' יוסף שאול „אבד”ק לבוב ומצודתו פרושה לק”ק בריסק דליטא והגליל”. ההסכמה כתובה בתאריך כ”א שבט תרכ”ב, אבל ידידיו ומוקיריו לא נתנו לו לעזוב את לבוב והוא נשאר ולאנשי בריסק הוא הציע לקבל במקומו את ש”ב ר' צבי אורנשטיין.

נכדו של ה"ישועות יעקב", שחזר ונעשה רב בלבוב בשנת תרל"ה לאחר פטירת ר' יוסף שאול^{35*}

בימיו של ר' יוסף שאול קבלו היהודים בגליציה שווי זכויות להשתתף בבחירות לסיים הגליצאי בשנת תרכ"א—1861. היה צורך לבחור בצירים יהודיים לסיים. הרב ר' יוסף שאול יחד עם המטיף לעווענשטיין יצאו לנהל תעמולה בין היהודים לטובת הבחירות. הם יחד נסעו מעיר לעיר וממקום למקום ואספו אספות בבתי הכנסיות למטרת התעמולה והיו דורשים לפני הקהל. לפעמים היו לוקחים חלק באספות אלו גם פולנים נוצרים שנהלו תעמולה בעד ציריהם, ביניהם גם יהודים³⁶.

הד הבחירות האלו אנו שומעים בדרשותיו של ר' יוסף שאול כגון "דרוש ביום ש"ק תרכ"ו למועד בחירת איש לאסיפת העם בבית מועד הכללי" והוא מציע לבחור במועמד "אשר אהבת אדם תקועה בלבו והדת לא יפריד בינותם, דורש טוב כל עם ועם, אף חובב עמים יחדיו בלי הבדל דת ודת"³⁷.

אף על פי שהיה ר' יוסף שאול טרוד מאד בכתיבת תשובות לאלפי שואליו והיה עסוק בהדפסת ספריו, גם היה ר"מ ולמד שיעורים קבועים עם תלמידי ישיבתו, בכל זאת מצא לו פנאי לעסוק גם בעניני השעה ולהופיע בפומבי בדרשות לא רק בשבת הגדול ושבת תשובה, אלא גם דרש בהזדמנויות שונות, כמו דרוש שדרש "על הולדת בן יורש עצר לאדונינו הקיסר פראנץ יאזעף ביום י"ג אלול תרי"ח, 23 אוגוסט 1858", או "הדרוש שדרשתי במקהלות עם בבית הכנסת הגדולה דחוף לעיר בשני ליו"ט שבועות תרי"ט על הצלחת מלכינו האדיר הקיסר יר"ה ותתנשא מלכותו", או "דרוש אשר דרשתי ביום ג' וישלח תרל"ד, 2 בדצמבר 1873 ליום מלאת כ"ה שנה

למלוכת אדונינו האדיר הקיסר פראנץ יאזעף הראשון יר"ה".
באותה תקופה בשנת תרכ"ו—1866 נתארגנה בלבוב חברת
יהודים בשם "שומר ישראל" שמטרתה היתה להפיץ "השכלה"
בין המוני היהודים. מתחלה נצטרפו לחברה זו גם החרדים,
אבל משגדל בחברה מספר החילוניים שהכניסו נטיות של
התבוללות, יצאו היהודים החרדים וארגנו חברה נגדית
שמטרתה היתה לחזק את הדת³⁸.

בשנת תרכ"ז—1867 החליטה החברה "שומר ישראל" ליסד
סמינר לרבנים בגליציה וגם הציעה הצעות שונות לתקון החינוך
בחדרים ובבתי תלמוד-תורה. את החלטותיה והצעותיה שלחה
החברה לממשלה בוינה לאשור. המיניסטריין לחינוך קבל את
ההצעות הללו ברצון. הממשלה האוסטרית היתה מעונינת
להוציא את היהודים מתחת השפעת ה"פולניזציה" ולהכניסם
תחת כנפי "הגרמניזציה", ועל כן היתה מוכנה לתמוך ביזמתם
של המשכילים להכניס ריפורמה יסודית בחינוך היהודי ולכוונו
לצד הגרמניזציה. המיניסטריין עמד לאשר את הצעותיה של
החברה "שומר ישראל" בדבר הריפורמה בחנוך ובדבר יסוד
הסמינר לרבנים, אשר עיקר שפת הלימוד שם תהא גרמנית.

החרדים נתעוררו נגד הצעה זו, ובראשם ר' שמואל
מרגושים מתלמידיו של ר' יוסף שאול. אז נקראה אסיפה
דחופה בביתו של הרב ר' יוסף שאול, אשר בה השתתפו מטובי
הקהלה והחליטו לפנות לשאר הקהלות הגדולות בגליציה וביחד
למחות נגד החידושים בחינוך היהודי אשר הממשלה רוצה
להכניס על פי הצעת המשכילים. מרגושים מביא בזכרונותיו
את המכתב שחברו אז אל הרב ר' שלמה קלוגר, רבה של
ברודי, אשר מתוכו אפשר לראות את פרטי ההצעה ואת החרדה

הגדולה לחנוך המסורתי. וזה תכנו של המכתב :

”כבוד הרב הגאון הגדול מו”ה שלמה קלוגער אב”ד דק”ק
בראדי יע”א דבר אלקים לנו. בלי ספק גם אתם ידעתם את
אשר בא ממקום הגבוה מן המיניסטעריום וכו’ בדבר לימוד
לתינוקות של בית רבן לבטל תורה שבעל פה עד ימלא להם
שתיים עשרה שנים, ואף גם זאת רק אחרי שלמדו כבר ארבעה
קלאסען דייטש. וגם אין רשות להיות מלמד בלתי אם ישיג
רשיון כי כבר למד ארבע קלאסען דייטש וחכמת הפידוגוגיע.
אוי לנו כי היתה כזאת ואין לנו להשען כי אם על אבינו
שבשמים וזכות הרבים אשר יעוררו ויבקשו רחמים ע”ז וכו’.
על כן עושו חושו והתעוררו והכינו עצמכם לעצה ולתפלה ואל
תאמרו כי עוד חזון למועד וכו’ רק כלנו כאחד נבקש מאת
השרים הגבוהים על הדבר הזה ולהאיר עיניהם כי היא באמת
עקירת הדת הקדושה מה שלא חשבו כלל וכלל”. על המכתב
חתמו: הראשון הרב ר’ יוסף שאול ואחריו ירחמיאל הלוי איש
הורוויץ, השלישי יעקב נפתלי הירץ בערנשטיין, פרנס ומנהיג
דפה”ק לבוב, אחריו ר’ יצחק אהרן סג”ל אטינגא, החמישי
— ישעיה אריה ליב איש הורוויץ ובסוף שמואל מרגוש³⁹.
גם אל דודו ר’ יוסף נתנזון בברודי פנה ר’ יוסף שאול
בענין זה וכותב אליו: ”והנה הזמן הביא אותנו אשר חלילה
וחלילה נגדע קרן התורה ואם אין גדיים אין תיישים. מה נאמר
ומה נדבר, אוי לנו! בושנו מאד למאד כי בימינו היתה כזאת.
מאד מאד אבקש אל יחשה ויראה לעשות כל אשר בכחו, חזק
ונתחזק בעד עמנו וד’ הטוב בעיניו יעשה וד’ יודע כי תסמר
שערות ראשי, עת כי אזכור אשר קול התורה חלילה לא ישמע
בארצנו חלילה וכו’ ועל כן יראה איש חכם ונבון ירא אלקים

מרבים וכו' וכולנו יחד נהי' לאגודה אחת עד ישקיף וירא ד' משמים את ענינו ואת לחצנו אשר הזמן בהול למאד וישמע קול הנאנחים והנאנקים וירים קרן התורה" ⁴⁰.

ברוח זו נכתבו המכתבים גם לשאר הקהלות ונשלחו. המכתבים השפיעו מאד ומכל הקהלות הגיעו מחאות למיניס-טריון בוינה נגד גזירת הריפורמה בחינוך היהודי. המיניסטריין לא רצה כפי הנראה לכפות על היהודים את הריפורמה החינוכית מגבוה והחליט לדחות את פקודת החינוך, והגזירה נתבטלה. החברה "שומר ישראל" לא נתיאשה מתקותה לנצח והמשיכה במלחמתה בחרדים.

כאשר בקש ר' יוסף שאול לתקן בעיר את העירובין והיה צריך לרשיון מן העיריה, פנתה תחלה העיריה אל ועד הקהלה היהודית בשאלה אם זהו דבר נחוץ. ומכיון שבראש ועד הקהלה עמדו כבר אז חברי "שומר ישראל" השיבו שהעירוב הוא דבר בלתי נחוץ ⁴¹.

בשנת 1868 התחילה החברה להוציא עתון בשם "איור-ראעליט". בארבע השנים הראשונות הופיע העתון בלשון "גאליציער דייטש" (גרמנית גליצאית) אולם בשנת תרל"ב—1872 התחילו לכתוב בו בגרמנית צחה וכך המשיכו במשך עשרים שנה עד תרנ"ב—1892. מעל עמודי עתונם זה נהלו חברי "שומר ישראל" תעמולה חזקה לטובת הגרמניזציה של הקהלות בגליציה. ר' יוסף שאול עמד במלחמה נגד שאיפותיהם ונטייתיהם להתבוללות והכנסת הלשון והתרבות הגרמנית לחיי הקהלות. הד למלחמה זו אנו מוצאים בספריו של ר' יוסף שאול. בכלל לא היה נעשה דבר בקהלת לבוב בלי ידיעתו

והסכמתו של הרב ר' יוסף שאול. בשנת תרי"ח נוסדה בלבוב חברת "שומרי ציון" שתפקידה היה להשגיח על המצבות הישנות בבית העלמין בלבוב וגם להעתיק מעל גבי המצבות הללו את תולדות חייהם של החכמים הגדולים אשר היו קבורים שם על מנת לפרסמן בספר. בראש החברה זאת עמדו אנשים ידועים: האחד "הרב הגדול מו"ה יעקב יוטעס" כפי שמכנהו ר' יוסף שאול, ועוד שנים: ר' יצחק קאלישר וד"ר יוסף יצחק קאבאק. הרב נתנזון נתן להם את הסכמתו ועודד אותם בפעולתם זו ⁴².

ר' יוסף שאול לא היה "איש מלחמה" וחי בשלום עם כל מי שבא במגע עמו. הוא היחידי בין רבני לבוב שהסכים כי מרשם הלידות והנישואין יהיה בידי הרבנים המודרניים ולא היה איכפת לו שהוא יצטרך לפנות אליהם לשם קבלת רשיון לסדור חופה וקידושין. כל ימי כהונתו כרבה של לבוב במשך שמונה עשרה שנים נהלו את ספרי המרשם בתחלה הרב שוואבאכער ואחריו הרב לעווענשטיין. אולם הרב ר' צבי אורנשטיין, נכדו של "הישועות יעקב" שנעשה רב בלבוב אחרי ר' יוסף שאול לא רצה להסכים למצב הזה ועל פי דרישתו ניטל התפקיד הזה מידיו של הרב לעווענשטיין ונמסר לפקיד מיוחד בקהלה ⁴³.

אולם אף שהרב נתנזון נמנע מריב ומלחמות לא רצו החרדים בלבוב לותר והתחילו במלחמה על ההגמוניה בקהלה. לאחר מהפכת מרס 1848 השתלטו המשכילים על כל מוסדות הקהלה. לאחר שהוקם ארגון המשכילים בשם "שומר ישראל" בשנת תרכ"ו—1866 התארגנו כנגדם גם החרדים. בשנת תרל"א התעורר ויכוח חריף באחת משיבות הקהלה בדבר מעמדו של

„המטיף“ לגבי הרב וכן אם יכול „המטיף“ גם למלא תפקיד של רב הקהלה. הד״ר קאלישר שהיה ראש המדברים מבין המתקדמים הציע שבקהלת לבוב יכהן רב בתפקיד רב ראשי יחד עם שני סגנים ואחד מהם יהי „המטיף“ של ה„טמפל“. הוצעו עוד הצעות שחברי הקהלה החרדים עם הרב ר' יצחק אהרן עטינגר בראשם התנגדו להן והתעורר ויכוח חריף בענין זה. אולם היושב ראש הכריע בעד הצעתו של הד״ר קאלישר שהיתה המתונה ביותר⁴⁴.

ראוי לציין שבין תלמידיו של ר' יוסף שאול היו גם בחורים שלמדו באוניברסיטה כמו הד״ר יוסף קאבאק תקצ״ב—תרע״ג). ולא עבר עליו יום שלא יבא גם לבית המדרש לשמוע שיעורים מפיו של ר' יוסף שאול. עם תלמידיו המשכילים החליף ר' יוסף שאול שו״ת שבהן הוא מדריך לבלי יעזבו את תורת ה'.

ר' יוסף שאול גילה דאגה גדולה למראה דלדולה של תורה והיה חרד לכל בחור וצעיר אשר עזב את לימוד התורה ונמשך אחרי ההשכלה. הוא היה מקרב את כל אחד ואחד מהם שהכיר ועמד בקשרי מכתבים עמהם וחיוק את רוחם לבל ירפו מלימוד תורה גם בעסקם במדעים ובלימודים כלליים.

את המצויינים שבין לומדי התורה אשר ראה בהם את ממשיכי השלשלת עודד במיוחד. כידוע לא היו לר' יוסף שאול בנים, לכן ראה בכל אחד מתלמידיו כאילו היה בנו ויורשו הרוחני. הוא דאג שלאחר פטירתו ימצאו גדולי תורה אשר ימלאו את מקומו.

לא היה בלבוב ענין קטון או גדול אשר ר' יוסף שאול לא לקח בו חלק פעיל. גם על עניני הצדקה השגיח. הוא יסד

בשביל עניים מטבח צבורי בשם "בית לחם יהודי" ואת הכסף להחזקת המוסד הזה היה מקבץ אצל עשירי המקום. ולא פעם היה מכתת את רגליו בעצמו למטרה זו אף כי היה איש חולני כל ימיו⁴⁸.

ר' יוסף שאול היה גם מתומכיו של בית החולים היהודי בלבוב. וכשנתארגנו שנים עשר הגבאים של בית-החולים מעשירי לבוב לחפש אמצעים להספקת צרכי בית החולים הזה הזמינו גם את הרב ר' יוסף שאול לשיבה והוחלט שם שהרב יפנה בדרשותיו אל הצבור ואלה דבריו אשר אמר: "מורי ורבותי, הנה המשל הזה יוכל להמשיל עלינו שהאנשים החולים המונחים בבית החולים הם כעצמות היבשות בלי לחלוחית כח והם דלי בשר, רעות המראה, צפד עורם על עצמותיהם וצריכים השגחה יתירה וחמלה רבה וחנינה והוצאה מרובה להחיות ולהחזיק אותם וכו' על כן נתועדו הגבירים הנקראים סוכני השפיטאהל הנ"ל וגזרו אומר לבקש מאת אחינו בני ישראל אשר בעת האוכל יעמידו על שלחנם קערה מיוחדת והעצמות היבשות הנשארים יונח על הקערה ויאספו יד על יד ומבית החולים ישולח כפעם בפעם לאסוף העצמות האלה למען יהיה לכסף מוצא לחיות בהם עצמות היבשות של החולים ונדכאי רוח. ולכן אבקש מאת אחינו ב"י לקיים על עצמם התקנה הזאת לטובת הכלל ומה כי זה נהנה וזה לא חסר וכו' וגם הנני מבקש כמו כן מאחינו ב"י יראה כל אחד בכל עת מצוא להעניק מטובו ונדבות ידו להשפיטאהל דפה"⁴⁹.

במשך חמשים שנות שבתו של ר' יוסף שאול בלבוב נעשה הוא וקהלתו דבר אחד שכמעט וקשה להפריד ביניהם. מיום בואו לעיר לבוב בשנת תקפ"ה הוא הלך והשתלב בחייה של

הקהלה, עד שבמשך הזמן נבחר להיות מנהיגה הרוחני, ולא של קהלת לבוב בלבד, אלא של כל יהדות גליציה וגם מעבר לתחומי מדינה זו. ביתו היה לא רק בית ועד לחכמים, אלא בית לכל יהודי ויהודי שהיה זקוק לעצה ועזרה. כל שאלה ובעיה בחיי היהודים בימים ההם לא נפתרה מבלי שתקבל את הכרעתו והסכמתו של ר' יוסף שאול. שום ספר לא נדפס בתקופה ההיא מבלי לשאת בראשו את דברו של גאון הדור. "שר המסכים" — כנוהו, ולא לחנם, כי מאות ספרים שנדפסו בימיו נושאים את כתב הסכמתו בראשם וגם הערות מחכימות לדברי המחבר בפנים הספר. גדולי הדור וגאוניו שלחו אליו את חיבוריהם לעיון: "תרכ"ז הגיע לידי ספר עטרת חכמים מהגאון מו"ה ברוך פרענקיל ז"ל אב"ד לייפניק"⁵⁰ או במקום אחר "בערב שבת קדש ויקרא תר"ל הגיע לידי ספר "זית רענן" מהגאון המנוח מו"ה משה יהודה ליב אבד"ק קוטנא ואח"כ אוה לו למושב בירושלים תובב"א ושלח לי בנו הרב המאה"ג מו"ה אברהם בנימין אבד"ק וויערשוב במדינת פולין", (שם, מה' רביעאה ח"א סי' א') מכל קצות פולין פנו אליו בשאלות ותשובות והוא נעשה "לראש כל בני הגולה" ולמנהיגה הרוחני לא רק של קהלת לבוב, אלא "תפארת כל ישראל" כמו שכינהו ראשי הקהל במברקם לשאר קהלות ישראל בהודיעם את הבשורה המרה על דבר הסתלקותו ביום כ"ז אדר שנת תרל"ה. כל העתונים פרסמו והודיעו על פטירתו בכל קצוי תבל וכתבו הערכות לאישיותו. ועד ימינו אלה כל יהודי אשר מוצאו מלבוב או מגליציה בכלל מלא פיו ספורים ואמרות אשר נמסרו מפה לפה מאב לבנו על אודות ר' יוסף שאול וכך הפך גם לאחר פטירתו לאגדה חיה בפיהם של מאות ואלפי יהודים אשר שמעו שמעו.

פסקיו על פי התנ"ך

יחיד ומיוחד היה הגאון ר' יוסף שאול נתנזון בעל שו"ת "שואל ומשיב" בין אחרוני הפוסקים בפסקיו על פי התנ"ך ואם רוב הפוסקים בנו את פסקיהם על התלמוד ופסקי הלכות שלאחריהם הרי ר' יוסף שאול היה בונה את פסקיו רבות פעמים על התנ"ך.

הוא מסביר את גישתו לתנ"ך באחד מספריו ואומר: הגמרא אומרת בברכות (כח) "מנעו בניכם מן ההגיון" ומפרש רש"י שהכוונה למקרא, ומקשה ר' יוסף שאול: הלא המדרש (בפ' כי תשא מ"א) אומר "מה כלה זו מקושטת בכ"ד קישוטין כך ת"ח צריך להיות זריו בכ"ד ספרים". וא"כ לפי המדרש צריכים ללמוד מקרא. אלא — אומר ר' יוסף שאול — אימתי נקרא קישוט? כשאדם לבוש המלבושים הדרושים ואח"כ מתקשט בכסף וזהב לנוי. אבל מי שילך קרוע ובלוא ויתקשט בעדיים אין זה נקרא קישוט כי אם נוולה היא לו. מכאן לת"ח שיש לו יד ושם בתלמוד צריך להיות מקושט בכ"ד ספרים. ולכן מדמהו המדרש לכלה מקושטת בכ"ד קישוטין, אבל הקישוט, היינו המקרא, בלי תלמוד שמכונה בפי הרמב"ם לחם ובשר, אין בו חפץ. ולכן אמרו חז"ל "העוסק במקרא מדה ואינו מדה". (בבא מציעא ל"ג). ונכון אמרו חז"ל "מנעו בניכם מן ההגיון והושיבום בין ברכי ת"ח", שההגיון בלבד אינו קישוט אבל כשמושיבים אותם בין ברכי ת"ח, היינו כשלומדים תלמוד, אז יהיה להם ההגיון, הוא המקרא, לקישוט¹.

ולא מש ספר התנ"ך מנגד עיניו של ר' יוסף שאול גם בכל ענין וענין של הלכה. וכפי שהוא מעיד על עצמו באחת השו"ת שלו היה מדי שנה בשנה חוזר על כל התנ"ך כולו. ומדי חזרו על התנ"ך היו מתחדשים לו דברים בהלכה.

וכך הוא משיב לאחד השואלים: "...מה שהארכת אם בן נח מצווין על ע"ז בשיתוף וכו'. ושוב אחר זמן רב כשלמדתי במקרא (מלכים ב' י"ז), שזה דרכי לחזור בכל שנה ושנה, עיינתי היטב ומבואר שם דרך בני ישראל מצווים על השיתוף וכו'. אבל עכו"ם אין מוזהרים על השיתוף. וזה היה ענין הכותים בשומרון. והמעין שם ימצא להדיא שכדברי כן הוא ויתיישב בזה אריכות דברים שהאריך שם בענין הכותים, שהיו יראים את ה' ואת פסיליהם היו עובדים. עין שם היטב ותמצא. ובזה נפתח לי שערי בינה במה ששמעתי קושיא בשם הגאון מופת הדור מוהר"ם סופר זלה"ה (החתם סופר), שהקשה דבנחמיה ט' פסוק י"ח כתיב „אף כי עשו להם עגל ומסכה ויאמרו זה אלהיך אשר העלך ממצרים“ והיא תמיהה גדולה: איך שינה ואמר „העלך“ ובאמת אמרו „העלוך“ בוי"ו, ובזה תלוי כל הצלת בית ישראל (כדברי חז"ל בסנהדרין ס"ג „אלמלא ויו שבהעלוך נתחייבו רשעיהם של ישראל כלייה“) ולפי מה שכתבתי אתי שפיר — דבאמת הערב־רב אמרו „אשר העלוך“ שהם אינם חייבים על השיתוף, אבל ישראל חייבים, אם כן להם אין נ"מ בין „העלוך“ ל„העלך“ והם אמרו „אשר העלך“. ובנחמיה מספר מה שחטאו ישראל שאמרו לאחר שהטעה אותם הערב־רב באמרו אל ישראל: זה אלהיך אשר העלך. ולכך לא כתוב בתורה „זה אלהיך ישראל“ אלא „אלה אלהיך ישראל אשר העלוך“ משום שבתורה מסופר מה

שהערב רב אמר, אבל נחמיה מספר מה שאמרו ישראל "אשר העלך" ².

והוא מעיר במקום אחר: "המעין בכל הפרשה ימצא כי הכתוב מתרעם על אשר היהודים היו יראים את ה' ואת אלהיהם הם עובדים כמשפט הגויים ואין עושין כחוקתם ומשפטם וכתורה וכמצוה אשר צווה ד' את בני יעקב" א"כ מבואר — אומר ר' יוסף שאול — כי רק בני יעקב נצטוו על זה". תשובה זו כתב ר' יוסף שאול אל הרב הגאון הגדול מו"ה שמואל פריינד אבד"ק פראג בעהמ"ח חבורים רבים ויקרים" ³. ומענין כיצד הוא פותר את השאלה אם מותר ליהודי לגור במצרים ומשיב: "הן אמת שלפי עניות דעתי היה נראה דגוף האיסור אינו אלא על כללות מדינה שלא ישובו לארץ מצרים ולא על איזה פרט אנשים. וזה שכתוב "ולא ישוב העם מצרימה" שהוא נאמר על כללות העם. וגם תמיהני דבישעיה י"ט כתב "עיר ההרס יאמר לאחת" ודרשו חז"ל שנבנה שם מזבח לאלקי ישראל ועיין מנחות דף ק"ט ודף ק"י וגם כתוב שם "ברוך עמי מצרים", אם כן כיון שעכ"פ יצאו לכלל "ברוך" שוב אפשר שע"ז סמכו הגדולים עכשיו שאין איסור לשוב מצרימה. והוא מסיים: "הן אמת שקשה לסמוך על זאת אבל לשיטת הרמב"ם אתי שפיר" ⁴.

והנה דוגמא שלישית:

מי שנדר או נשבע שלא לתת לחברו דבר, ובא חברו וחתף מידו אומר ר' יוסף שאול שאיננו עובר על השבועה או על הנדר כי הלה חטף מידו. ומביא ראיה מן המעשה בבני בנימין שנשבעו כל ישראל, "איש ממנו לא יתן בתו לבנימין לאשה" (שופטים כ"א, א) ואח"כ כאשר נחמו על שבועתם

אמרו לבני בנימין „לכו וארבתם בכרמים וראיתם והנה אם יצאו בנות שילי לחול במחולות וגו' וחטפתם לכם איש אשתו מבנות שילי". ואז כל ישראל יהיו נקיים משבועתם שנשבעו ככתוב שם „כי לא אתם נתתם להם כעת תאשמו". ורש"י מסביר: „ואם על השבועה אתם מקפידים לא עוון לכם בדבר, כי לא אתם נתתם להם את בנותיכן שתהא לכם אשמה בדבר" והרד"ק אומר „ואם תאמרו שתעברו על החרם שהתרמנו איש אשר יתן בתו לבנימין לא אתם נתתם להם שתאשמו בזה אלא הם לקחו להם". ור' יוסף שאול מסיק ממעשה זה: „אף שהיה שם חרם גדול בהתאספות כל אנשי ישראל ונשבעו שלא יתנו בכל זאת אין בכלל זה מה שחטפו בעצמם⁵.

ושוב בענין שאלה שנשאל מן הרב מרומנוב שבגליציה. יהודי אחד מזמיגראד שכר לו חנות ברומנוב על מנת לבא שמה לימי השוק בכל שבוע הנקרא „וואכען מארק" והסוחרים שברומנוב צועקים שהוא יקפח את פרנסתם. פוסק ר' יוסף שאול שהדין עם הסוחרים ואין להתיר לזר לבוא ולסחור שם ולקפח את פרנסתם ומביא ראייה מרש"י ביחזקאל כ"ז, ג: „רוכלת העמים, כך היה מנהגם: סוחרים הבאים לה זה מצפון וזה מדרום לא היו רשאים לעשות סחורה זה עם זה, אלא יושבי העיר לוקחין מזה ומוכרין לזה"⁶.

ושוב שאלה: אחד שנתן לחיט במתנה חתיכת ארג לתפר לעצמו בגד וגם הבטיח לתת לו שכר-התפירה, ולא נתן. והשאלה היא האם הוא עובר על „לא תלין". ור' יוסף שאול פוסק שאינו עובר וראיה מן התורה שדייקה „לא תלין פ' עולת שכיר, ולא נאמר „לא תלין שכר שכיר". והתורה הקפידה על גוף הפ' עולתה שמגיע שכר בעדה והרי החייט תפר את הבגד

לעצמו נמצא שהאיש לא עשק את פעולתו, רק את שכרו שהבטיח לו, ועל זה לא הקפידה התורה.⁷

והנה כיצד ר' יוסף שאול מחדש הלכה מתנאי בני גד וראובן. כידוע הדין הוא שבכל תנאי צריך התנאי להיות קודם למעשה ואם המעשה קודם לתנאי — התנאי בטל.

בא ר' שאול יוסף ופוסק שכך הוא הדבר במעשה של רשות אבל בדבר מצוה יכול המעשה להיות קודם לתנאי. וראיה מתנאי בני גד וראובן שנאמר: „ויענו בני גד ובני ראובן לאמר: את אשר דבר ה' לעבדיך כן נעשה נחנו נעבור חלוצים לפני ה' בארץ כנען ואתנו אחוזת נחלתנו מעבר לירדן“. הרי כאן ענין של מצות ה' ולכן כתוב מיד „ויתן להם משה את נחלתם“ מיד לפני קיום התנאי *⁸.

ומענין גם כיצד מפרש ר' יוסף שאול במקומות שיש בהם סתירה ברש"י לגמרא. כמו בס' במדבר ל"ב, ל"ח, בין שמות הערים שנתן משה לבני גד וראובן בעבר הירדן כתוב „ואת גבו ואת בעל מעון מוסבות שם“ ורש"י שם מסביר ששמות הערים האלו הם על שם ע"ז שכך היו האמורים קוראים עריהם על שמות ע"ז שלהם ובני גד וראובן משכבשו ערים הללו לא רצו לקרא בשמות ע"ז והסבו שמותיהן לשמות

* ופלא שנעלם מעיניו של הגאון הנ"ל פירושו של הרמב"ן בענין זה. ואלה דברי הרמב"ן שם לפסוק כ"ט: „וטעם אם יעברו בני גד ובני ראובן ונתתם להם את ארץ הגלעד, כי עתה לא מסר להם משה כל ארץ סיחון ועוג רק קצת ערים בארץ גלעד שהוא מקום המקנה והם עטרות ודיבון והנזכרים כאן שבנו בהם מבצרים לשבת בהם טפם ומקניהם ושאר הארץ הניתוח חרבה“. מכיון שרק קצת ערים נתן משה לפי הרמב"ן הרי דבר זה אפשרי לפני קיום התנאי.

אחרים. שואל ר' יוסף שאול: למה היו צריכם להסב השמות, והרי בסנהדרין (דף ס"ג) נאמר "כל עבודת כוכבים הכתובה בתורה מותר להזכיר שמה"? אלא מסביר הוא שהם הסבו השמות לפני שנכתבו בתורה ויפה עשו שהסבו השם טרם שנכתבו בתורה, שבערבות מואב ניתנה התורה"⁹.

ושוב פירוש מענין שלו, "נחל איתן" הנזכר בתורה בעגלה ערופה (דברים כ"א, ד') מבאר הרמב"ם בהלכות רוצח (פ"ט, ה"ב) "ומורידים אותה אל נחל ששוטף בחזקה וזהו איתן האמור בתורה" וברש"י שונה הפירוש "נחל איתן" קשה שלא נעבד". "ולפי עניות דעתי — כותב ר' יוסף שאול — ראייה ברורה לפירוש רבינו הוא הכתוב בעמוס (ה' כ"ד) "ויגל כמים משפט וצדקה — כנחל איתן"¹⁰.

והנה שאלה אם חרם חל רק על זמנו או גם על הזמנים הבאים. מעשה ברב אחד שגזר לבל יתפללו במנינים פרטיים מחוץ לבית הכנסת או בית המדרש, למען לא תתבטל תפלה בצבור בבית הכנסת. והשאלה היא אם תקפו של החרם הוא לתמיד גם להבא או רק בזמנו. ור' יוסף שאול פוסק שהחרם הוא לתמיד גם על הבאים אחריו והראיה מהחרם של יהושע על הגבעונים וכן השבועה שנשבעו ישראל אחרי פלגש בגבעה¹¹.

בקיא נפלא היה ר' יוסף שאול בכל המפרשים על התנ"ך.

לדוגמא בפסוק "לעיני הנמאל דודי" (ירמיה ל"ב, י"ב) מפרש רש"י "לא מצינו בכל המקרא אח האם קרוי דוד". מביא ר' יוסף שאול סימוכין לכך מעמוס (ו, י) "ונשאו דודו

ומסרפו" מפרש הרד"ק "דודו אחי אביו ומסרפו אחי אמו" * 12.
ולא פעם הוא משתמש בפירושיהם לבירור הלכות
ופסקי-דין. הנה לדוגמא כיצד הוא משתמש בפירושו של
הרד"ק בענין אוריה החתי, וזו לשונו:

... והנה בהיותי בזה שנת תרי"ג ראיתי ברד"ק
שמואל ב' י"ב במה דכתיב "את אוריה החתי הכית בחרב ואת
אשתו לקחת לך לאשה". כותב הרד"ק: "אף דאין שליח לדבר
עבירה שאני הכא שהכתוב קראו הורג שנאמר ואותו הרגת
בחרב בני עמון והטעם לפי שהוא מלך ואין עוברין על
מצוותיו כאילו הוא הורגו וכן שאול שצוה להרוג נוב עיר
הכהנים". אולם, מעיר ר' יוסף שאול: "ונוראות נפלאות אחרי
שהרד"ק היה תלמודי גדול כאשר התפאר בעצמו להרב
מוהר"י אלפאכר שעוסק תמיד בהוויות דאביי ורבא * . איך לא
זכר שם שבדבר זה נחלק שמאי הזקן עם רבנן (קידושין מ"ג

* ובאמת הוא פירושו של הראב"ע על הפסוק הזה בשם ר' יהודה בן
קרי"ש.

* ראה מכתב הרד"ק לרבי יהודה הרופא הנקרא "השר הטפסר ר' יהודה
בן החכם הנכבד הרופא ר' יוסף ז"ל בן אלפאכר" וזו לשונו: ואני אני
היא הבוחר באהבה בהוויות אביי ורבא וזה חלקי מכל עמלי וכו' ואין
רב בספרד וצרפת מדקדק בדברי חז"ל בחומריהן ובקוליהן יותר ממני
וכו' ואני לא בטלתי הוויות אביי ורבא כי שוקד אני על דלתותיהם.
מכתב זה נדפס "באגרות קנאות", ח"ג של קובץ תשובות הרמב"ם דפיס
ליפסאיה. ואמנם היה הרד"ק לא רק תלמודי גדול בלבד אלא גם פוסק
כפי שרואים ביורה דעה הלכות מעונן ומכשף סי' קעט ס"ק ד' ברמ"א
שמוכיר את הרד"ק יחד עם הסור וזו לשונו שם: "א דאדם מותר לעשות
לו סימן בדבר שיבא לעתיד כמו שעשה אליעזר עבד אברהם או
יהונתן טור והרד' קמחי".

ע"א) ולמד מהכתוב „אותו הרגת בחרב בני עמון“ דיש שלית לדבר עבירה. ואח"כ מסיק דרך חייב בדיני שמים „ודינא רבא ודיני זוטא איכא בינייהו“. ולפי דעתו של ר' יוסף שאול מה שקנטר לדוד בכפל דברים „את אוריה הכית בחרב וגו' ואותו הרגת בחרב בני עמון“ ר"ל אף שתאמר שבדין הכית אותו כי הוא „מורד במלכות“ מכל מקום למה לא הרגת אותו מדין המלכות ולמה הרגת אותו בחרב בני עמון? ¹³.

גם אביו ר' אריה ליבוש היה מעיר הערות בעניני הלכה מתוך פסוקי התנ"ך. על פסק שבספר „הלכות ארץ ישראל“ שנשים אסורות בשחיטה מלכתחלה הוא מעיר „והלא מן המקרא מפורש בשמואל א', כ"ח, כ"ד „ולאשה עגל מרבק בבית ותמהר ותזבחנהו“ משמע שנשים שוחטות מלכתחילה ¹⁴. פעם נשאל ר' יוסף שאול מהרב ר' יהודה זינדל אבד"ק סקאהל (גיסו של הצדיק ר' שלום מבעלז) דבר הלכה בענין חליצה שהיבם אטר רגל, האם צריך על פי דין שו"ע לחלוץ בשתי רגלין? ר' יוסף שאול פסק להלכה שרק אטר מלידה נקרא אטר אבל מחמת חולי — אינו נקרא אטר. את הפסק שלו בסס על מקראות. והביא ראיה מן הכתוב „אהוד בן גרא בן הימיני איש אטר יד ימינו“ (שופטים ג' ט"ו) וגם דברי רש"י שם „אטר תרגום יונתן גבר גמיד יד ימיניה וכל גמיד לשון ארמי הוא דבר כוץ מחמת חולי (ריטריט בלעז) לא היה שולט ביד ימינו ובלשון עברי אטר אטום, כמו אל תאטר עלי באר פיה, אטום ביד ימינו שלא היה שולט בה“. ר' יוסף שאול מסיק מדברי רש"י שההבדל בין התרגום לעברי הוא שעל פי התרגום אטר הוא אדם חולה מי שנתכווצה יד ימינו מחמת חולי ואינו שולט בה ועל פי העברי אטר הוא מי שיד

ימינו אטומה מלידה ואינו שולט בה. ור' יוסף שאול מקבל את פירושו של רש"י ולחזוק סברתו מביא ראיה מכתוב אחר בשופטים (כ, ט"ז) "שבע מאות איש בחזר אטר יד ימינו כל זה קולע באבן אל השערה ולא יחטיא". לא יתכן אומר ר' יוסף שאול כי אנשים חולים יבחרו למלחמה ויקלעו אל השערה. אלא אם כן היו גבורים וחזקים, ונקראים אטרים על שום יד ימינם שהיתה אטומה מלידה. מכאן הראיה שאטר נקרא רק מי שהוא מלידה¹⁵.

על שאלה אם מותר לצוות לנכרי בשבת לחמם מים לצורך רחיצת תינוק שנולד בו ביום שעל פי הגמרא (שבת קכד:) "כל האמור בפרשת תוכחה עושין לחיה בשבת שנאמר (יחזקאל ט"ז, ד') ומולדותיך ביום הולדת אותך לא כרת שרך ובמים לא רחצת למשעי והמלח לא המלחת והחתל לא חתלת" מכאן שמילדים את הולד בשבת וכו' ומכאן שרוחצים את הולד בשבת" והתוספות שם "לאו מקרא מפיק אלא מסתמא כיון שבא בפרשת תוכחה אם כן צער הוא אם אין עושין והקילו חכמים לעשות ובכולו אין בהם איסורא דאורייתא".

ר' יוסף שאול מסכים לדעת השואל ומדגיש שלא רק מפני הצער מותר כדעת בעלי התוספות אלא כדעת הרד"ק ביחזקאל שם. ואומר: "כל האמור בפרשת תוכחה עושין לחיה בשבת כי הם דברים שהם סכנה אם לא יעשו אותם"¹⁶.

וגם טעמם של מנהגי ישראל מוצא ר' יוסף שאול להם יסוד במקרא. כמו "מה שנהגו שלא לנהוג אבילות בשעת הדבר רחמנא ליצולן המהר"ל כתב משום בעיתותא ולפי עניות דעתי נראה שיש לו יסוד במקרא ביחזקאל כ"ד פסוק כ"ב "ועשיתם כאשר עשיתי" ופירוש רש"י "לא תנהגו אבילות כי אין

מנחמין לכם שאין בכם אחד שלא יהיה אבל ואין אבילות אלא במקום המנחמים". והנה ראינו שבשעת הדבר רחמנא ליצלן אשר רבים הם אבלין אין לנהוג אבילות ומה גם שאין אבילות אלא במקום מנחמין ובעת ההיא אין איש הולך לנחם משום בעיתותא" ¹⁷.

והנה שאלה בהלכות נגעים שהתורה אומרת "ובא אשר לו הבית והגיד לכהן לאמר כנגע נראה לי בבית" (ויקרא י"ד, ל"ה). ומה הוא הדין אם אחד שכר בית מחברו על מי חל החיוב ללכת להגיד לכהן על השוכר או על המשכיר שהוא בעל הבית? ור' יוסף שאול עונה על השאלה וכותב "ושמעתי שהאריכו בזה המתחכמים בזמנינו, והוא פוסק שעל המשכיר חל החיוב ולא על השוכר מפני שהתורה אומרת "ובא אשר לו הבית" והגמרא ביומא י"ב מבארת "מי שמייוחד לו" וא"כ בשכירות שהשוכר קונה הפירות ולא גוף הבית כמו"ש הריב"ש סימן שנ"ה. וא"ה רק המשכיר יקרא "אשר לו הבית" ומביא ראיה לדבריו מספר "קרית ספר" המובא במשנה למלך הלכות צרעת פי"ז, י"ב "שאם אחוזת ישראל מושכרת לגוי מטמא בנגעים ד"אחוזתכם" קרינן ביה" ¹⁸.

לפעמים מקשה ר' יוסף שאול מן הפסוק על הגמרא כמו במסכת עבודה זרה (כ"ג.) "דתנן גבי פרת חטאת. ר' אליעזר אומר אינה נקחת מן העובדי כוכבים, וחכמים מתירין. מאי לאו בהא קמיפלגי, דרבי אליעזר סבר חיישינן לרביעה וכו' וכן היה רבי אליעזר פוסל בכל הקרבנות כולן". ועל זה מקשה ר' יוסף שאול מן הפסוק בדברי הימים ב', ט"ז, י"א "ויזבחו לה' ביום ההוא מן השלל הביאו בקר שבע מאות וצאן שבעת אלפים" ואם לקחו מן השלל של הכושים קרבנות רואים מפורש

שמותר לקחת קרבנות מן הגוים „ולא חיישינן לרביעה“¹⁹.
 וכן מקשה ר' יוסף שאול על רש"י בעירובין (ס"ב.) ד"ה
 לא ניתן להשבון דגבי ישראל כתיב והשיב את הגזילה אבל
 בנכרי לא כתוב השבה. הלכך כיון שעבר נהרג ואינו משלם, זאת
 אומרת שכן נח אינו מצוה על השבה ועל זה מקשה ר' יוסף
 שאול מפסוק מפורש בבראשית כ', ז' „ועתה השב אשת האיש
 כי נביא הוא ויתפלל בעדך וחיה ואם אינך משיב דע כי מות
 תמות אתה וכל אשר לך“ הרי מפורש דניתן להשבון וע"כ
 לא ימות ואם לא היה משיב היה מת, הרי דבן נח מצוה על
 השבה²⁰.

לפעמים מקשה ר' יוסף שאול על הרמב"ם מפסוק
 מפורש כמו בהלכות פסולי המקדשין פ"ד כ"ב „אשם תלוי
 בא מן הקטנים או מן הגדולים“ ועל זה מקשה ר' יוסף שאול
 מן הפסוק באשם תלוי „והביא איל תמים מן הצאן“ (ויקרא ה'
 י"ח) ואיל הוא מן הגדולים בני שתיים *²¹.

וכן בדין פרה אדומה שאם „עלה עליה זכר פסולה“
 המבואר במשנה פרה פ"ב מ"ה ובעלי התוספות מבארים „מה
 שהזכר משמש בה חשוב עבודה“ (פסחים כ"ו: ד"ה עלה) ואחד
 מן הרבנים שואל לר' יוסף שאול מן הפסוק בשמואל א' ו', ז' „ו
 ושת פרות עלות אשר לא עלה עליהם עול ואסרתם את
 הפרות בעגלה והשיבתם בניהם מאחריהם הביתה“ הרי אף

* עיין ב„אור שמח“ להגאון ר' מאיר שמחה מדחינסק שגורס ברמב"ם
 „אשם תלוי בא מן הגדולים“ על פי דפוס חייניציא והוא מוסיף „והיא
 העיקר ועיין לקמן פ"ו הי"ה ובזבחים ע"ז „אמרי בזכרי מיתלפא לך“
 ואיל כתוב בתורה.

דכתיב בהן „אשר לא עלה עליהן עול“ כמו בפרה אדומה ומכל מקום כתוב „והשיבותם בניהם“ שעלו עליהן זכרים ואיך זה נקרא „אשר לא עלה עליהן עול“ על זה משיב ר' יוסף שאול זה קשה כי יש לשון תורה ויש לשון חכמים ומכל שכן לשון סתם בני אדם לחוד, ומה שאמרו הגוים סרני פלשתים „אשר לא עלה עליהן עול“ — היינו עול מלאכה ואולי בלשון תורה גם תשמיש פוסל ונקרא „עלה עליהן עול“, אבל בלשון בני אדם, ומכל שכן נכרים, אין עול אלא רק מלאכה.²²

או על הגמרא בנדרים ל"ה: „איבעיא להו הני כהני שלוחי דידן הוו או שלוחי דשמים“ שואל ר' יוסף שאול ממקרא מפורש בדברי הימים ב' ל', י"ז „כי רבת בקהל אשר לא התקדשו והלויים על שחיטת הפסחים לכל לא טהור להקדיש לה“.²³ הרי שהקהל לא יכלו לשחוט בעזרה ותלויים שחטו על ידיהם.²³

וכן מביא ר' יוסף שאול מן האחרונים שקדמו לו איך שהם דקדקו מן הכתובים כמו הרמ"א מפאני שבספרו „עשרה מאמרות“ במאמר חקור דין פי"ג מסביר איך שהמקרא אינו יוצא מידי פשוטו אף שחז"ל דרשו דרשה בו כמו במסכת סנהדרין כ"ז: „לא יומתו אבות על בנים בעדות בנים ובנים לא יומתו על אבות בעדות אבות“ ובכל זאת, המקרא אינו יוצא מידי פשוטו כמו שרואים מדברי הימים ב', כ"ה ג' „ויהי כאשר חזקה הממלכה עליו ויהרוג את עבדיו המכים את המלך אביו ואת בניהם לא המית כי ככתוב בתורה בספר משה אשר צוה ה' לאמר לא יומתו אבות על בנים ובנים לא יומתו על אבות כי איש בחטאו יומתו“.²⁴

או שיטת רבי עקיבא איגר שרוצה לחדש שאשה בעולה

לכהן גדול איננה מוזהרה מפני שכתוב בתורה „והוא אשה בבתוליה יקח“ (ויקרא כ"א י"ג) „יקח“ זה לשון יחיד ולכן רק הוא מוזהר אבל היא אינה מוזהרה ורק בגרושה לכהן הדיוט שכתוב בתורה לשון רבים „לא יקחו“ (ויקרא כ"א ז') גם היא מוזהרת²⁵.

ומענינת היא השאלה שנשאל ר' יוסף שאול על הרמב"ן בפירוש התורה (ויקרא ט"ו י"א) „ועל דרך הפשט שתהיה צריכה רחיצה במים חיים כזב, אבל רבותינו הקלו בטהרת הזבה שתטהר כדרך שאר הנטהרים מטומאתם במי מקוה והטעם להם מפני שלא היה צריך להזכיר כלל „ואחר תטהר“ [בסוף פסוק כ"ח] שבכלל האיש היא, שלא בא הכתוב אלא להזכיר החלוק שבין הזכר לנקבה שיהי' זובה בדם ולחלק בין עת נדתה ובין בלא עתה ולפיכך ספרו שבא הכתוב לרבות לה טהרה לומר ואחר תטהר כנטהרים בתורה גם בלא מים חיים“ ונשאלתי מהנ"ל הא דרשו חז"ל בנדה דף ס"ז ואחר תטהר, אחר כל המעשה תטהר ושלא תהא טומאה מפסקת ביניהם, ולכאורה היא תימה גדולה מנא ליה לרמב"ן לחדש דרשה מה שלא דרשו חז"ל *²⁶.

וכן אפשר להביא עוד דוגמאות רבות לאין ספור שמהן רואים כיצד מסיק ר' יוסף שאול פסקי הלכות מכתובים שבמקרא ומפירושיהם.

* ופלא הדבר על ר' יוסף שאול שלא ראה את יונתן בן עוזיאל במקום על הפסוק „ואחר תטהר“ (ויקרא ט"ו כ"ח) „ובתר כדין תטבול בארבעין סאחין דמוי ותדכי“.

פרק ו

עון רציחה עד היכן?

מיום שעמדנו על הר סיני ושמענו „לא תרצח“ היו היהודים נזורים מרצח ומנטילת נשמתו של אדם בזהירות יתרה. יהודי ורוצח נעשו שני דברים הסותרים זה את זה. מה דינו של הורג חברו בשוגג או באונס בזמן הזה? בשאלות ותשובות הרמ"א, מהר"ם מלובלין ואילך אנו מוצאים פסקי הלכה בדבר גרם מיתה. והנה מעשה באיש אחד „אשר אלקים אנה לידו שנסע עם משרתו אשר אהבו על העגלה והנער רכב לפניו על הסוסים להנהיג העגלה והוא ישב על העגלה ובידו כלי משחית הנקרא ביק"ש (=רובה) ורצה לפנותה ולזרוק מלועה ולירות אל השמים וכאשר הרים הברזל אשר עליה האבן אשר נותן אש והניח עליה בא השטן בתוכם ויצאה באש עם אבן ברזל אשר בתוכה ויצא אל העגלון הזה והמיתו וכאשר ראה הנוכח כי נתגלגל חובה על ידו בא אל החכם שבעירו ובקש ממנו שיקבע לו תשובה וכו' והנה ראינו כי המעשה הוא קרוב לאונס ואין לו אפי' דין שוגג כל שכן דין מזיד לצדד לו תשובות מתוך דברי הרוקח ז"ל כי הוא לא כיוון רק אל המורדים והפושעים אשר עוזבים דרכם לשוב אבל לא אל השוגגים והאנוסים ומכל מקום כל אדם ידאג לנפשו לעשות תשובה שלימה בלבבו בוידויים וכו' שיהיה גולה שנה תמימה לא ילין ב' לילות במקום אחד וכו' אך זה ראינו שטוב לו שיתענה מהיום עד למחר יום הכפורים כל יום מלבד ימים שאין בהם תחנון ולהתודות בכל יום ערב ובקר ולפרט חטאו בינו לבין עצמו עד תום שנה

שלימה ואח"כ יקבע אותו היום שאירע בו המעשה לדורות
להתענות אותו היום ולומר בו וידוי ותחנונים כיום שמת
בו אביו" ¹.

אף על פי שהיה "קרוב לאונס", קבע לו הרמ"א תשובה
חמורה "קופד פתיל חייו של אדם ונוטל נשמתו טעון כפרה".
והרי תשובה של מהר"ם מלובלין "כי זה כאשר היה הרעש
בוואלין בסבת הקדרים באשר הוא רגיל להיות בכרכי יושבי
המחוז וכל אחד מחויב להיות מוכן וכלי משחיתו בידו לערוך
מלחמה וקרב כנגדם בציווי הדוכס והשרים. ויהי היום ירה
האיש הנוכחי בבליסטרא שקורין בלשון אשכנז ביק"ס מביתו
בעד החלון למקום המצויין לו בכותל בחצירו כדי לנסות
הביק"ס כאשר יעשו המורים (=היורים). והנה איש אחד
בא מן השוק לתוך החצר ההוא ורצה ליכנס לבית ההוא
ורץ לתוך מקום ההוא הרמוז ונהרג בעוונותינו הרבים בלי
ראיה ובלי שום כונה כי האיש הנ"ל לא ראהו מעולם כאשר
מבואר בעדיות בב"ד שגבו לו אנשי עירו וגם הועד שהנכרי
שהיה נוגשו של ישראל והוא ממונה עליו כי היה "שר-
עשרה" עמד בחוץ להזהיר מי שיבא לתוך החצר וכן עשה
וגער באיש ההוא והזהיר אותו שאל יקרב הלום כאשר הוא
מבואר בב"ד והנה בא אלי האיש ההוא צועק ובוכה במר
נפשו ונדבה רוחו לקבל תשובה שלימה על המכשלה הזאת
הבאה לידו בעו"ה וראיתי אותו כי הוא היה איש חולי כי
מקרוב עמד מחולי הצרעת לא עלינו ונכה רגלים ואין בכוחו
לכתת רגליו מעיר לעיר כדין בעל תשובה גמור נוסף ע"ז
כי הוא מטופל בבנים ובנות המוטלים עליו לפרנסם וכו'
גידון דידן דומה לאונס וכו' ובראותי חולי גופו ראיתי להקל

מעליו הגלות רק שיגלה למקומות אשר סביבותיו הקרובים
 כאשר רשום בגליון התשובה שרשמתי לו וכו' ובכל שני
 וחמישי יבא מהכפר אשר הוא דר שם לבית הכנסת של ק"ק
 קאנסטאנטין ברגליו, וישב אחורי הדלת וילקה ויתודה
 ויתענה בכל יום עד כלות חצי שנה וכו' ואל יאכל כל ימי
 השבוע בשר ואל ישתה יין שרף חוץ משבתות ויו"ט ואל
 ישכב על כרים וכסתות כל ימי החול ואל ילבש כתונת כי אם
 אחת בחודש ואל ירחץ ולא יחוף את ראשו כי אם פעם אחת
 בחדש"².

וכן נתן מהר"ם מלובלין "תשובה" לאחד שגרם לחברו
 שיחלה על ידו ונפטר על מיטתו. והנה המעשה "על דבר
 המקרה בלתי טהור שקרה בק"ק בריסק דליטא להגאון מהר"י
 בינש ז"ל המעשה שהיה כשהיה וכאשר אותו האיש הציע
 דבריו בפנינו בעת שבא לקבל דינו, איך שהוא בא לבקש
 על פתח הרב ז"ל בחצר כדי לבקש על נפש נער אחד מקרוביו
 ומיודעיו להליץ בעדו להקל מעליו מתח דינו שפסקו עליו
 כידוע והנה הרב נבהל וחשב שאותו האיש בא לעשות עמו
 רעה לקחת נקמתו ממנו ומיראתו נעל בעדו פתח החדר
 ונשא תיבה תחת משא כבד והניח לפני פתח החצר ובסבת
 זה נחלה ונפל למשכב ואף שהלך אחר זה יום או יומים על
 משענתו בחוץ וקבל רפואות מרופא נכרי אחד ובסוף נפטר וכו'
 ואפי' גרם מיתה ליכא דהא איהו לא עבד מידי ולא דמה
 לשיסה בו את הכלב שהמשסה פטור (ב"ק כ"ג:) וכו' דההוא
 מקרי גרמא דהתם עשה דבר מה אבל בנידון דידן אפילו גרמא
 ליכא ולא דמי וכו' המבעית את חברו פטור מדיני אדם וחייב
 מדיני שמים (ב"ק נ"ו.) וכו' דהכא איהו אבעית נפשיה ואין

עליו דין עונש אלא שעל ידו נתגלגל הדבר ויש לדמותו להתא
 דכתב מהר"י ווייל בסימן קכ"ה וכו' וא"כ בעובדא דידן יש
 גם כן לומר שמחויב לקבל עליו עונשים מאחר שבסבתו באה
 הרעה הזאת אבל יש לחלק דהתם אותו נהרג לא גרם המיתה
 לעצמו וכן כל אותן שנהרגו ע"י דוד לא פשעו ולא גרמו מיתה
 לעצמם מה שאין כן בנידון דידן וגדולה מזו כתב מהר"ש
 לוריא ז"ל בתשובותיו סי' צ"ו על מעשה שאירע בימיו על
 אחד שרדף אחר נער אחד להכותו וליסרו אותו הנער רץ מפניו
 ונפל בגומא אחת ונטבע בה ומת ופטור מלהצריכו לקבל
 תשובה מטעם שהנער גלגל מיתה לעצמו כי מי כפה אותו
 לקפוץ בגומא ואף שהיה נרדף היה לו להתבונן לאיזה מקום
 יברח ע"ש כל שכן וכל שכן בנידון דידן כמובן בעצמו. ובכל
 זאת המתר"ם קובע לו תשובה חמורה מאד: "בראש יתענה
 ארבעים יום רצופים ואח"כ יתענה בכל שבוע ג' ימים ולא יאכל
 בשר ולא ישתה אפילו שכר בכל יום התענית ולא ישכב על
 כרים וכסתות משך שנה תמימה חוץ מן השבתות ויו"ט ולא
 ירחץ גופו ולא יחוף ראשו כ"א פעם אחת בחודש" ובסוף הוא
 גומר: "הנני גוזר בגזרתנו הקשה, גזירת נח"ש*, על כל מי
 שיביישנו בדברים לקרותו רוצח"³. כי בושה גדולה היא ליהודי
 להקרא "רוצח" ומפני זה היו היהודים מוכנים לקבל עליהם
 כל מיני עונשין ובלבד שלא יהיו נמנים עם "הרוצחים".

בראשית שנת ת"ק לאלף הששי, בזמן הגאון ר' חיים
 הכהן רפופורט שהיה אבד"ק לבוב קרה שתלמיד חכם אחד
 הרג את אשתו בשגגה. כתב אביו אל הגאון ר' חיים ובקש

לקבוע לבנו תשובה על מעשהו והנה מה שהשיב לו הגאון הנ"ל מלבוב. "בדבר המקרה רעה שאירע להתורני מו"ה דוב בער במו"ה אהרן יפה ק"ק לבוב יצ"ו שתפס בידו כלי משחית שקורין ביק"ס והאלקים אנה לידו שנהרגה אשתו ע"י הכלי משחית ההוא והוא ערק עוד מפני פחד משפט האומות ואיננו פה עומד עמדי שאוכל לשאול את פיו גופא דעובדא היכי הוי, אם הי' קרוב לפשיעה או קרוב לאונס, והוא שלח בכתב לאביו לשאול מאתי תשובתו במה, וכתב בזה הלשון: "וכל מאי דמחמיר עלי תבא עליו ברכה רק לעיין אם אפשר תשובה בלי בטול תורה" עד כאן לשונו. כדי לכפר על החטא שעשה בשגגה היה מוכן אותו תלמיד-חכם מלבוב לקבל על עצמו תשובה קשה מאד אבל דאגתו היחידה היתה שהתשובה לא תהיה כרוכה ב"ביטול תורה" ולכן פנה בבקשה ע"י אביו להרב ר' חיים רפופורט והדגיש במיוחד וכל מאי דמחמיר עלי "תבא עליו ברכה"⁴.

וכן מדגיש הגאון ר' עקיבא איגר בתשובותיו להרב ר' דוב יואל מלאבישין: "הגיעני מכתבו אשר כל הקורא יתפקקו עצמותיו על גודל הסבה אבידת ב' נפשות פתאום ובמאורע כזה ועל דבר ענין התשובה לדעתי חמור הענין מאד וצריך האיש לתשובה גדולה"⁵. מה קרה שם לא ידוע לנו מתוך תשובתו אבל רק דבר אחד יודעים שנאבדו "שתי נפשות" בשגגה ור' עקיבא איגר כותב שאותו האדם צריך "לתשובה גדולה" וכן הדבר אצל הגאון בעל "חתם סופר" וכאן אנו יודעים מתוך התשובה מה שקרה "על דבר נערה משרתת אשר בליעל אחד הבעית אותה ומפחד פתאום נתעלפה ונעשה כמה דומם וגבירתה נבהלה מאד ושלחה ידה ליקח צלוחית יין

שרף לשפוך לתוך פיה לעורר חמימותיה הטבעיות ולהקימה ונדחה ידה לצלוחית „פעטריאהל“ ובשפכה לתוך פיה ירד לתוך מעיה ונשרפה הנערה ר"ל ונפשה בשאלתה אם העלובה הזאת צריכה כפרה או לא? ואף שהאשה התכוונה לדבר מצוה — להציל את הנפש כי חשבה ששופכת לה יין שרף וזה פחות חמור משליח ב"ד שמכה מי שהוא חייב מכות והוסיף מספר מכות בטעות ומת תחת ידו שהוא פטור כמבואר במסכת מכות (כ"ב.). אבל בכאן האשה צריכה כפרה מפני שזה רציחה גמורה דנתעלפה הוה ככפותה והוה כאילו הביאה אש והניחה על הכפות" ⁶.

הרבה שו"ת בענין זה אנו מוצאים אצל הגאון ר' יוסף שאול נתנזון ורובן נוגעות לנשים המבקשות להטיל עליהן „תשובה“ על גרימת מות בשגגה לתינוקות כגון: „על דבר המעשה שקרה שם שאשה אחת הניחה אצלה התינוק בן ט' שבועות במטתה ובחצות הלילה התחיל התינוק לבכות, הקיצה משנתה ושחקה לו כדרך הנשים ונתנה לו להניק והתירה אותו מהכריכה והוא שחק ידיו לקראת אור הלבנה שהיה זורח בהחלון, אח"כ כרכתו מחדש ונתנה אותו בצדה אך כאשר בכה כפעם בפעם הקיצה אותה משנתה קודם אור היום ונתנה לו להניק והניחתו בעריסה והעמידה העריסה אצל מטת בעלה וצותה לבעלה שינענע העריסה למען יישן. וכן עשה הבעל והניע ברגלו העריסה מעט מעט והיא הניקתו עוד הפעם כשהיה כבר מונח בעריסה. ולגשף היום יען שהיו שניהם יגעים כי היו נעורים שניהם גם יחד לקול בכיית הנער נפלה עליהם תרדמה וישנו עד כמו ג' שעות על היום עד כי באה אשה אחת ודפקה על הדלת שהי' סגור בעדם ובהקיצם מצאו התינוק

בעריסה מתאנח כאיש עיף גונח ופניו משתנות כאיש עיף וחולה ונתבהלו מאד ושלחו אחר המילדת וגם למומחים ואמרו שהוא בנכפה רחמנא ליצלן ועשו לו סגולות ולא הואילו ואחר שתי שעות מת התינוק והשכנים אומרים ששמעו באור היום קול התינוק בבכייה רבה ומזאת בא לו ובאה האשה לשאול אם צריכה לקבל תשובה⁷. האשה חששה שהיא גרמה למיתת התינוק ועל זה היא מבקשת כפרה אצל גדולי הדור ור' יוסף שאול בבקיאותו הגדולה מגולל לפנינו בתשובתו אל שאר בשרו הרב ר' יעקב שלמה אבד"ק ור"מ בפרעמישלאן את דעתו בענין זה וכפי הנראה מדבריו מביא הרבה שו"ת אצל האחרונים בנידון זה. ומקור לדבריהם היא הגמרא בסנהדרין צ"ה. "אמר ליה הקב"ה לדוד עד מתי יהיה עון זה טמון בידך? על ידך נהרג נוב עיר הכהנים ועל ידך נטרד דואג האדומי ועל ידך נהרג שאול ושלשת בניו?" ומכאן ראייה ברורה שמי שגורם בדבר צריך תשובה וכפרה כי "נוב עיר הכהנים" נהרגה ע"י שאול המלך ולא ע"י דוד, אולם דוד היה הגורם ונקרא "שעל ידו נהרגה" ור' יוסף שאול מוסיף ראייה לזה מן הכתוב "ויאמר דוד לאביתר ידעתי ביום ההוא כי שם דואג האדומי כי הגד יגיד לשאול אנכי סבתי בכל נפש בית אביך" (שמואל א כ"ג, כ"ב). הרי שדוד עצמו מודה שהוא היה הגורם שהרי ידע שדואג יגיד לשאול, אף שהוא לא הרג בידיו וגם לא צוה ע"י שליח להרגם רק שהיה המסבב אפילו אם הסבה רחוקה נקרא "נהרג על ידו". והרב ר' יעקב שלמה מפרעמישלאן דוחה את הראייה מן הגמרא בסנהדרין ואומר ככה "כי באמת לדבריהם יקשה למה לא אמר על ידך נהרג אבנר ואבשלום ובני צרויה? ועל כרחך צריך לאמר כי באמת במקום שהוא

לא עשה שום דבר מעשה רשע רק שע"י עשייתו גרם שיצאה איזה רעה מה לו לזה? והוא לא עשה שום פעולה רעה אבל באחימלך שדוד שיקר לו לאחימלך ופיתה לבבו כי הולך בשליחות המלך שאול ועל כן נתן לו לחם ואם היה יודע אחימלך שנטרד מבית המלך לא היה נותן לו מלחמו אם כן הוא הגורם לזה ולכך אמר "על ידך נהרג נוב עיר הכהנים" ולפי זה במקום שפעולתו לא היו שום עון וחטא רק שנצמח ע"י פעולתו איזה מכשול א"כ אין מקום להעניש לזה ואין כאן עון אשר חטא שיצטרך לתשובה" אבל ר' יוסף שאול מראה שגם המסבב למיתה נענש ומביא לראיה את הרמב"ם בהלכות רציחה פ"ד, ה"ח: "ההורג נפשות ולא היו שם עדים, רואין אותו כאחת וכו' כל אלו הרצחנים, כונסין אותו לכיפה ומאכילין אותו כאחת וכו' כל אלו הרצחנים, כונסין אותן לכיפה ומאכילין דבר זה לשאר מחייבי מיתות בית דין אבל אם נתחייב מיתה ממיתין אותו ואם אינו חייב מיתה פוטרין אותו שאעפ"י שיש עונות חמורין משפיכות דמים אין בהן השחתת ישובו של עולם כשפיכות דמים אפילו ע"ז ואין צריך לאמר עריות או חילול שבת אינן כשפיכות דמים, שאלו עוונות הן מעבירות שבין אדם למקום אבל שפיכות דמים מעבירות שבינו לבין חבירו וכל מי שיש בידו עון זה הרי הוא רשע גמור ואין כל המצות שעשה כל ימיו שקולין כנגד עון זה ולא יצילוהו מן הדין שנאמר אדם עשוק בדם נפש וגו' צא ולמד מאחאב עובד ע"ז שהרי נאמר בו "רק לא היה כאחאב" (מתכון לפסוק השני כי כן כתוב מלכים א', כ"א, כ"ה "רק לא היה כאחאב אשר התמכר לעשות הרע בעיני ה' אשר הסיתה אתו איזבל אשתו. ויתעב מאד ללכת אחרי הגלגולים ככל אשר עשו האמורי

אשר הוריש ה' מפני בני ישראל) וכשנסדרו עונותיו וזכיותיו לפני אלהי הרוחות לא נמצא עון שחייבו כליה ולא היה שם דבר אחר ששקול כנגדו אלא דמי נבות שנאמר ותצא הרוח ותעמד לפני ה' "זה רוח נבות" (כן במסכת שבת קמ"ט:;) ונאמר לו תפתה וגם תוכל והרי הוא הרשע לא הרג בידו אלא סיבב קל וחומר להורג בידו".

ור' יוסף שאול מסתמך על הפוסקים המוכיחים (בתשובותיהם בראיות שונות שמי שגורם לחברו שיהרג ואפילו שהסבה רחוקה — נענש, והוא מביא את המעשה שבגמרא (מכות י"א.) שפעם אחת אכל אריה אדם ברחוק שלש פרסאות מרבי יהושע בן לוי ולא סח אליהו עם ר' יהושע בן לוי לרגלי זה שלשה ימים מפני שהיה לו לר' יהושע לבקש רחמים על סביבתו שלא יקרה דבר כזה. ועוד מביא ר' יוסף שאול ממסכת יבמות (ע"ח:) על הפסוק (שמואל ב' כ"א א') "ויאמר ה' אל שאול ואל בית הדמים על אשר המית את הגבעונים" והגמרא שואלת "וכי היכן מצינו בשאול שהמית הגבעונים? אלא מתוך שהרג נוב עיר הכהנים שהיו מספיקין להם מים ומזון מעלה עליו הכתוב כאלו הרגן" הרי שנענש "על גרמא בעלמא" שהכהנים היו מספיקין להם מזון לגבעונים. וכשנהרגו הכהנים לא היה מי שיספק מזון לגבעונים. ובענין האשה שבקשה כפרה על מיתת התינוק פוסק ר' יוסף שאול ששניהם גם הבעל וגם האשה צריכים כפרה מפני ששניהם סבבו לתינוק זה מיתה, והכפרה מה היא? כיון שהאשה חלשה וגם יש לה צער גידול בנים אי אפשר להטיל עליה תעניתים וסגופים וגם על הבעל אי אפשר לגזור תעניתים כי הדורות חלופים בעונותינו הרבים וגם לפדות

במחיר את התענית אי אפשר כי הם עניים ולכן הוא גוזר על האשה שכל השנה „תורד עדיה מעליה אם יש לה עדי של כסף וזהב מלבד בשבתות וימים טובים, וגם הבעל יתן צדקה כפי כחו משך שנה תמימה ולא יבא לסעודת מריעים וכדומה וגם לסעודת מצוה כל שאינו מקרוביו לא ילך, ומה טוב שיתן איזה דבר על תלמוד תורה אם יש שם חברת „תלמוד תורה“ לגדל ילדי בני ישראל לתורה ולעבודה ובכללות השנה ירשמו בפנקס מתי זמן היא“צ ויקבעו ימי צום לדורות באותו יום וישובו ויתודו אל ד' וכו' ומה טוב אם יתענה הבעל ערב ראש חודש במשך השנה הלז וכו' ויסדר יום כפור קטן כנהוג ותהיה חטאתם לנגדם תמיד ובוה יכופר עונם כי לא במרד ובמעל עשו זאת והשינה הטפתם וכו' והיה כאשר יתנהגו כן לא ידאגו כי הקב"ה מקבל ופותח יד לקבל תשובת רשעים אף כי אשר בשגגה ובאונס היה וד' אנה לידם וחבל מעשה ידם“⁸. וכמה ירד דורנו כלפי הדורות הקודמים שבימינו שקוראים בעתונות יום-יום כמעט שאבות מאבדים את ילדיהם בידיהם לא ע"י „גרם“ אלא בפועל ממש וכמו כן בנים שולחים יד באבותיהם.

ושוב שו"ת באשה שבקשה „תשובה“ על שגרמה למות תינוקה. „בשנת תרי"ב שאלתי עוד מהרב מו"ה יעקב שלמה הנ"ל באשה שהשכיבה אצלה ולדה בלילה בן ט' שבועות והיה בריא ומצאוהו מת בבקר ובקש מאתו לסדר לה תשובה ואמר כי אף שיש לה אותה תשובה שהשבתי מכבר, אבל כאן צריכה תשובה גמורה ושאל אם יוסיף עוד תעניות בב' וה' וער"ה עד הצות? וכו' כי עיקר התשובה השלימה היא ודוי דברים בכונת הלב ויעשה לה תפלה מסודרת בלשון עברי-טייטש

שתאמר בכל יום בכוונה שלימה ויאריך בה כפי שכלו ואם יוכל לתת צדקה לפי כחו וחילו טוב לו יותר מהרבה תעניתים בלי כונה ועכ"פ לא תלבש בגדי שבת כל השנה וגם השטעריץ טיכל (שביס) לא תלבש ובכל יום לשנה כאשר יגיע היא"צ ידליקו נרות עבור נשמתו ויתענו שניהם אם יוכלו ואם לא יפדו התענית". ור' יוסף שאול מביא ראייה חדשה שכל "מי שגורם להרוג נפש צריך תשובה וכפרה ממסכת ב"ק מ"ה. "ארבעה נכנסו תחת הבעלים ואלו הן שומר חנם והשואל נושא שכר והשוכר, הרגן תמין נהרגין ופטורין מן הכופר, מועדין נהרגין ומשלמין את הכופר וחייבין להחזיר דמי שור לבעליו חוץ משומר חנם וכו' דנטריה שמירה פחותה ולא נטריה שמירה מעולה שומר חנם כלתה לו שמירתו" וברש"י שם "כלתה ליה שמירתו, דאין עליו להתחזק בשמירתו ודי בכך ולא פשיעה היא, הלכך לגבי בעלים פטור מדמי שור דהא סגי ליה בשמירה פחותה ובעי כפרה" ומוסיף ר' יוסף שאול "הרי לך דאף שהוא לא הזיק וגם שורו לא הזיק שהרי אינו שורו שכבר כלתה שמירתו ואפ"ה כל שהיה גרמא בעלמא הצריכה התורה כפרה מכל שכן בזה שצריך כפרה ותשובה"⁹.

ושוב מעשה בשנת תר"כ בט"ו בשבט "שאירע שאחד ילדה לו אשתו בן זכר ולא מלאו לו שלשים יום ונמצא בלילה מושכב על עריסה ובבקר מצאו שהיה מת והרופא אמר כי נחנק" ור' יוסף שאול מביא ראייה מן הירושלמי במכות פ"ב ה"ד שאומר "שבלילה אין דרך התינוק להנתן על גבי עריסה" ולכן אינו גולה שהוא קרוב לפשיעה ועל כל פנים צריך תשובה¹⁰.

ולא רק בתינוקות היו השאלות שאבותיהם חששו שמא

גרמו להם מות לפני זמנם אלא גם באנשים מבוגרים שנגרמה להם מיתה בשגגה, בשנת תרכ"ג פנה הרב מיכל הובנר מהק"ק ניוזנוב בשאלה אל ר' יוסף שאול "במה שאירע לו שם זה ט"ו שנה איש אחד היה מלמד לכל העיר ונשא חן בעיני העולם ונעשה שמש ובדחן וכשרצה אחד מהמלמדים מהסביבות לבא שמה לא הניח אותו האיש, ומעלתו ראה וצווח על זה עד שבשבת שובה העבר דרש במקלות ואמר שגור בכח התורה שלא יתנו שום ילד לאותו מלמד עד שיהיה עוד מלמד אחר ובאו מלמדים מהסביבות ולא רצו הבעלי בתים לתת להם כי זה האיש נשא חן בעיניהם והלך מעלתו מעצמו וקבץ איזה ילדים עבור המלמד האחר והנה המלמד "השמש" נפל על ערש דוי אחר חג הסוכות ובשבוע העבר מת ורננו כל העולם שהוא גרם לו המיתה וע"ז שואל אם צריך לקבל תשובה על זה" ור' יוסף שאול עונה לו על זה "שצריך לקבל תשובה דאף אם רק גרמא בעלמא צריך כפרה ותשובה ע"ז ומביא בשם תשובת "משאת בנימין" דאף אם לא היה גרמא ממש רק בדרך רחוקה אפילו הכי נענש כמו שנענש דוד על הריגת נוב עיר הכהנים" והוא מוסיף שצריכים לקבל תשובה לא רק במקרה שאדם נהרג כמו שנוכר בתשובת רמ"א סי' ל"ז באחד ששכר חבירו לילך בדרך ונהרג, או באשה שמצאה ילד מת אצלה מהרי"ל סי' מ"ה וכן בתשובת משאת בנימין סי' ס"ו (מ"א הלכות ר"ה תר"ג) אלא אפילו מת על מיטתו ג"כ צריך לקבל המסבב תשובה ומביא ראיה ממסכת בבא בתרא כ"ב. שמסופר "נח נפשיה דרב אדא בר אבא רב יוסף אמר אנא ענישתיה דאנא לטייתי, רב דימי מנהרדעא אמר אנא ענישתיה דהפסיד גרוגרות ידי, אבבי אמר אנא ענישתיה" ובעלי התוספות אומרים שם "כל אחד מהם היה מתאונן שעל

ידו מת רב אדא משום דאמרינן בשבת בפרק השואל (קמ"ט:)
 כל מי שחבירו נענש על ידו אין מכניסין אותו במחיצתו של
 הקב"ה שנאמר גם ענוש לצדיק לא טוב" ורב אדא שוכב על
 מיטתו בכל זאת דאגו החכמים הנ"ל שמא מת בגללם. ואם
 הרב מיכל הובנר מצטדק לפני ר' יוסף שאול שכונתו היתה
 לשמים. עונה לו ר' יוסף שאול שגם כונתם של האמוראים
 הנזכרים (בבא בתרא שם) היתה בודאי לשמים ובכל זאת
 דאגו ולכן הוא נותן לו דרך תשובה "שירשום לעצמו יום
 היא"צ ובאותו יום יצום ויבכה וידאג וידליק נרות עבור
 נשמת השמש וגם בכל ער"ח ובה"ב יתענה ויאמר קדיש
 עליו כל השנה ובכל שנה ושנה ביום היא"צ יצום ואם יקשה
 עליו יתן פדיון כופר נפשו וכו' ואז יקובל סליחתו ולא
 ידאג"¹¹.

התשובות הללו מלמדות אותנו לדעת מה היתה הרמה
 המוסרית של בני עמנו בעבר הלא רחוק. רציחה במזיד לא
 היתה מצויה בישראל, ואפילו במעשה "גרם של גרם מיתה"
 בקשו "תשובה" אצל גדולי התורה שבזמנם.

ואולי לא למותר יהיה כאן לציין שגם חכמי הסטטיס-
 טיקה מאשרים דעה זו כי אצל יהודים שומרי תורה אחוז
 הפושעים הוא קטן ביותר. יעקב לשצינסקי במחקרו "העבריות
 אצל יהודים" מוכיח זאת על סמך מספרים רשמיים. ואגב
 לשצינסקי מביא גם את דעתו של חוקר אמריקני לא יהודי,
 פרדריק א. בישי, שכתב בענין זה ב־1903:

"עוד אומה שהעבריות בה מצומצמת, היא האומה
 היהודית. תורת משה חדרה עמוק לתוך טבעם של יהודים
 במשך דורות רבים עד כי כיום נדמה לנו, כי עוטים הם כעין

„שריון“ מוסרי המגן עליהם מפני השפעתה השלילית של הסביבה. אין אתה מוצא בין היהודים מעשי אלימות חמורים... ואף על פי שאינם מתנזרים מן השתיה, אין השכרות מצויה בהם.”

בהשוותו את מצב העבריות אצל יהודים בארצות וערים שונות כגון באוסטריה וגרמניה, מגיע לשצינסקי לידי מסקנה כי אחוז העבריות אצל יהודי וינה היה פי אחד וחצי יותר מאשר אצל יהודי גליציה באותה המדינה. והוא בא לידי מסקנה כי התבוללותם של יהודי וינה ודתיותם של יהודי גליציה הם הגורמים המכריעים בדבר. גם בהשוותו את העבריות אצל היהודים לזו של הגויים שבאותה המדינה הוא קובע שפשעים רציניים כגון רצח, חבלה חמורה וגניבה שכיחים בין יהודים פחות משהם שכיחים אצל לא יהודים. והוא מסיק: ככל שהקבוצה היהודי הוא יותר אדוק בדתו, בה במדה פוחתים בו הפשעים הרציניים. לאותה המסקנה הוא מגיע גם בהשוותו את הנתונים הסטטיסטיים על עבריות אצל יהודי גרמניה בשנים 1858—1863 תר”ח—תרכ”ג. על כל מאה אלף מיהודי ברלין היו באותו פרק 97 עבריינים, בו בזמן שאצל יהודי פוזנן היו 34 בלבד על כל מאה אלף. ולשצינסקי מסביר: בפוזנן עדיין היתה האוכלוסיה היהודית דתית ותחת השפעה פטריארכאלית; בברלין כבר העמיקה הטמיעה לחדור בין שורות היהודים. לשצינסקי הגיע למסקנותיו אלו לא מתוך זיקה לדת, אלא מתוך מחקר מדעי בעבריות יהודית על סמך נתונים סטטיסטיים¹².

נוכל לומר שמסקנתו זו נכונה גם לגבי תקופתנו אנו. לא כן הוא המצב בתקופתנו עתה, תקופה החסרה יראת

שמים ויראה מפני שפיכות דמים וגרם מיתה. חרדת הקדש לחייו של אדם פגה. הרצח בדרכים ע"י הרוכבים על כל מיני כלי רכב נעשה דבר יום ביומו והחייבים בעד הנפשות אינם באים על ענשם. הפוגעים על פי רוב מצליחים להשתמט או להפטר על ידי ענש קל. המקרה של מנחם ארגוב שלישו של ראש הממשלה אשר שלח יד בנפשו בחששו לחייו של האיש אשר פגע בו, על ידי מכוניתו וגם את כל עזבוניותיו ציוה למשפחת הנפגע אשר אגב למזלו הרב נשאר בחיים — הוא מקרה יחיד ומיוחד במינו. גם המקרה של חבר הכנסת לביא מקבוץ עין חרוד אשר פגע על ידי מכוניתו באחד מפועלי הכביש וכתוצאה מזה גרם למותו ואף שלא הוכחה אשמתו נטל על עצמו לפרנס את משפחת הנהרג הוא מקרה בודד. שני המקרים הבודדים הללו מראים שעוד לא פסו מקרבנו אנשי מוסר ומצפון אבל הם מקרים בודדים. ברוב המקרים נפטרים החייבים בענשים קלים, ביחוד אם מזלם שיחק להם ולא היתה עדות מספקת לתאונה. על כל פנים משתדל כל אחד מהפוגעים להשתמט מהדין ומכל עונש. המת — מת, והממית — נמלט מכל עונש וחי לו חייו בהנאה בלא נקיפת כל מצפון. אולם מלבד מקרים ממין זה רואים עוד אופנים שונים של גרם מיתה ושפיכות דמים במדינתנו ואין איש שם על לב. אדם מיואש מרוב החובות הרובצים עליו, או מרוב המסים שתובעים ממנו פקידי המס — ומחוסר מוצא ועזרה הוא שולח יד בנפשו. כלום יכולים "זקני העם" הקרובים ל"חללים" הללו לרחוץ ידיהם בנקיון ולומר "ידינו לא שפכו את הדם הזה?" כלום יש אצלנו מקום, כתובת שבה אפשר לאתר ולמצוא את המצפון הציבורי והחברותי לעזור לאדם מדוכדך ולהצילי

מיאוש. כלום חם לבו של אדם לחברו כמו שהיה לפניו?

ועל כל אלה עדים אנו במדינתנו למין חדש ומיוחד של פגיעות ו"שפיכות דמים" על רקע אידיאולוגיה או בגלל עמדה צבורית או מפלגתית. כאן יורדים ממש לחייו של האדם היריב עד שלבו פוקע ואין איש רואה עצמו אשם במיתתו. כלום אין זה פשע שחייבים עליו לתת את הדין? ולפחות להתיסר במוסר כליות! פשע זה של שפיכות דמים מסוג זה פשה במדינתנו לדאבון לבנו ללא כל רסן וסייג בכל המפלגות הלא חרפה ובושה צריכה לכסות את פניהם אם רק ישימו לב לאן הגיעו בדרכם הנלוזה ובלמדם את הצעירים את הסיסמא הכוזבת ש"המטרה מקדשת את האמצעים". גל זה של פגיעות קשות וגסות פקד אותנו ביחוד עתה בזמן הבחירות לכנסת הרביעית ולא נוקתה מחטא זה שום מפלגה מהמפלגות, מן השמאל ועד הימין. כלום זה דרכנו, דרך היהדות? היכן הם כל הציוויים המוסרים כמו "המלבין פני חברו ברבים וכו'"? עלינו להכות עתה "על חטא" זה בפומבי ולהתיסר על כל העבירות שעברנו בפה וגם ביד. אחד הדברים שאנו חייבים להכניס ל"תודעה היהודית" בחינוך של דורנו — מושג שהוא עתה מאד באופנה — הוא הצו המוסרי העליון של תורתנו ואשר לפניו היו תמיד עומדים בדרך ארץ גם החפשיים למיניהם — הוא הצו של קדושת חייו של האדם ושגרים מיתה אף הוא "רצח" נחשב, ובכלל זה גם "הלבנת פני חברו ברבים", ו"ירידה לתוך חיו".

בבואנו לעצב את דמותה הרוחנית של מדינתנו המתחדשת ואת דמותו של העם היושב בתוכה וברצותנו להשפיע

גם על כל העם כולו שבתפוצות — אין לפנינו אלא דרך זו ללמד ולשוב ללמד לכבד את צלם האלקים אשר אנו נושאים. לא על ידי מלחמת יצרים איש ברעהו אלא על ידי מלחמת איש ביצרו הלא נלמד את העם, על ידי אהבת ישראל שיש לתת לה דוגמאות חיות בכל אורחות החיים ובפרט בחיי הצבור.

פרק ז

המשיב של הדור

עוד בהיותו אברך צעיר כבן שבע עשרה פרסם ר' יוסף שאול לראשונה בשנת תקפ"ז יחד עם גיסו ר' מרדכי זאב איטינגא את הספר "מפרשי הים" המכיל הערות לספר "ים התלמוד" של דודם ר' משה יהושע העשיל אורנשטיין, אחיו של ה"ישועות יעקב", ובסוף הספר תשובות שכתב ר' יוסף שאול וגיסו אל גאוני הדור ההוא כמו: ר' מרדכי בנעט, ר' עקיבא איגר, ה"חתם סופר", ועוד. התשובות הללו לא היו להלכה למעשה. כבר בתקופה ההיא נתגלה ר' יוסף שאול כתלמיד חכם גדול. בשנים הבאות כשנתבגר הוא מופיע כמורה-הוראה שהולך בדרכו המיוחדת להורות הלכה למעשה וכמתנגד לשיטת ה"פלפול" בעלמא. באחד מספריו מסביר הוא את גישתו ללימוד ההלכה בשביל תלמידי חכמים שעתידים להיות מורי-הוראה בישראל. הוא קובע: כשהאדם צעיר — יכול הוא לעסוק בפלפול, אבל משהתבגר ונעשה תלמיד חכם עליו להבין שתפקידו העיקרי הוא לעסוק בהוראה כדי להורות למעשה. לדוגמא מביא ר' יוסף שאול כמסופר בגמרא: "לא הוּוּ ידעי

רבנן מאי „סלסלה ותרוממך“, יומא חד שמעוה לאמתא דבי רבי דהוות אמרה לההוא גברא דהוה קא מהפך בשעריה, אמרה ליה: עד מתי אתה מסלסל בשערך? (ר"ה כו:). „סלסול — מסביר ר' יוסף שאול — הוא משל לפלפול. כשאדם צעיר הוא מסלסל בשערו, אבל משבא בימים לא נאה שיהא מסלסל עוד בשערו כמו שאמרה אמתו של רבי „לההוא גברא“. וכן גם בפלפול: כשאדם צעיר עוסק בפלפול הרי על כל פנים אינו נופל ממי שעוסק בתורה שלא לשמה, אבל משנתבגר הרי כל תכלית לימודו היא להוציא דין לאמתו, הלכה למעשה, ואז אין מקום עוד לפלפולים בעלמא¹

בנעוריו עסק גם הוא במקצת בפלפול, אבל מאז עמדו על דעתו עזב את הפלפול ועסק בעיקר בהלכה למעשה. בזה הלך בעקבותיהם של השל"ה הקדוש ושל זקנו מהר"ל מפראג כמו שהוא כותב: „יש דפעמים מפלפלים ויוצאים חוץ לשיטה וכדרך הפלפולים שהיה לפנינו שצוח עליהם השל"ה ואמר חטאתי, עויתי, פשעתי. וזקני הגאון מהר"ל מפראג ז"ל".²

לאור שיטתו זו הלך כל ימי חייו וכאשר פנו אליו בשאלות, קושיות ותירוצים, לשם פלפול והתנצחות בעלמא, על פי רוב לא השיב עליהן והסביר: „כי אם ארצה להשיב בקושיות והויות מה שאינו נוגע לדינא יכלה הזמן, והזמן יקר המציאות“³.

עוד הרבה שנים לפני שנעשה רב נתן את דעתו על שאלות שהתעוררו בקהלת לבוב מבחינת ההלכה, כמו שרואים מתשובתו שכתב בשנת תר"א: „נתתי לבי לתת עין על דבר אשר היה פה עירנו בשנת תקצ"ט וכו'“. בראשית התשובה. מספר ר' יוסף שאול על האסון שפקד את לבוב

כי בשנת תקצ"ט (1839) פרצה דליקה באחד מרחובות העיר ובתים אחדים נשרפו על יושביהם ואנשים רבים נקברו תחת עיי המפולת מבלי יכולת להצילם, ורק עצמותיהם של הנשרפים בחלקם נמצאו והובאו לקבורה. כעבור שנתים דהיינו בשנת תר"א—1841, החליטה העירייה לפנות את עיי המפולת, ליישר את המקום ולפתוח שם רחוב. בשעת החפירות נתגלו עצמות אדם וחלקי אברים שרידי השריפה. מבחינת ההלכה מעורר ר' יוסף שאול את השאלה אם מותר יהיה לכהנים לעבור במקום זה.

כאן בתשובה זו איש לא פנה אליו בשאלה כאל "רב" כיצד לנהוג הלכה למעשה, ורק הוא בעצמו כתלמיד חכם שגר בעיר זו נתן את דעתו על הענין למצא עצה ותרופה על פי ההלכה כיצד להתיר לכהנים לדרוך במקום ההוא שנתגלו בו עצמות אדם. ואת אשר העלה בדעתו לאחר עיון החליט להעלות על הכתב. "ואמרתי לחרות על הספר למען יהי למשמרת" — כותב הוא שם.⁴

זאת היתה תשובתו הראשונה שכתב בשנת תר"א. בתשובה אחרת מאותה השנה הוא משיב לשאלה שנשאל: "נשאלתי שנת תר"א ביהודי אחד ששלח עגלות עם תבואות קודם יום טוב והעגלות של עכו"ם העבירו המועד ובאו ביום טוב ובא לשאול את פי מה יעשה בהם"⁵

אלו הן שתי תשובותיו משנת תר"א שנדפסו בספריו. משנת תר"ב ישנן ארבע תשובות, ומכאן ואילך הולך מספר תשובותיו הלך וגדול משנה לשנה. עוד קודם שנבחר לרב בלבוב היתה הקהלה פונה אליו מדי פעם בפעם לרגל אירועים שונים בשאלות של הלכה למעשה, והוא היה פוסק כדין מה

לעשות. באחד מספריו מספר ר' יוסף שאול מעשה שאירע בראשית שנת תר"ט (1868), כשפרצה בלבוב מחלת ה"חלי-רע" פנו אליו בשאלה כיצד לנהוג בצום גדליה שחל אותה השנה בשבת ונדחה ליום א', והרופאים אמרו שסכנה להתענות. והנה מה שהשיב:

„בשאלתי כדת מה לעשות בהתענית צום גדליה אחר שהוא נדחה ונדחה. והשבתי דאין להורות שלא להתענות כלל ולתת כופר נפש, פן חלילה יאמרו שאין תענית כלל רק כופר נפש בממון די, ואינו כן. וגם יש אנשים המתענים עשרת ימי תשובה ואם כן יחסר להם אותו יום דוקא.“ ולכן הוא פוסק להתענות עד חצות יום כמו בכל יום מעשרת ימי תשובה. „וכן עשינו הלכה למעשה בשנת תר"ט בצום גדליה שהיה חלירע ר"ל וקבע הש"ץ ברכה בפני עצמה וקראנו ויחל בבית הכנסת הגדול תוך העיר פה לבוב בחצות היום כדי שלא ישתכח תורת תענית צבור. וזאת היתה סברתי, אף שלא פרסמתי לרבים טעמי“⁶.

אולם עיקר פעולתו כפוסק וכמשיב מתחילה עם התמנותו לרב בלבוב בשנת תרי"ז. השאלה הגדולה שעמדה אז על הפרק היתה כשרותן של המצות האפיות במכונות. או הובאו לראשונה המכונות הללו והתחילו להשתמש בהן. ר' יוסף שאול יחד עם בית דין שלו התיר ורבנים אחרים אסרו, והתלקח ויכוח חריף בינו לבין האוסרים. ר' יוסף שאול היה תקיף בדעתו ולא נסוג מעמדתו. וכן בשאלת העופות הנקראים „קיבריצער הינער“ התיר ר' יוסף שאול ואחרים אסרו ויצאו כנגדו בחריפות על שהתיר לאכלם. וגם כאן היה תקיף בדעתו והוא כותב כנגד האוסרים: „ומכל אלה נגלה בעליל

שלא ראו בסוגית הגמרא ומובטחני בה' כל מי שיש לו עינים ולב ימצא הכל כמו שכתבתי, ואף שכבודי אני מוחל, אבל כבוד התורה לא ניתן למחול ומכל שכן בזיון התורה, ומי שילמוד ויתן לב לעיין בדברי הש"ס הראשונים והאחרונים וידע ויבין שאין בדבריהם [של האוסרים] ממש, רק ערום יערימו לכסות עיני השמש בסברות השיכה ואפילה ואינה יראת שמים טהורה, הוא יכול לכתוב כפי אשר יחם לבבו על חילול התורה".⁷

ובמקום אחר הוא כותב: „ואני אני המתיר בראשונה כאשר נדפס בשמי זה פעמים בשנת כת"ר ואחר כך בשנת תרכ"ד וכו' ואני מעיד לכם שאני בעצמי אוכל אותם".⁸

ר' יוסף שאול ראה את עצמו אחראי למצב ההוראה בזמנו, אחרי גדולי ההוראה שקדמו לו כמו ר' עקיבא איגר וה"חתם סופר", ואשר בנעוריו היה כתלמיד השואל לפניהם. לאחר ששקעה שמשם עלה שמשו של ר' יוסף שאול ומכל קצוי ארץ ציפו למוצא פיו בעניני הלכה. הוא נטל על עצמו את העול הכבד של ההוראה ונשא אותו בגאון וראה חובה לחוות את דעתו לשם שמים גם אם ידע שדעתו זו תעורר התנגדות ומחלוקת. במקום אחד הוא כותב: „גם ראיתי מפתב הרב הגאון מוהר"י באבד נ"י*) שחזר בו אבל לא כתב שום דבר רק שרואה שמחלוקת היא בעיר ואין רצונו להכניס צוארו במחלוקת. ובאמת שגם לי קשה הדבר מאד להביא צוארי בעול הלז, אבל בכל זאת אמרתי על לבבי אם כולם יאמרו כן, תפוג תורה וחוששני מחטאת שכבר כתב המהרש"ל

* הוא בעל „מנחת חינוך“.

בימיו שהיודעים מועטים והמורים מרובים, ואם הוא אמר בימיו כן אוי לנו בימינו שכמעט אין אחד יוכל לומר זכיתי לבבי וכמעט נגשש בצהרים חשך ד' ירחם עלינו. ואם כן איפוא מי שנקרא יודע בזמננו, לפי דעתי מחוייב להגיד דעתו לשם שמים" ⁹.

ובמקום אחר הוא כותב: "ואם אמר יאמר מעלתו כי יש אנשים אשר לא יחפצו וכו' כי אם לחרחר ריב, הנה לאנשים כאלה לא יועיל כל אמרי פי וכו' ואני את נפשי הצלתי, הגדתי דעתי בביאור, השומע ישמע והחדל יחדל. רבו היום המתפרצים בעם לבלתי תת שומע לדברי אמת היוצאים ממקור האמת מבלי לב ולב" ¹⁰.

גם בענין מינוי רבנים היו פונות אליו קהלות שונות לקבל את חות דעתו על המועמדים. הוא עמד על המשמר ששום רב לא ישיג גבול רעהו ואף שהיה נותן היתר הוראה לאברכים צעירים לא התיר להם לדחוק את רגלי הרבנים היושבים שם זמן רב. מעשה באברך אחד למדן וממשפחה מיוחסת שלא שמע לו ונדחק למקום שהיה שם רב כבר מקדם, כאשר נודע הדבר לר' יוסף שאול כתב מיד אל פרנסי הקהלה ההיא והזהיר אותם לבל יקבלו את האברך לרב אצלם וכי הוא מבטל את כתב היתר ההוראה שנתן לו, כי הלה בקש ממנו את כתב ההוראה רק לשם כבוד ואולי יוכל בזה להחיות את נפשו קצת, אבל בשום אופן לא על מנת לקפח את הרב שיושב במקום מכבר. והוא מסיים את מכתבו: "שמעוני אחי בני עמי! כל איש אשר מכיר אותי יודע כי חס וחלילה אינני רוצה לקפח פרנסת איש ולדבר בגנאי של אדם ובפרט מי שמשפחתו מיוחסת. אמנם הציקתני רוח ד' למען שלא ירבה מחלוקת בישראל חלילה

וחלילה לשמוע הוראה ממנו וכל הוראות של הנ"ל בטלות ומבוטלות עד שיקבל דברי חבירות וישמע לקול מורים ויפייס את הרב אב"ד הנ"ל¹¹.

נהוג היה שצאצאיהם של אדמו"רים (המכונים "נכדים") היו נעשים על ידי חסידיהם לרבנים בקהלות, מבלי שהיו בקיאים בהוראה והיו לוקחים להם לעזרה מורי-הוראה מוסמכים לדון ולהורות. דעתו של ר' יוסף שאול לא סבלה את המנהג הזה שאנשים בלתי ראויים משתמשים באיצטלא שאינה הולמת אותם ומורידים את כבוד התורה, והוא כותב בענין זה:

"הן אמת שבעוונותינו הרבים הן רבים עתה עם בארץ אשר הם "פרי קדש" [הכונה לצאצאי אדמורי"ם] ויעמידו תחתם מורי הוראות והמה יקחו המעות ועל כן תפוג תורה שעל כן ימשכו ידיהם מהלימוד שלמה ילמדו אם אינם "פרי קדש"? מה יועיל להם כל לימודם? ובעינינו ראינו שבמדינת רוסיא וואהלין מעט מעט היודעים להורות וגם במדינתנו יום יום יתמעט הלימוד, ובפרט הוראה. כי במה נחשב המורה [הכונה להדיין] אם אין לו תפארת משרת הרבנות, כי משרת הרבנות ינתן למי שהוא "פרי קדש הילולים", החסר או הסכל והרבה יש לדבר מזה. אבל כשם שמצוה לומר הנשמע, כן מצוה שלא לומר דבר שלא נשמע. כי פשתה המשפחת ד' ירחם עלינו"¹².

היו לו לר' יוסף שאול מתנגדים שהשיגו עליו ומתוך תשובותיו של ר' יוסף שאול ניכר שכל השגותיהם אין בהם ממש, כי לא הבינו את דבריו ולא ירדו לסוף דעתו.

לאחד מהמשיגים עליו הוא כותב: "ובאמת אומר כי ראיתי כל דבריו ואין בהם ממש. ומה שכתב להשיג על דברי

אינו אלא עקשנות ואין ראוי להשיב לו, כי לא הבין את דברי כלל" ¹³.

לפני עיניו של ר' יוסף שאול היתה תמיד רק האמת לאמיתה והשיב לכל אחד כראוי לו. וכשהופיע בשנת תרי"א ספרו "יד שאול" על הלכות נדרים יצא נגדו בהשגות רב אחד. ואף שלא כתב המשיג את דבריו מתוך עיון ולא בדרך ארץ ובכבוד הראוי, משיב לו ר' יוסף שאול בלשון מאופקת ובדרך של כבוד: "הנה ראיתי דבריו איזה השגות על ספרי אבל לא על דרך שרוצה להבין, רק מפאת איזה שנאה וקנאה ואני איני מכירו לדעת מהותו ומהראוי היה להשיב לו בהרחבת פה למדוד כמדתו, אך דברי חכמים בנחת נשמעים, חרפה לא אשא על שפתי".

ולאחר שדחה אחת אחת את כל השגותיו כותב לו ר' יוסף שאול דברי כבושין: "הנה כתבתי על כל דבריו ומהיום והלאה לא ירחיב פה ולשון על דברי מי שגדול ממנו מבלי עיון היטב, כי אף שהרשות נתונה לכל אחד להשיג על דברת הקדמונים, אבל בעיון היטב ובדרך ארץ כמו שראוי ונכון ויכוין לשם שמים, לא כמו שכתב מעלתו שעבר על דברי הספר וחפש דוקא במה שיוכל למצא לחפוש ולא הודיעני מה שראה בספרי דברים טובים שתהלה לאל גם באותו סעיף קטן שמביא יש דברים טובים גם כן, והוא עשה במחילת כבוד תורתו כמנהג הזבובים שעומדים דוקא על בשר בלוי ולא על בשר בריא. ובסוף מסיים ר' יוסף שאול בדברי אהבה: "והנה כל זה כתבתי קצת בדרך קנטור, אבל "את והב בסופה", הדורש שלומו באהבה". גם בתחלת המכתב הוא כותב אליו בכבוד ובדרך ארץ: "כבוד הרב המאור הגדול וכו' מ' עזריאל דוב נ"י

בעהמ"ח חבורים פרי דעה ושמן למאור" ¹⁴.

גם את פרנסתם של השוחטים לא נתן לקפח.

ובמקום אחד הוא כותב: „והנה הוא חוזר על הראשונות בדבר השו"ב ומאד מאד יפלא בעיני הלא רואה אנכי כי איש מבין הוא וכו' הלא כתבתי כבר זה שכל עוד שלא נתברר על השו"ב איזה דבר אשר יגרע כחם ואמונתם אם בגוף אם בנפש המה בחזקת כשרותם ואם כן איפוא כל עוד שלא יברר הרב האב"ד כי פסולים הם לעבודתם, שחיטתם כשרה ככל המון השוחטים המומחים וכו' מי שעל דעתו להוציאם מחזקת כשרותם עליו להביא ראיה, וכל עוד שלא יביא ראיה אין לו מה לזעוק וכו' ואם אמר יאמר מעלתו כי יש אנשים אשר וכו' יחפצו להתעולל עלילות ולחרחר ריב, הנה לאנשים כאלה לא יועילו כל אמרי פי" ¹⁵.

לשוחט אחד שעשה דבר על דעת עצמו ושאל לאחר מעשה כותב ר' יוסף שאול: „ועל דבר התקנה אשר עשה מעלתו לגלח השערות מהבהמות במקום השחיטה, איני מסכים לזה, ועל זה נאמר „בתר דעבדין מתמלכין“, בתחלה היה לו לשאול“.

תמיד עמד ר' יוסף שאול לצדו של הנתקף.

ומעשה בגט שרב אחד סדר אותו ורבנים אחרים ערערו ובטלוהו והרב פנה אל ר' יוסף שאול שיברר אם בדין עשו. ר' יוסף שאול הצדיק את הרב שסדר את הגט כדין וכותב: „בושנו מכם רבנים המערערים! וכי תלמיד חכם גדול חובר חיבורים מחוכמים יצטרך להורמנא שלכם? ואולי קטנו עבה ממתניכם? ואיני רואה שום פסול בגט זה, רק קנאה ושנאה אני רואה בזה וכו' ואיני רואה פסול בזה רק מה שלא ראה

דברי החתם סופר, וכי מאן דלא ידע דברי החתם סופר לאו גברא רבא הוא?¹⁶

אף שהיה ר' יוסף שאול תקיף בפסקיו וסמך על דעתו ברוב המקרים, לפעמים בקש לצרף אליו עוד גאון אחד: „ועל כן יראה כבודו לצרף עוד אחד ונתתי עיני על הרב הגאון מו"ה מאיר צבי ווייטמאיר נ"י". (שו"ת ח"ג סי' קכ"ה) וכן „וישאל עוד גדול אחד ואני דלינא בהדי". (שם, ח"ג סי' קל"ב) וכן: „על כן ישאל מעלתו להרב הגאון אבד"ק ליבאוויטש*) וכו' אך מחמת שהרב הנ"ל כתב שאינו רוצה לסמוך על דעתו עד שיסכימו שני גדולי הוראה וענוותו תרביני להשיב חוות דעתי"¹⁷.

ר' יוסף שאול היה המשיב הגדול בדורו. עשרות ומאות מכתבים היה מביא הדואר אליו מדי יום ביומו וזמנו היה דחוק ובכל זאת השיב לכולם. וכך הוא כותב אל תלמידו הרב ר' צבי הירש אבד"ק ניישטט: „אני טרוד מאד והבי דואר הביא מיום ו' העבר ואחריו ביום שבת קדש נ"ד מכתבים ורק לקרות לבד אינו מספיק"¹⁸. ובמקום אחר הוא כותב: „ולהעתיק כל מה שכתבתי בזה אין הזמן מסכים, כי רבו הטרדות, ויאמין לי כי השבתי היום תשע תשובות ולכל אחד כתבתי מעט ועל כן אקצר וכו'“¹⁹.

מכל קצוי תבל הגיעו אליו שאלות: מקהלת קצמוטא במדינת אלגיר אשר לצרפת באפריקה²⁰, מכלכותא שבהודו פנה אליו הרב ר' יהודה ליב לעווענזאהן דומו"ץ דשם²¹. וכן מניו-יורק אמריקה הצפונית מאת הרב יהודה מיטלמן²².

גם רבני גרמניה פנו אליו בשאלות „ואני הראיתי בתשובה שכתבתי להרב מו"ה עזריאל נ"י אבד"ק איזינשטאט וכעת הוא אבד"ק ברלין"²³. וכן הרב יוסף עדינגער ממגנצא פנה בשאלה אליו ור' יוסף שאול כותב לו בתוך תשובתו: „ושמחתי כי עוד התורה מצאה קן לה בלבב הוגיה"²⁴. ומהולנד מהרב משה נפתלי יעקב אבד"ק ניימעגין והגלילות. גם מירושלים פנה אליו הרב ר' שניאור זלמן בהרב מנחם יוסף המכונה שזבנ"י²⁵. ומטבריה הרב ר' אברהם צבי הלוי²⁷. תוך המון השאלות שבכרכי „שואל ומשיב" אנו מוצאים גם שאלות שרוח הזמן החדש גרמן. אחת מהן, יחידה במינה בין שאר השו"ת מעניינית ביותר והיא אקטואלית גם כיום: אב אחד לא רצה למול את בנו באמרו שאף שלא ימול אינו יוצא מכלל ישראל לכל דבר, והשאלה היא אם אפשר לכוף אותו למול את בנו. מאחר שדבר זה אינו מפורש מדברי הרמב"ם שאומר בהלכות מילה פ"א ה"א „ומצוה על האב למול את בנו וכו' עבר האב ולא מל אותו ביטל מצות עשה וכו' ובית דין מצווים למול אותו הבן", אולי כונת הרמב"ם היא כשאין האב לפנינו חייבין בית דין למול, אבל לא כשהאב לפנינו וצווח שאינו רוצה למולו, האם יוכל בית דין לכוף אותו?

בתחילה מציין ר' יוסף שאול כי טענות כאלו כבר נשמעו אמנם, כמו שידוע לו על חבורת הריפורמים בפפ"ד שרצו בשנת תר"ד לבטל מצות מילה, באמרם שעל ידי כך

* ר' יוסף שאול קורא להם „זדים המכנים עצמם בשם רעפארם-פרינדע".

אינם יוצאים מכלל ישראל. את טענותיהם הוא יודע בקצור מתוך ספר "מנחת קנאות" (דף מ"א:) לר' צבי הירש חיות. טענתם של הריפורמים היתה: "ידוע שדינו של המבטל מילה הוא כרת. והעובר על "לא תעשה" כגון חמץ בפסח וכד' אף הוא חייב כרת, וכן כל עבירה שיש בה דין כרת או מיתת בית דין, ומכל מקום אינו יוצא מכלל ישראל, ולמה זה יצא מכלל ישראל אם מבטל מילה? ור' יוסף שאול משיב לטענה זו שהדבר פשוט מאד, כיון שעל מצות מילה נצטווה כבר אברהם אבינו שהוא "ראש לגרים" (חגיגה דף ג) וכל זרעו אחריו, ומי שאינו מל עצמו אינו נחשב עוד על זרע אברהם ואינו בכלל יהדות. ועוד מבאר ר' יוסף שאול ממדרש תנחומא (משפטים ה') מה שהשיב עקילס הגר לאדרינוס המלך דודו "לעולם אם אין אדם נימול אינו יכול ללמוד תורה" וגם בשמות רבה (משפטים ל, ט) "אפילו חכם שבמלכותך וזקן בן מאה שנה אינו יכול ללמוד תורתך אם אינו מל". ועל כן — אומר ר' יוסף שאול — כל שאינו יכול ללמוד תורה ולהבין עמקי יסודותיה אינו בכלל יהדות. (שו"ת שואל ומשיב מה' תנינא ח"ג סי' ס"ד).

ואשר לשאלה אם אפשר לכופ את האב למול את בנו מביע ר' יוסף שאול סברה מעניינת, שהבן הוא ברשות האב "רק בעניני הגופני והחמרי, אבל מה שנוגע לתורת משה והנפש, בית הדין הוא אבי הילד". והוא הולך ומחזק את סברתו זו: "והרי אם ירצה האב להאכיל את בנו טריפות ונבילות וכדומה מצווין אנו למנוע אותו, ומכל שכן במצות מילה החשובה מכל המצוות שבזה נכנס לדת יהודית, פשיטא שאנו מצווים לכופ להאב למולו". והוא מביא את דברי הרמב"ם

במורה נבוכים בענין טעמי מילה (פרק י"ח משלישי) "שיהיה למאמיני היחוד אות ברית כשיקבצם וכל רואיהם יכירו כי הם זרע ברך ה'". ומוסיף: ואם כן פשיטא מי שאינו מל אינו נכלל בכלל החברה של דת, מתכוין שאינו מחזיק ביסודות דת יהודית. ועוד מסתייע בראיה ממסכת שבועות (דף י"ג.) שהגמרא אומרת על הכתוב "מצותו הפר" הכונה למילה ואין יום הכפור מכפר אפילו לרבי והוא בכלל "דבר ה' בזה", וגם משה רבינו נענש על איחור מילת בנו, ומסיים: "מי שאינו מל, על כרחך שאינו יהודי כלל".

הוא עמד בקשרים עם כל גדולי הרבנים שבדורו בפולין וגליציה, רוסיה והונגריה. ומענין ביחוד יחסו לאברכים הצעירים אשר באו עמו במגע והוא גילה את בעלי-הכשרונות שבהם ועודדם, ובאמת אחר כך התפרסמו בעולם כגאונים וגדולי הוראה. כגון הגאון ר' צדוק הכהן מלובלין בהיותו אברך צעיר ונסע לקבל "היתר מאה רבנים" בקר גם אצל ר' יוסף שאול בלבוב כמו שנראה מתוך התשובה שהשיב לר' צדוק: "תשובה להרב החרیف מו"ה צדוק הכהן מקריניק במדינת ליטא, שאלה כו' אשר שאל בהיותו פה עמדי" ²⁸. וכבר אז הכיר ר' יוסף שאול בר' צדוק שהוא חריף ובקי בש"ס ומפרשיו וכותב אליו: "ומה שכתב וכו' הנה אנכי חריפותו ובקיאותו סמך על דעתו ולא הזכיר המקומות ואנכי לא ידעתי" ²⁹.

גם הגאון המפורסם ר' יעקב וויידנפלד, אבד"ק הרומלוב בעל שו"ת "כוכב מיעקב בעודנו אברך עמד בקשרי שו"ת עם ר' יוסף שאול ור' יוסף שאול כותב לו "הרב המאור הגדול החרیف ושנון האברך מו"ה יעקב אבד"ק הרומלוב" ³⁰. וכן השיב לו תשובות בטרם היותו אבד"ק הרומלוב ³¹. וכשנתקבל לרב

בהרומלוב בשנת תרכ"ה בהיותו אברך בן עשרים וחמש עבר דרך לבוב ובקר אצל ר' יוסף שאול: "והנה בשנת תרכ"ה ביום ב' בא, אמר לי הרב הגדול האברך מו"ה יעקלי' נ"י שנתקבל לאבד"ק הרומלוב בעת עברו פה"³². ר' יוסף שאול עודד אז את האברך הצעיר בקבלת הרבנות בהרומלוב ויחד עם זאת בקש ממנו שינהג כבוד בגאון ר' יוסף באבד הבעל "מנחת חינוך" שהיה אז רב בטרנופול, והרומלוב היתה קהלה קטנה סמוכה לטרנופול³³.

גם הגאון ר' שלום מרדכי הכהן שבדרון בעודנו בצעירותו בזלוטשב עמד בקשרי שו"ת עם ר' יוסף שאול בשנת תרכ"ב³⁴. ואח"כ כאשר נתקבל בשנת תרכ"ו בתור רב בפאטיק³⁵. ועוד קדם שנעשה רב בקר פעם ר' שלום מרדכי עם אשתו בלבוב אצל ר' יוסף שאול פנה אז ר' יוסף שאול לרבנית הצעירה ובקש ממנה "להשגיח על בעלה שלא יהיה לו טרדת פרנסה כי הוא אדם גדול וכמעט שאין עוד תלמיד חכם כמוהו והוא עתיד למלא מקומי"³⁶. ובאמת נעשה אח"כ אחד מגדולי ההוראה ומשיב גדול והיה אבד"ק ברזאן.

מתוך פסקיו אנו רואים שר' יוסף שאול ידע את חידושי המדע שבזמנו והשתמש בהם לצורך פסקי הלכה למעשה. כשבאה לפניו שאלה של חשש תערובת טריפה במאכל ציוה לעשות בדיקה חימית. והנה מה שהוא כותב בענין זה: "נתתי אל לבי לעיין בדבר השמנים זית ורופסאייל שיצא קול שמערבין בו שומן חזיר והנה כבר נשאלתי בזה בחורף הלז וכתבתי לכמה עיירות שמותר וכו' והנה גם אנכי בחנתי ע"פ חזמיע ואמרו גם כן שאין לחוש לשום תערובות"³⁷.

את פסקיו בנה בעיקר על יסוד ראיות מהש"ס

ומראשונים. לאחד משואליו הוא כותב: „והאמת אגיד כי אין דעתי נוחה בפלפולים כאלה לבנות יסוד על דברי אחרוני אחרונים, ואם נרצה לעשות כזאת אין קץ ואין סוף. ומה גם כי ידעתי כי חננו ד' בשכל ישר וצח למה לא יראה לפלפל על אדני הראשונים“³⁸.

ובתשובה אחרת הוא כותב: „וראיתי שהוא מקדר בספרי האחרונים וכו' ואם ירצה להרכיב כל דברי האחרונים בענין זה בודאי ישתבש ואין לנו לילך רק בעקבות הראשונים“³⁹.

וכן התנגד לפסוק הלכות על יסוד ראיות מהמדרש. ואף על פי שבתשובותיו שילב פה ושם דברי מדרש לא גרס לבנות עליהם פסקי הלכה וכך הוא כותב: „גם אני בשו"ת „שואל ומשיב“ הבאתי דברי הילקוט אבל לא למדין מזה לענין הלכה ואין למדין הלכה ממדרש“⁴⁰.

בחרדת קדש היה ניגש לכתוב את תשובותיו בהלכה והיה מקדים דברי תפלה אלה: „ומד' אבקש שיהי' עם פי ולא אומר דבר שלא כרצונו ורצון חז"ל הקדמונים“⁴¹. או „ומד' אשאל עזר אשר יהי' עם פי שלא אומר דבר אשר לא כרצונו ית"ש וד' יאיר עיני במאור תורתו, גל עיני ואביטה נפלאות מתורתך“⁴².

מתוך השו"ת שלו רואים אנו גם את מצבו הפרטי. כל ימיו סבל ממחלות והיה מוכרח על פי פקודת הרופאים מדי שנה בשנה לצאת למקומות מרפא. מקום המרפא הרגיל שלו היה טרוסקאוויץ הסמוכה לדרוהוביטש. מאות פעמים אנו מוצאים בתשובותיו כשהוא מתאונן: „ואני יושב קריות חוצות לשאוף רוח צח ולשתות מי מעין הקשה למעיין ומחוסר

ספרים ועוסק ברפואות". ובכל זאת אנו רואים שהיה גם ממקום המרפא משיב לשואליו הודות לזכרונו הפינומנלי שלא היה כדוגמתו. לפעמים היה מקבל את הריפוי בביתו. העסק ברפואות היה עליו למעמסה והפריעה לו בעבודתו כמו שהוא כותב באחת מתשובותיו: "... בעת שפקד עלי הרופא לשתות מים המובאים ממרחק לרפואה והנה על פי ציווי הרופא אין לשתות כל המים בבת אחת שזה מזיק, רק לחלק לארבע או שלש כוסות ולהפסיק בינתיים בהליכה ממקום למקום בין השיחים כדי שיתעמל ויתעכל השתיה ולא פחות מחצי שעה יהיה ההפסק בין שתיה לשתיה" ⁴³.

גם עיניו חלשות היו והוא מתנצל: "והנה לא אוכל להשיבו דבר שלם כי קשה עלי העיון מחמת כאב עיני ל"ע השם ירפאני" ⁴⁴.

מלבד מחלותיו הפריעוהו טרדות ודאגות שונות: "והנה היום הוא ערב שבת וערב יום טוב — כותב הוא באחת מתשובותיו — גם לבי בל עמי מעסק ביש אשר קרה לי שאחד קפץ ידו לשלם חובותיו ואני נלכדתי בתוכם בסך רב ועוד מתעולל עלילות ברשע. אם כן אני צריך לרחמי שמים וד' יעזרני להוציא מרשת רגלי" ⁴⁵.

ובמקום אחר הוא כותב: "והנה בשנת תרי"ג ב' בלק וכו' ובאמת לבי כל עמי כעת ואני שרוי בצער ד' ירחם עלינו" ⁴⁶.

מתוך השו"ת של ר' יוסף שאול אפשר ללמוד פרקי הוי מכל מה שהתרחש בקהלות הקטנות בימים ההם. המחלוקת ושנאת חנם בין איש לרעהו, חרמות ונידויים. כגון בעירה אחת החרימו אנשי המקום את בן עירם ואף שעל פי פקודת

מושל המחוז הכריז הרב האב"ד דשם על ביטול החרם לא שקטו אנשי המקום וממשיכים לרדוף את האיש על לא עול בכפו ומתפארים שלא יניחו למול את נכדו של האיש אשר נולד לבנו⁴⁷.

וכן המחלוקת בדבר שו"בים תופסת מקום רב בימים ההם בקהלות השונות. בענין שו"ב אחד שהוציאו עליו דבת שקר כותב ר' יוסף שאול בחרון אף ובתוכחת מוסר:

„ובאמת בושנו מכם צדיקים ופרושים המכנים עצמם בשם חסידים ויתגדרו בפני ההמון אשר כל מגמתם להרחיק ממרק פיגולים... והלב יודע... כי בשנאתם לאומלל הזה מעבירים קול במחנה כי נמצא עולתה בו. ומאד יפלא אם יחושו על שמץ פסול... מדוע לא יחושו לכמה לאוין מפורשים כי עוברים על לא תשנא את אחיך ומרבים העם להביא בשיח שפתים לשון הרע ושקר וכל תועבה וגם שופכים דמים, כי כאשר יקום איש על רעהו ורצחו נפש כן הדבר הזה והוא מסיים את תשובתו ופוסק: „דרך כלל אני אומר שהגביית עדות שגבו נגד השו"ב בטל ומבוטל כחרס הנשבר, וכל המערער אחר השו"ב או שהוא חסיד שוטה או שהוא רשע וגס רוח ועם הארץ וכו' ועל זה צוה הרב מהר"ם הנ"ל שזה תורה חדשה דהכי בשביל שמבקש שהשוחטים לא ישיגו גבולו יהיה ע"י זה פסול וזו תורה חדשה"⁴⁸.

גם דין ודברים בענין רבנים בקהלות השונות הביאו לפניו והוא עומד לצדם של הרבנים הנרדפים על צוארם בגלל שנאת חנם ועלילות שקר, וגם על היחסים בין הרבנים לבין עצמם, הוא כותב:

„...וראיתי במכתבו שקנאים פוגעים בו ובעוונותינו

הרבים בעת הזאת ראוי על כל פנים שלומדי תורה יכבדו
זה את זה" ⁴⁹.

וכן הוא עומד על משמר זכויותיהם של הרבנים
ויורשיהם לבל יקפחו פרנסתם ⁵⁰.

גם על המלמדים שעונים צרה בחבריהם הבאים מן החוץ
מקהלות אחרות ללבוב והלשינו עליהם הוא כותב עוד בשנת
תר"ג בתוכחה: "והנה צווחתי ככרוכיא עבדי בישי בתר
דעבדין מתמלכין — ואני צעקתי עליהם, עושים רעה ואחרי
שעושים חוזרים בהם" ⁵¹.

גם על המצב האקונומי של הימים ההם אפשר ללמוד
מתשובותיו של ר' יוסף שאול. באחת מתשובותיו הוא כותב
בענין קמחא דפסחא לעניים:

"נתתי אל לבי לדרוש ולחקור היות כי זה כמה שנים
אשר היוקר יאמיר וביותר בשנה זו היוקר עלה עד למעלה.
נוסף לזה הרבה עשירים ירדו מטה מטה והסוחרים רבים מהם
יסחרו אל צרור נקוב וכו' על כן קשה מאד לתת לעניים
קמחא דפסחא. כי מלבד כל אלה בשנה הקשה הלזו בקיץ פשתה
החלי רע ר"ל ועל כן לא יוכלו לקצור התבואה בזמן הראוי
ועל כן נתהוו חטים מחומצים רבים וקשה שימצאו חטים
שאינם מחומצים ואף הביטול בששים קשה מאד למצא ורבים
שנהגו בקמח משומר משעת קצירה לא יכלו למצא. וגם אני
מן המנויים וכמעט סתם קמח היה קשה מאד, ואם כן כמעט
שקשה לחלק לעניים קמח מחמשת המינים די ספקם. ועל כן
נתתי אל לבי אולי נוכל להתיר מיני קטניות". ואחרי שמביא
ראיה מן המשנה בדמאי (פ"ג מ"א) "מאכילין את העניים
דמאי". ומהרמב"ם בפירוש המשניות שפוסק להקל על הצדקה,

פוסק ר' יוסף שאול: „והוא הדין כאן, אף דגורו חכמי אשכנז וחסידיה מבלי לאכול קטניות לא עדיפי מחז"ל בעלי המשנה והגמרא אשר גזרו על דמאי ואפילו הכי התירו לחלק לצדקה, מכל שכן בזה”.

ולא רק בעניני הלכה פנו אליו אלא בעניני כלל ישראל. בשנת תרכ"א פנו אל ר' יוסף שאול ראשי „חברת כל ישראל חברים” שבפריס האדונים פולד וקרמיה בענין עלילה, על יהודי ריישא שבגליציה כי המיתו את הכמר דשם. כתבה מלבוב בעתון המגיד מיום י"ט בשבט תרכ"א מספרת את הענין:

„... בשבוע העבר נשלח להרב הגאון המובהק מו"ה יוסף שאול נאטאנזאהן נ"י האבד"ק דפה (אשר כפי השמועה פניו מועדות לק"ק בריסק דליטא) אגרת מאת החבורה בפאריז נקראה בשם „כל ישראל חברים” וכו' ולהלן מוסרת הכתבה את פרטי הענין: הכמר שבריישא היה ידוע ומפורסם כשונא ישראל ודרשותיו שדרש בכנסיה היו מלאות דברי שטנה על היהודים. ואף כי רבים וטובים מבני אומות העולם תבעו ממנו לחדול מדברי ההסתה שלו כנגד היהודים לא הועילו והוא המשיך בשלו. אולם יום אחד הוא בא על ענשו. נודע כי הוא אינו שומר על טהרת כמורתו ובסתר חי עם אשה וגם בנים לו. הדבר נודע כאשר יום אחד הטיף מוסר לאחד מבני עדתו שהיה איש צבא. האיש הזה ידע כי הכמר בעצמו אינו נקי מעון וחטא וכי עושה את מעשיו בסתר ובשמעו את תוכחת המוסר מפיו של הכמר בערה בו חמתו כאש. מה עשה? הלך וגילה את קלונו של הכמר ברבים. הוא הביא את האשה

עם הבנים שילדה לכמר והציגם לעיני כל. כאשר ראה הכמר כי כלתה אליו הרעה וכי נגלה קלוננו ברבים הלך ותלה את עצמו. הענין נתפרסם בכל העתונים ועתון אחד שיצא בבריסל שבבלגיה נקט עמדה עוינת ביותר כלפי היהודים והביע חשד שידם של יהודי ריישא היתה במעשה להמית את הכמר כנקמה על דברי הסתתו כנגדם. העתון הזה הצית את לבת השנאה ליהודים ביתר שאת בכל אירופה והטיל פחד בפני עלילת דם על יהודי ריישא. אז פנתה חברת "כי"ח" שבפאריז אל ר' יוסף שאול שישתדל להשיג עבורה מבית המשפט שבריישא תעודה אשר תאשר ותעיד כי אין כל שחר לדברי העלילה להטיל את אשמת מות הכמר על יהודי ריישא כדי לסתום בזה את פי המקטרגים (המגיד תרכ"א).

ואלה הם הרבנים הגדולים אשר עמדו עמו בקשר מכתבים:

ר' ענזיל מסטרי בעל שו"ת מהר"י ענזיל⁵³,

ר' שלמה דרימער אב"דק סקאלא בעל שו"ת "בית שלמה"⁵⁴,

ר' אברהם תאומים אבד"ק בוצ'ץ בעל שו"ת "חסד לאברהם"⁵⁵,

ר' יוסף באבד אבד"ק טרנופול בעל "מנחת חינוך"⁵⁶,

ר' יעקב גזונדהייט אבד"ק ורשה שהתלונן לפניו כי רודפים אותו בורשה ור' יוסף שאול משיב לו: "וצר לי מאד על המצערים אותו בחינם, כי את שמעו הטוב שמענו זה רבות בשנים. אם כי לא ראיתי חיבוריו * אבל ידעתי כי הוא תופס ישיבה זה ארבעים שנה"⁵⁷.

* וחבר ספר "תפארת יעקב" על גיטין וחולין.

ר' יעקב עטלינגר אבד"ק אלטונא בעל "ערוך לנר", ושו"ת "בנין ציון" ⁵⁸,

ר' יואל אשכנזי אבד"ק זלוטשוב בעל שו"ת מהר"י אשכנזי ⁵⁹,

ר' משה שיק אבד"ק ברעזווא בעל "מהר"ם שיק" ⁶⁰,

הצדיק ר' מאיר הורביץ אבד"ק דז'יקוב בעל שו"ת "אמרי נועם" ⁶¹ ובנו הצדיק ר' יהושע הורביץ בעל שו"ת "עמק

יהושע" ⁶²,

הצדיק ר' יקותיאל זלמן טייטלבוים אבד"ק דרוהוביטש בעל שו"ת "מאזני צדק, ו"יטב לב" ⁶³,

ר' צבי הירש אורנשטיין בעל שו"ת "ברכת רצ"ה", אבד"ק לבוב אחרי פטירת ר' יוסף שאול ⁶⁴,

ר' צבי הירש חיות מזאלקווא ⁶⁵ ובנו ר' שלמה חיות ⁶⁶,

ר' יצחק אהרן אטינגא בעל שו"ת מהרי"א הלוי אבד"ק לבוב בשנים תרמ"ח—תרנ"א ⁷⁶,

ר' יצחק שמעלקיש בעל שו"ת "בית יצחק" אבד"ק לבוב בשנים תרנ"ב—תרס"ה ⁶⁸,

ר' יצחק בלאזר אבד"ק פטרבורג בעל שו"ת פרי יצחק ⁶⁹,

ר' אברהם יענער ראב"ד בקראקא ⁷⁰,

מהר"ם טויביש בעל שו"ת "תועפות ראם" ⁷¹,

ר' ישראל רפופרט אבד"ק טרנוב בעל שו"ת "מהר"י הכהן" ⁷²,

ר' אברהם יעקב ליכטנשטיין אבד"ק פענטץ בהונגריה ⁷³,

ר' שלמה קוועטש אבד"ק לייפניק, בעל שו"ת "חכמת שלמה" ⁷⁴,

ר' מיכל קריסטאנופולר אבד"ק בראדי ⁷⁵.

ר' אריה ליבוש בוליחובר אבד"ק זסלב בעל שו"ת שם אריה ⁷⁶,

הצדיק ר' חיים מצאנז ⁷⁷,

ר' שמואל פריינד אבד"ק פראג בעל "עיר הצדק" על הסמ"ג⁷⁸,
וה"ג מהר"ם מסטניסלב, ועוד.

כל אלה היו רבנים גאונים מפורסמים מחברי ספרים
ידועים. מלבדם עמדו עמו בקשרים מאות רבנים מכל קצוי
העולם היהודי.

פ ר ק ח

ר' יוסף שאול בר"ם

שנים רבות לפני התמנותו לרב התחיל ר' יוסף שאול
לנהל ישיבה בלבוב, והיו לו תלמידים רבים כפי שאפשר
לראות מתשובותיו שהחליף עמהם, כגון: "נשאלתי מתלמידי
המופלג מו"ה שמואל גאלדבערג"¹. או משנת תרי"ד: "הגיעני
שו"ת מתלמידי החריף מו"ה סענדר שורשטיין"², או "שאל
אותי תלמידי החריף מו"ה גרשון קארצור"³. וכן מזכיר הוא
גם מה שלמד עם תלמידיו בתקופות השונות והשאלות ששאלוהו
בשעת הלימוד ומה שהשיב להם. "אני עוסק כעת עם תלמידים
בהלכות מילה סי' רס"ד" — כותב הוא באחת התשובות⁴, או
"בשנת תר"ט למדתי עם תלמידי הלכות פסח"⁸. ושוב
"כשלמדנו הלכות פסח בר"ה טבת תרי"ב עם התלמידים"⁹.
"בחורף שנת תרט"ז למדתי עם תלמידי שחיטות וטרפות" —
כותב הוא בתשובה אחרת⁵.

כפי שהוא מעיד על עצמו התעורר בו הרעיון ליסד
ישיבה משום שראה שלומדי תורה מתמעטים והולכים וצפויה
סכנה שלא ימצאו רבנים בעלי הוראה. הרעיון הזה התעורר
בו עוד בשנת תר"א בערך בהיותו אברך בן שלשים. בגלל

סבות שונות לא יכול היה להוציא את הרעיון הזה אל הפועל אבל כפי הנראה שבשנת תר"ח הגשים את שאיפתו ויסד ישיבה. בהקדמה לספרו "ידות נדרים" משנת תרי"א הוא כותב: "... והנה זה כעשר שנים אשר העירוני רעיוני לאשר ראיתי כי לומדי תורה יומעטו יום ויום ובילדי נכרים ישפיקו וכו' אמרתי מי יורה דעה וכו' ונתתי אל לבי אשר אין טוב לאדם בהשלמת נפשו בלבד כי אם גם נפש זולתו ישלים אתו וכו' על כן עבר עלי רוח קנאה לקנא לשם ד' צבאות לעשות חיל להרבות מקנה וקנין בתלמידים וכו' אמנם מסבות שונות מילדי הזמן המה כתרוני הדריכוני לא יכלתי לבצע מזימות לבבי, אמנם זה שנתים ויותר אשר גערתי בכל המון המניעות ואמרתי יעבור עלי מה והעברתי קול מי האיש אשר הכין לבבו לדרוש בתורת אלהים ומי לד' אלי יבא לשמוע תורה בלמודים וכו' והנה נאספו אלי תלמידים הגונים".

וכן כותב ר' יוסף שאול להרב ר' יהודה מודריק, הונגריה: "... כי אני זה שנה ויותר שקבעתי לי ישיבה עם בחורים מופלגים ללמד לבני יהודה קשות, כי ראיתי כי התורה אזלת יד ואין מאסף בחורי חמד ללמוד עמם, וצוק העתים קשה ואני לומד עמם טור ושלחן ערוך".⁶

מחמת שחשש ר' יוסף שאול לחסרון מורי הוראה בישראל, התמסר ללמד בישיבתו בעיקר ש"ס ופוסקים, טור ושלחן ערוך, כלומר כל מה שדרוש לכל מורה הוראה. הוא מדגיש וחוזר ומדגיש בהרבה מקומות בתשובותיו שאינו עוסק עם תלמידיו, אלא ב"טור ושלחן ערוך". וכך הוא כותב באחת מתשובותיו גם אל ש"ב הרב ר' יהודה לייבוש היילפרין אבד"ק פמאהרון בשנת תר"ט: "... ואני נאחו בסבך הטרדות ללמוד

וללמד עם תלמידים דבר יום ביומו טור ושלחן ערוך וכו" 7.
שיטתו היתה לשתף את תלמידיו בבירור השאלות
שהגיעו אליו. ולפעמים כשבא השואל אליו היה מבקשו להציע
את שאלתו בפני תלמידיו, כמו שהוא כותב: "... כי היום בא
מוהר"ם הנ"ל לביתי בעת אשר למדתי עם תלמידי המופלגים
יחיו, והנני מעיד עלי שמים וארץ, גם כל תלמידי שהיו אצלי
יעידון ויגידון כי לא בסתר דברתי עמו כי אם לפניהם" 10.

תלמידיו היו ברובם מלבוב עצמה, כמו "הרב מענדל
בודק" שר' יוסף שאול מזכירו פעמים רבות בשו"ת שלו 11.
וגם מקהלות אחרות כמו תלמידו "הרב החריק מו"ה ישראל
מלך שטאנד" שגם הוא נזכר פעמים רבות בשו"ת. רבים
מתלמידיו נעשו אחר כך רבנים בקהלות שונות ועמדו בקשר
שו"ת עם רבם הנערץ ואף הוא העריכם והיה משיב להם בחבה
וכבוד, כגון: "אל כבוד תלמידי הרב המופלג בתורה מו"ה
צבי הירש אבד"ק ניישטאט סמוך לפלאצק" 12.

קהלות רבות היו שמחות לקבל רבנים מבין תלמידיו
של ר' יוסף שאול, שהוסמכו על ידו להוראה. שמו היה מפורסם
למרחוק אף מחוץ לגבולות גליציה. בעתון "המגיד" מיום כ'
סיון תרל"ה כותב הקורוספונדנט מפריז, בירת צרפת: "בימים
אלה בא לפריז הרב החכם ר' יוסף כהן צדק מלעמבערג תלמיד
הגאון האמיתי ר' יוסף שאול נאטאנזאהן ז"ל לדרוש בשבתות
וביר"ט וכו' ואנחנו כולנו השתוממנו וכו' על רוחב ידיעתו
בכל ספרי תורה שבעל פה כאלו קול רבו יוצא מתוך גרונו".

ולא רק רבנים יצאו מבין תלמידיו אלא גם אדמו"רים,
כמו הצדיק המפורסם ר' אורי הכהן מסמבור. ר' יוסף שאול
מזכירו, "בשנת תרי"ז הגיעני תשובה מתלמידי הרבני המופלג

מו"ה אורי הכהן יאליש חתן הרב המנוח מו"ה שמשון ז"ל מ"מ ומו"ץ דק"ק קאמרנא¹³.

ר' אורי זה היה מתמיד גדול ובשעת ההתקוממות הפולנית בלבוב בשנת תר"ח כשהצבא אוסטריה ירו במתקוממים ברחובות העיר, לא נמנע ר' אורי'לה מללכת לפנות בקר עם הטור יו"ד בידו לביתו של הרב ר' יוסף שאול בשעת סכנה זו. הוא היה היחידי מבין כל התלמידים שסכן את חייו ממש ובא ללמוד. ר' יוסף שאול העריך מאד את תלמידו זה ונתן לו היתר הוראה וגם השתדל שיתקבל בתור רב בקהלת סווירוז במקום הרב שנפטר הגאון ר' דוד מאיר בעל שו"ת הרד"ם. אבל ר' אורי'לה שהיה מחסידי בלז נסע תחלה להתייעץ עם רבו האדמו"ר ר' שלום מבלז, והאדמו"ר מבלז השיב לו: "לא לכך נוצרת", והוא לא קבל את הרבנות. ולאחר פטירתו של הרבי מבלז נעשה חסידו של הרבי ר' אברהם מסטרעטין ועל פי פקודתו התחיל לנהל אדמו"רות בקאמארנא בשנת תרכ"ה ומשנת תרל"ח ואילך היה אדמו"ר בסמבור. הוא נפטר בשנת תר"ע¹⁴.

למדנים מופלגים שרצו להיות רבנים היו פונים אל ר' יוסף שאול לקבל ממנו היתר הוראה. אולם הוא לא גרס לתת היתר בלי שימוש בהוראה אצלו, וכל מי שרצה לקבל היתר הוראה מידו דרש ממנו ר' יוסף שאול שיבא לביתו ויורה ותחת השגחתו זמן מה. וכך הוא משיב אל "הרב החריף מגזע אבני שיש טהור מו"ה שמואל מרגלית", שבקש ממנו הורמנא: "ידע ידידי כי הוראת איסור והיתר נחוץ יותר השקידה וההרגל, ואף גם אדם הלומד והשונה, בכל זאת אם יגיע תור הוראה יהיה מתאבק בהוראה. וכבר אמרו חז"ל

„כאן להלכה כאן למעשה“, על כן אף כי מכיר אנכי אותו בדרכי הלימוד לא אוכל לסמוך את ידי עד כי יבא הנה ויהיה בביתי ויורה יורה כדת של תורה, לא אמנע מלתת בידו תעודה“¹⁵.

ולא רק על תלמידיו בלבד היתה לו השפעה, אלא גם על הרבה צעירים שפנו אליו בשאלות ממקומות שונים. לפעמים הוא משלב בתוך תשובותיו דברי עידוד והדרכה כגון, „לפלוגי התריף והשנון נ“י“ הוא כותב: „אמרתי להשיבך למען הלהיב לבבך לתורה אשר בעוונותינו הרבים ימעטו כדי יום ביום ותיקר בעיני איש ההוגה בתורה ה'. אשריך אם יהיה יגיעך בדת האמת אשר היא נר ד' חופש כל חדרי בטן להשליך כל רעיונות כוזבות אשר מטעה בני אדם העם ההולכים בחושך, ד' ירחם עלינו“¹⁶.

ולשאר בשרו „יניק וחכים כמר מאיר אשכנזי נ“י הוא כותב: „והנה שמחתי בפעלך, אשריך אם יהיה יגיעך בדת האמת ולא תחבק חיק נכריה אשר בעוונותינו הרבים ימוצו שדי זרים ולעלוקה יאמר הב הב, ותורת אל חי, אשר ממנו יאכלו בני ישראל לחם שמים, ישליכו מנגד כמו זר נחשב. יתן ד' והיה לבבם שלם לעבוד את ד' ובתורתו יהגו וימצאו מים חיים נובעים ונוזלים משמי מעל“¹⁷.

ויש שהוא מדריך את הבן יחד עם האב, כגון ל„יניק וחכים כמר יואל וואלדבערג“ משיב ר' יוסף שאול:

„ואם אמנם הזמן בהול והגיעו הימים אשר יחשוב האדם עם קונוהו, וגם אין דרכי להשיב בקושיא ופריקא כי אם לענין דינא, בכל זאת יען כי אחשוב אשר בזה אלהיב לבבך להיות בוחר בתורה ולעזוב מלחבק חיק נכריה וה' יתן בלבבך ובלבב

אביך נ"י אשר ידריךך על דרכי התורה והיראה להגות בתורת ה'. אשריך אם יהיה יגיעך בתורת ה' בדת האמת, על כן אמרתי להשיבך וכו' ובזה אצא ואברכך אשר אלקים יחנך לטעום טעם התורה, וגם אני אומר אין מפטירין אחר אפיקומן, דהיינו על דרך מליצה אחר התורה שמכונה בשם פסח אין אוכלין אפיקומן דהיינו הלשונות והחכמות אשר ממשיך אחר אפיקורסות וכו' או ש"עוקר מחבורה לחבורה" דהיינו מחבורת היראים לחבורת המורדים. ואקוה שתשמע אתה ואביך הרב נ"י לדברים הנאמרים ממעמקי הלב¹⁸. כאן בתשובה זו הדריך לא רק את ה"יניק" שיטעום טעם תורה, אלא גם את אביו הרב שיבין שצריך להעדיף לימוד תורה על לימוד "לשונות וחכמות זרות". אותו רב היה ביירוסלב ורגנו אחריו שהוא מן "המודרניים".

פרק ט

יחסו לחסידות

טעות היא בידי כל אלה שכתבו על ר' יוסף שאול שהיה מתנגד חריף לחסידות ולצדיקיה. מתוך כתביו ושו"ת שלו רואים אנו שההיפך הוא הנכון. כבר בילדותו בא במגע קרוב עם חסידים ואדמו"רים. סבו, אבי אמו, ר' דב בריש היילפרין, היה חסיד וביתו בברייזאן שימש אכסניה לצדיקים שנזדמנו לעיר. בבית סבו זה הכיר הנער ר' יוסף שאול את הצדיקים פנים אל פנים ושמע מפיהם דברי תורה וחסידות שהשאירו בלב הנער הצעיר רושם בל ימחה. ביחוד עשה עליו רושם חזק הצדיק ר' אברהם דוד מובצאץ שראהו בילדותו

לראשונה בבית סבו בבריוזאן*.

והנה מה שכותב עליו ר' יוסף שאול כעבור שנים בהסכמתו לספר "דעת קדושים" של הצדיק הנ"ל: "גם אנכי בילדותי זכורני שהיה בבית זקני מו"ה דב בעריש היילפרין זצ"ל ואף כי צעיר לימים הייתי בכל זה ראיתי בעת פתחו את פיו הקדוש וחורזו מתורה לנביאים וכתובים ולמדרש וילקוט וספרי קבלה והיה כולל אותם יחד". הפגישה הראשונה הזאת עם הצדיק הזה השפיעה על הילד עד שכעבור עשר שנים בהיות הצדיק מבוצאץ בלבוב הלך אליו ר' יוסף שאול לדבר דברי תורה. "ופלפל עמי הרבה ואז ראיתי כי אף שהיה כבר אחר חצות היום בקיץ והיה מעוטף בטלית ותפילין וכתב חדושים ועדיין לא אכל, בכל זה חביב עלי דברי תורה והייתי חביב עליו, וכו' דברי המדבר לכבוד מעלת קדושת הגאון החסיד אשר אור תורתו היה זורח על אפסי ארץ"¹.

ר' יוסף שאול מביא כמה פעמים בספריו מה ששמע מפי סבו בילדותו. ואף שאביו היה מתנגד קלט הנער בבית סבו את ראשית ידיעתו על החסידות. לימים כשנשא אשה ועבר לגור בלבוב בבית חותנו ר' יצחק עטינגער בא במגע יתר עם חסידים. חותנו ר' יצחק עטינגער היה מחסידי ה"חווה מלובלין". ובבית המדרש על שם "החווה" שנוסד בלבוב בשנת תקע"ב היה ר' יצחק עטינגער בין המתפללים הקבועים ומן החשובים שבהם וגם ר' יוסף שאול כשנעשה

* ר' אברהם דוד מבוצאץ היה מתלמידי ר' לוי יצחק מבארדיטשוב ור' משה ליב מסאסאב ונפטר תר"א.

חתנו של ר' יצחק היה ממתפללי בית כנסת חסידי זה².
 כשבא ר' יוסף שאול להשתקע בלבוב בשנת תקפ"ה היה זה
 כעשר שנים לאחר פטירתו של החוזה. על יחס הכבוד שרכש
 ר' יוסף שאול לחסידות ולגדוליה אנו למדים מתוך דבריו
 הוא עצמו. באחת מתשובותיו הוא כותב: "מכתבו מסר לי
 אחד ולא ידעתי אם הוא הבעל דין או לא, ולא רציתי להשיב
 רק שאמר לי שהוא נכד הגאון הצדיק המגיד מלובלין זצ"ל
 אמרתי להשיב"³. גם לצדיקים שבזמנו ותקופתו התיחס באהדה
 ועל הצדיק המפורסם ר' שלום מבלז הוא כותב: "את אשר
 הבטחתי היום לתת עין על דברי שאלתו בעת הפרדו ממני
 שמרתי, והנה מפני כי רבה המצוה אשר גם הגאון הקדוש
 מו"ה שלום ז"ל אבד"ק בעלז בקש שאשיב על זה, תיכף
 אמרתי לבל אחר המועד"⁴. וכן במקום אחר הוא כותב "וכבר
 כתבתי לבעלזא להרב הצדיק החסיד אב"ד דשם"⁵. ושוב הוא
 כותב "והנה בשנת תרי"ד היה אצלי הרב מו"ה יהודה זינדיל
 נ"י, אבד"ק סקאהל גיסו של הרב הצדיק מבעלז נ"י"⁶. ובספרו
 על אגדות ר' יוסף שאול מביא דברים בשם הצדיק ר' שלום
 מבעלז "שמעתי בשם הגאון החסיד אבד"ק בעלז נ"י שאמר,
 מה שאמר אברהם אבינו "ונשתחוה ונשובה אליכם" (בראשית
 כ"ב, ו) שדקדק רש"י האיך ידע שישוּבו שניהם, הלא אברהם
 אבינו הלך אז לעקוד את יצחק בנו והיה צריך לאמר "ואשוב
 אליכם" אלא שהכונה שאברהם אבינו דבר כאחד הנכבדים
 שמדברים תמיד בעדם לשון רבים ולכן השתמש במלה
 "ונשובה" ור' יוסף שאול גומר את דבריו במלים "ודברי פי
 חכם הן".

יחס מיוחד היה לקרובו שאר בשרו הצדיק המפורסם

ר' חיים הלברשטם מצאנו, אשר אתו עמד בקשרי מכתבים⁸ והעריך מאד את הצדיק מצאנו וכותב אליו תואר מיוחד „הגיעני תשובה משאר בשרי הרב הגדול הצדיק החסיד אבד“ קצאנו מו"ה חיים הלברשטאם נ"י. פעם אחת בקר הרב הגאון ר' העשל וואלערשטיין אבד"ק רישא בהמ"ח „כרם יהושע“ ו„שדה יהושע“ את ר' יוסף שאול לפני ר"ה וספר לו שבדעתו לנסוע על ראש השנה להצדיק מצאנו. אמר לו ר' יוסף שאול: „שמעתי שהגאון והצדיק מצאנו יושב בכל יום במסיבת חסידים על שולחנו ובשעת הסעודה שותה שכר — אנגלישע פארטער ואחר ברכת המזון הוא נכנס שוב לחדרו וכותב תשובות להלכה בשאלות חמורות דבר זה אין בכחי לעשות כמתכונתו!“ ובשעה שנפרד ממנו הרב וואלערשטיין אמר לו ר' יוסף שאול „כשתהיה בצאנו פרוש בשלומי בגיני והזכירני לפניו בשמי ושם אמי שיזכירני בתפלתו בר"ה ויו"כ⁹.

לפעמים ר' יוסף שאול סומך בתשובותיו על הצדיק מצאנו. ובשאלה שנתהותה בימיו על העופות הנקראים „קיבריצער היהנער“ הוא כותב לרב אחד „על דבר העופות ידע מעלתו כי הם כשרים, ואשר העתיק לי מכתב הגאון מצאנו מה שכתב לבארדיטשוב, לא ידעתי מה להשיב? ואני יודע בבירור כי הוא מתיר העופות ובביתו יש העופות שהובאו ע"י חתן בנו מארץ הקדושה והן כדמותן ובצלמן עופות שלנו והם כשרים כאשר העיד עליהן שאוכלין אותן באזמיר ובארץ הקדושה כאשר יש לי מכתב מחתן בנו הרב נפילתי חיים בהרב הגדול מדזיקוב שהוא הביא אותם מארץ הקדושה ונתנם לחותנו הרב הגאון מצאנו“¹⁰.

וגם הצדיק מצאנו העריך מאד את ר' יוסף שאול ולעת

זקנתו בשנת תרל"ג הוא כותב אליו "הנני לבקש את הדרת גאונו למחול להשיב לי בעסק השאלה אשר נשאלתי וכו' והנה באמת לעת זקנתי וכח אין לי מהראוי למנוע עצמי להורות" והרבה שאלות שפנו אל הצדיק מצאנו שלח אל ר' יוסף שאול. ר' יוסף שאול כאיש האמת לא הסכים לעמדתו של הצדיק מצאנו בכל פעם וכותב פעמים רבות "לא נראה לפענ"ד מה שכתב הגאון מצאנו". ובענין "מצות במכונה" שהצדיק מצאנו היה מן האוסרים נגד דעתו של ר' יוסף שאול. ר' יוסף שאול יצא נגדו בדברים חריפים "עתה נעתיק עצמנו להרבנים שסמכו על עדות ר' מרדכי זאב (גיסו הגאון ר' מרדכי זאב אטינגא שהיה ג"כ מן האוסרים) כמו שכתב הרב החסיד מסאנץ שדי לאסור במה שכתב הגאון ר' מרדכי זאב שראה בעיניו את המאשין, וכי אי אפשר לגרור היטב וכו' ואני תמה למה לא שאל את פי? ואם אין כבודו לשאול? למה שאל ממני תורה לענין אשה נכפית רחמנא ליצלן ובקש למהר לי תשובתו ואח"כ כתב לי תשואות חן"¹². גם אצל הצדיק המפורסם בשעתו ר' מאיר מפרימישלאן (נפטר תר"י) היה ר' יוסף שאול. ומסופר כשבא אליו ר' יוסף שאול ונכנס לחדרו של ר' מאיר'ל ומצאהו יושב על יד השלחן בלי ספר פתוח. ר' יוסף שאול הגאון והמתמיד נדהם למראה עיניו והרהר בלבו: "איך יתכן איש קדוש כזה יושב בטל ולא ילמד?" כאשר נגש אל ר' מאיר ונתן לו שלום אמר לו הצדיק ר' מאיר: אתה הנך המחבר של "מפרשי הים"? נא לאמר לי פירוש דברי חז"ל בגמרא (ברכות י"ט) "אם ראית ת"ח שעבר עבירה בלילה אל תהרהר אחריו ביום שמא עשה תשובה שמא סלקא דעתך? אלא ודאי עשה תשובה". עד כאן דברי

הגמרא.

ויש לתמוה על מאמר זה — אומר ר' מאיר'ל מפרימישלאן — שכן מי שחכמי התלמוד קורין לו "תלמיד חכם" הרי ודאי שירא שמים הוא, היתכן שיעבור עבירה? אלא התירוץ הוא שעם תלמיד חכם מדקדקין כחוט השערה, שאם הולך ד' אמות בלא תורה כבר נחשב לו הדבר לעבירה, ולעבירה כזאת נתכוונו חז"ל באומרים "אל תהרהר אחריו".

והנה אצל מורי ורבי מלובלין — ממשיך ר' מאיר'ל — ראינו שכל אימת שישב אל הגמרא ללמוד היה אומר: "רבנו של עולם! שמא אלי מכוון הכתוב, ולרשע אמר אלקים מה לך לספר חוקי" (תהלים נ, ט"ז)? ואם כן הריני מקבל עלי מעתה לחזור בתשובה". למורי ורבי ה"חווה" מלובלין — הוסיף ר' מאיר'ל ואמר — היה די בהרהור תשובה בלבד אבל לאיש כמוני אינו די בהרהור בלבד, אלא צריך אני לשעה אחת כדי לצמצם דעתי ומחשבתי קודם הלמוד ולקבל עלי עול תשובה ועל כן אל תתפלא שמצאתני יושב בלא ספר פתוח". 13

גם מגדולי החסידות שבדורות הקודמים מביא ר' יוסף שאול את דבריהם בספריו כמו "ושמעתי בשם הרב הגאון מו"ה לוי יצחק אבד"ק בארדיטשוב שהכונה במלים "אלו קרבנו לפני הר סיני ולא נתן לנו את התורה דיינו" (הגדה לפסח) היא שכבר אמרו חז"ל "אברהם אבינו קיים כל התורה עד שלא ניתנה" — היינו שכל כך נזדכך שכלו עד שהבין מעצמו התורה וכונת המצות וזה שאמרו חז"ל "כליותיו נובעות חכמה" וגם בני ישראל כשהגיעו למעמד הר סיני נזדככו כל כך, עד שבעמידתם לפני הר סיני בלבד הבינו את התורה

והמצות והיו ל"דור דעה" עוד לפני שקבלו את התורה" ¹⁴.
 וכן הוא מביא בספריו את הצדיק ר' ברוך ממזיבין
 "מה שראיתי בספר "חסד לאברהם" הנדפס מחדש מהקדוש
 מו"ה אברהם המלאך ובליקוטים מר' ברוך מעזביזר ז"ל שם
 בסופו כתב "ופסח ה' על הפתח" (שמות כ"ב, כ"ג). הנה חז"ל
 אמרו שהקב"ה אומר לישראל "פתחו לי פתח אחד של תשובה
 כחודו של מחט ואני פותח לכם פתחים שיהיו עגלות וקרוניות
 נכנסות" (שיר רבה פ"ה פ' פתחי) — היינו שאדם צריך
 להיות המעורר בראשונה בבחינת "אתערותא דלתתא" וזה
 "פתח כחודו של מחט" אבל במצרים בני ישראל היו שקועים
 במ"ט שערי טומאה, לא המתין הקב"ה לאתערותא דלתתא
 שלהם אלא היתה "אתערותא דלעילא" וזה הוא שמכון הכתוב
 "ופסח ה' על הפתח" ¹⁵. או שמביא את דברי הצדיק ר' מענדל
 מרימנוב "ששמעתי בשם הרב החסיד קדוש וטהור מוהר"מ
 פריסטיקער זלה"ה שמבאר את הכתוב "וישלח אברהם את ידו
 ויקח את המאכלת לשחוט את בנו" בראשית כ"ב י') מדוע
 היה צריך "לשלוח את ידו"? אלא רמ"ח אברים שבאדם הם
 נגד רמ"ח מצות עשה שיש לנו וכל אבר מיוחד למצוה אחת
 ואדם קדוש וצדיק מזכך ומקדש את אבריו עד כדי כך שכל
 אבר מוכן לעשות את המצוה בלי מניעות. וכן אברהם אבינו
 קדש עצמו וכל אבריו כל כך שכל אבר קיים המצוה המתאימה
 לו ובעקידה שהיתה רק לנסיון ראה אברהם אבינו והרגיש
 שהיד שלו לא מוכנה לעשות את המצוה ולשחוט את יצחק
 אבינו ולכן כתוב "וישלח אברהם את ידו" בכח, אברהם
 אבינו הכריח את ידו שתעשה מצות ה' ואז אמר לו הקב"ה, "אל
 תשלח ירך" (בראשית כ"ב, י"ב) אל תכריח את היד שלך כי

אין זאת מצוה" 16.

את הצדיק ר' צבי הירש מזידיטשוב הוא מביא כמה פעמים בספריו כמו "שמעתי בשם הרב הקדוש מוה"ר צבי ז"ל מק' זדוטשוב" 17 וכן הוא מביא את דברי הצדיק מזידיטשוב ביאור על הגמרא ע"ז י"ז: "בכה רבי יש קונה עולמו בשעה אחת" אם אפשר לקנות את העולם בשעה אחת צריכים לשמוח ולמה בכה? אלא בכה על האדם, שאפשר לו לקנות את עולמו בשעה אחת והוא מבטל את זמנו לריק ובטלה ואיננו מסגל לו מצות ומעשים טובים כדי לקנות כמה עולמות 18. הוא מביא בספריו גם את דברי צדיקי זמנו כמו ר' ישראל מריזין "ובזה שמעתי בשם הרב הקדוש מוה"ה ישראל נ"י הצדיק מריזין שאמר לפרש את התפלה "כי אתה סלחן לישראל" מדוע "סלחן" ולא "סולח"? אלא סלחן כמו רבצן במסכת בבא מציעא (ל"ג:) "רובץ ולא רבצן". וברש"י "רובץ מקרה הוא לו שרובץ תחת משאו בפעם הזאת ולא רבצן הרגיל בכך". זאת אומרת הקב"ה סולח לנו בכל פעם ופעם ולא רק סולח פעם אחת 19.

את הצדיק מריזין העריך מאד וגם את בנו הקדוש ר' אברהם יעקב מסאדיגורא ועל אחד ממתנגדיו כותב: "ואותו האיש עזרא כי אמר בפרסום שאינו מתיירא מאזהרת התורה רק מאזהרת הרב מסדיגורא בלי ספק שהוא אינו ירא שמים וכו' וגם הצדיק מסדיגורא לא ידע מזה שגם הוא צווח על עדות אותו האיש הנ"ל 20. ובמקום אחר כותב ר' יוסף שאול "מה שכתב וכו' שהרב הצדיק מסדיגורא היה לו תרעומת גדולה ע"ז הנה מפני שלא ידע המעשה היטב ואם היה רואה תשובתי לא היה מתרעם על זה" 21.

היו ספרי חסידות מצויים תמיד אצלו והוא מצטט מהם ביראת כבוד „אנהירונהי לעיינין במה שמצאתי הבדל נפלא בין ששון לשמחה בספר הקדוש והיקר מהרב המקובל אבד"ק דינוב זצ"ל הנדפס מחדש בדרוש לסוכות אות כ"ב" ²² או במקום אחר „שראיתי באגרת הקודש שבסוף הספר „נועם אלימלך“ להתחיד הצדיק מליזענסק זצ"ל ²³.

וכן העריך מאד את הצדיק ר' יצחק אייזיק מזדיטשוב ועל הגמרא יומא נ"ב „חביבין ישראל שלא הצריכן הכתוב לשליח“, כותב ר' יוסף שאול: „וכתבתי בשנת תרכ"ג כ"א אב להצדיק מק' זידוטשוב שזה דוקא בזמן המקדש שתפלתנו היתה זכה והיו בעצמם יודעים נגעי לבבם ולכוון דוקא מפני כבוד שמו, אבל עכשיו בגלות המר נאטם לבנו וצריכין אנו להצדיק שתפלתו זכה ופרוש מעולם שיתפלל עלינו“ ²⁴. וכשנפטר ר' יצחק אייזיק בכ' סיון שנת תרל"ג הספיד אותו ר' יוסף שאול בבית הכנסת הגדול שמחוץ לעיר „הנה הרב הצדיק המפורסם מ' יצחק אייזיק ז"ל הגין על דורו והיו נהנין מנו עצה ותושיה וכל ימיו עבד עבודת השם, עבודה תמה ונקיה ונאסף ממנו בחטאינו וכו'. כפי שספרו לנו סיגף עצמו מילדותו בתעניתים ועגויים שונים ונהג עצמו בקדושה בפרישות וטהרה ולמד ושנה ולא עבר עליו חצות לילה בשינה, על האבידה הזאת עלינו לקונן ומי ימלא לנו מקומו“ ²⁵.

יחס של כבוד והערצה רחש ר' יוסף שאול לחסידי קוצק וביחוד לר' יצחק מאיר אלתר בעל „חידושי הרי"ם“ ובספריו מזכירו כמה וכמה פעמים. בפירושו על התורה הוא מביא פירוש בשמו של חידושי הרי"ם „שמעתי בשם חברת חסידי קאצקיר ומטו בה משמי' דהרב הגאון ר' יצחק מאיר נ"י“ ²⁶.

וכשנדפס הספר שו"ת הרי"ם בשנת תרכ"ז (שנה לאחר פטירתו) והגיע לידינו של ר' יוסף שאול עיין בו ופלפל בדבריו "הגיעני ספר שו"ת מהגאון מו"ה יצחק מאיר ז"ל מק"ק ווארשא וכו'" ²⁷. ומספרים: לאחר שעיין בספר הזה של חידושי הרי"ם קרא להדיין המפורסם שלו ר' אורי זאב סאלאט ואמר לו: אומרים אצלנו שחסידי קוצק אינם יודעים אפילו להתפלל. אם נמצא ביניהם אחד כמו הרי"ם מעיד אני עליהם שהנם תלמידי חכמים ²⁸. ונתן גם להדיין לעיין בספר, והלה הקשה על כמה דברים בדברי הרי"ם ור' יוסף שאול תרצם. "והנה הרב הגדול החריף מו"ה אורי זאב נ"י הקשה אותי וכו'" ²⁹. ועוד מצטט ר' יוסף שאול במקום אחר "הגיד לי אחד מה ששמע מהרב הגאון מו"ה יצחק מאיר מווארשא ז"ל" ³⁰.

באיזו מדה היה בקיא בדבריהם של גדולי החסידות ואהד אותם אפשר לראות גם מתוך זה שבתשובות שלו להלכה הוא לפעמים מביא רעיון חסידי כגון בשם הגאון החסיד מו"ה שמעלקא ז"ל אבד"ק ניקולשבורג במה שכתוב בתורה "ולא חשכת את בנך את יחידך ממני" (בראשית כ"ב י"ב) מדוע שואל הרבי ר' שמעלקא לא כתוב גם "אשר אהבת" כמו בפסוקים הקודמים, אלא במה שרצה לעקוד את יצחק בודאי נתכוון רק לשם ה', אבל במה שנצטוו לבל ישחטו לעולה זה היה מקום לחשוד בו שמתכוון להנאתו מפני "אשר אהבת" — אהבת האב לבנו לכן התורה מדגישה כי גם מה שחשך את בנו לעקידה היה רק מפני ציווי הבורא ולא מחמת אהבה" ³¹.

יחד עם כל זאת היה ר' יוסף שאול איש השלחן ערוך וכל סטיה מדיני שלחן ערוך היתה פסולה בעיניו ויצא נגדה באומץ לב, ועל המדרש (במדבר רבה קרח פ' י"ח, ג') "אמר

בקר ויודע ה' את אשר לו וכו' אמר הקב"ה אם נתקבצו כל חרטומי העולם ובקשו להפוך את הבקר לערב לא יוכלו". ור' יוסף שאול מוסיף: "הנה בזמננו נתחדשו כעת כתות רבות, יש אשר עודם מתנהגים כאבותינו הקדמונים על פי השלחן ערוך ויש כת מהפכין יום ללילה והם מתפללים שחרית לעת ערב והם אומרים כי על פי קדושה וטהרה שלהם מותרים לשנות *". והנה קרח עיקר טענתו על משה ועל אהרן היה "כי כל העדה כולם קדושים ובתוכם ה'" (במדבר ט"ז ג') היינו שבלבם ומחשבתם מתכוונים לשם שמים ומדוע תתנשאו על קהל ה' דהיינו על פי דין תורה והשלחן ערוך? ולהם השיב משה "בקר וידע ה'" והיינו כשם שאי אפשר לשנות בקר לערב כן אי אפשר לשנות שום ענין שלא כתורה"³².

אף שהיה חסיד לפי הלך רוחו היה דבק בנוסח אשכנז כדרך המתנגדים וכותב "כל בני מדינתנו וגם מדינת הגר מבני אשכנזים אנחנו, רק שהחסידים מימות הבעש"ט ז"ל התחילו ליסד מנהג נוסח הספרדים אף שבאמת איננו נכון כי בהרבה איסורים כמו יתרת בדרי דאונא וכדומה כל בני ישראל יוצאים ביד רמ"א שהוא מנהג אשכנז וכן בהרבה ענינים קבע רמ"א ז"ל מנהגי אשכנז לעיקר ואיך איפוא יש אפשרות לומר שנוסח הספרדים הוא עיקר? ויש בזה משום אל תטוש תורת אמך והרבה יש לדבר בזה אבל כשם שמצוה לומר דבר הנשמע כך מצוה שלא לומר דבר שלא נשמע ועל כן אל יניח נוסח אשכנז שהורגל בו * וכו' ומה גם מצות תפילין בחול המועד, חס ושלוה לעקור מצות עשה לאיש אשר יתילד על ברכי האשכנזים ואני מניח גם תפילין של רבנו תם וכו' ומה גם שלפי המקובלים תפילין של ר"ת הם גבוהים במעלה"³³.

ושוב בענין שנוי נוסח אשכנז לספרד הוא כותב :

מה שנשאלתי בשנת תרט"ז א' תבא י"ד אלול וכו' אם יתפלל בנוסח אשכנז או יתפלל בלחש בנוסח ספרד, וגם אם יסכימו כולם להתפלל בנוסח ספרד אם טוב הדבר לשנות, כי בלאו הכי בימות החורף גם אנשי בית הכנסת מתפללים בבית המדרש נוסח ספרד. והוא משיב: "אמנם לפי עניות דעתי יש נפקא מיניה רבתי בענין תפילין בחול המועד שעל כל פנים הנוהג מנהג אשכנז איסור גמור לבטל מצות תפילין בחול המועד. וזכורני שראיתי מכתב ה"פני יהושע" בספר "לוחות העדות" שכתב על הגאון הנודע ר' יונתן ז"ל ש"חלילה הוא נוהג מנהג וכו' שהרי אינו מניח תפילין בחול המועד" ואם כן בא וראה עד היכן מגיעין הדברים שחשב ה"פני יהושע" זאת לאפיקורסות חלילה ואם כן אם יתפללו כולם בנוסח ספרד אז יתבטל לגמרי מצות תפילין בחול המועד"³⁴, ובמקום אחר הוא כותב בענין תפילין בחול המועד "זה שנים רבות שהגאון והצדיק מו"ה אברהם דוד זצ"ל אבד"ק בוטשאטש הניח תפילין בחול המועד ואמר שאין מבינים הפשט בהזהר, ואני בסודם לא באה נפשי"³⁵. ביחוד לא סבל כשראה אצל חסידים בקהילות שונות דברים שלא מצאו חן בעיניו ומעשה בקהלה אחת שנפרדו החסידים מהאשכנזים ולקחו להם שוחט מיוחד והשוחט היה משחד את הקצבים כדי שישחטו אצלו "ומזאת למדו שאר הקצבים להתריז נגד השוחטים וכו' והכלל שכל הקצבים ידם על העליונה על השוחטים וכו' ומעתה בנידון דידן שהשוחטים מלוין לקצב מעות כדי שירויה בשחיטה ואימת הקצבים על השוחטים ויפחדו לשאול להרב, א"כ הוי נוגע גמור ע"כ בודאי מהראוי לגדור בזה ולהודיעם שאם עושין כן יש חשש שאוכלין

נבלות וטרפות ואני תמה על קהלה נאה וחסידה שמחמירין שלא לאכול מסרכות ושאר חומרות והן אוכלים ממה שיש חשש נבלות וטרפות, פוק חזי עד היכן גברו השקר והניצוח שעי"ז יבאו להקל באיסורין גמורים על כן כל איש ואיש הירא וחרד לדבר ה' יראה לתקן המכשולות ולתקן הפרצה.³⁶ ר' יוסף שאול איש האמת לא סבל שתחת מסוה של חסידות מופרזת עושים דברים אשר לא יעשו.

וכן כותב הוא בתשובה אחת „ובאמת בושנו מכם צדיקים ופרושים המכנים עצמם בשם „חסידים“ ויתגדרו בפני ההמון אשר כל מגמתם להרחיק ממרק פיגולים אף לספק אחד מני אלף והלב יודע אם לעקל אם לעקלקלות כי בשנאתם לעני האומלל המה מעבירים קול במחנה כי נמצא עולתה בו, ומאד יפלא אם יחושו על שמץ פסול אחת מני אלף מדוע לא יחושו לכמה לאוין מפורשים כי עוברים על לא תשנא את אחיך ומרבים העם להביא בשיח שפתם לשון הרע ושקר וכל תועבה וגם שופכים דמים כי כאשר יקום איש על רעהו ורצחו נפש כן הדבר הזה“³⁷.

כאיש אמת לא סבל בראותו שאיזה מדפיס פרסם חידושי „היהודי הקדוש“ מפשיסחא וכתב על אודותם ש„ברבני זמננו אין מי שיפלפל כמותם“ ור' יוסף שאול מביא את החידושים וסותר אותם וכותב „ולפי עניות דעתי היא פלפלת כל שהיא“³⁸. בהערצה מיוחדת דבר על גדולי הצדיקים שהיו גם גאוני בתורה ובתשובה שכתב אל הצדיק ר' מאיר הורוויץ מדזיקוב בהיותו צעיר לימים „אל כבוד המופלג החריף מו“ה מאיר וכעת הוא הגאון אב“ד דשם בהרב החסיד מו“ה אליעזר אבד“ק דזיקוב וכו' ואם אמנם אותו לא ידעתי, שם משפחתו נודע לי.

שמכתלי מכתבו ניכר שהוא נין ונכד להרב הקדוש המפורסם מו"ה נפתלי אבד"ק ראפשיץ ע"כ אמרתי להשיבו תיכף".
היו תלמידי חכמים שהתיחסו אל ר' יוסף שאול כאל "רבי" ושלחו אליו פתקאות עם פדיונות. אבל נפשו סלדה מדברים אלה. וכשתלמיד חכם אחד מקראקא, ר' מנחם קרענגיל, כותב לר' יוסף שאול תשובה בהלכה ובסוף הוא מוסיף "גם באתי בזה הפעם אשר ישא רנה ותפלה לשומע תפלות ויושב תהלות בעד זוגתי הצנועה מ' נעטיל בת חיה רבקה מעוברת זה תשעה ירחים שתלד בנקל ולחיים טובים, כי זה בשנה העברה הפילה ולדה ר"ל ומתוך צער גדול וקושי לידה עד שהגיעה לסכנת נפשות לא עלינו ובלי ספק יעלה לרצון לפני אדון כל ורצוף פה א' ר"כ לחלקו לעני תלמיד חכם הגון" ועל זה עונה לו ר' יוסף שאול "בדבר זוגתו יתן ה' שתלד ברווחה ורציתי לשלוח בחזרה הרו"כ שאני איני מאותם המקבלים קוויטלעך, אך חזרתי אחרי כי כבר שלח, אחלק ברצות ה' בלי נדר ותחשב לו לצדקה³⁹."

לקבל "פתקאות" כ"רבי" לא רצה ר' יוסף שאול אבל את יסודות החסידות שקלט לתוכו בנעוריו התפתחו והתרחבו אצלו במשך הזמן, וכ"חסיד" הוא מופיע בתשובותיו וגם בשאר ספריו.

פ ר ק י

ירושתו הרוחנית ואחרית ימיו

ירושת רוחנית גדולה השאיר אחריו ר' יוסף שאול. יצירתו משתרעת על פני חמשים שנות פעולתו שבה התחיל

מגיל חמש עשרה והמשיך בלי הפסק עד יומו האחרון. עוד בחיי הרגיש את החובה לכנס את פרי יצירתו, את חידושיו ואת תשובותיו ולהוציאם לאור. הוא התחיל בהדפסת ספריו עוד בשנת תקפ"ה, קדם היותו רב, בהיותו צעיר לימים, כפי שכתבנו בפרק ג'. כשהתקרב לגיל הזקנה התחיל לכנס את תשובותיו ולסדרן לדפוס בכרכים וקראם בשם "שואל ומשיב". את הכרך הראשון בשלשה חלקים הדפיס בשנת תרכ"ח ובהקדמה לכרך זה הוא כותב:

"בעת אשר עלה בדעתי להקריב הדברים על מזבח הדפוס, חיל ורעדה אחזתני יען כי אמרתי אנה אני הולך להיות דורש לאלפים ולרבבות, מי אנכי כי אבוא עד הלום, להציב לי יד לעשות לי שם כשם הגדולים אשר בארץ וכו'. וכאשר הייתי נבוך בזה הבריק לנגד עיני מאמר חז"ל [יומא כ"ו] "אמר רבא לא משכחת צורבא מרבנן דמורי אלא דאתי משבט לוי ומשבט יששכר וכו'" הנך רואה כמה הדבר לאסוקי שמעתתא אליבא דהלכתא ולא זכו אלא שבט לוי ויששכר. וביאר הדברים רבינו הגדול הרמב"ם ז"ל בהלכות שמיטה פי"ג הי"ב וזו לשונו: "ולמה לא זכה לוי בנחלת א"י ובביזתה עם אחיו? מפני שהבדילו לעבוד את השם ולשרתו להורות דרכיו הישרים ומשפטיו הצדיקים לרבים שנאמר יורו משפטיך וכו' לפיכך הובדלו מדרכי העולם ולא זוכין לעצמן בכח גופן אלא הם חיל השם שנאמר ברך ד' חילו והוא ב"ה זוכה להם שנאמר אני חלקך ונחלתך", ור' יוסף שאול שהיה לוי מוסיף וכותב: "אנכי הצעיר מצעירי הלויים שבשבט לוי הנני, ורוב מבארי השלחן ערוך היו הכהנים הלויים. בעלי הסמ"ע והש"ך היו כהנים, והטו"ז והרמ"א והשל"ה היו לויים, ובזמנינו אלה הנודע

ביהודה וההפלאה היו לויים והקצות חושן כהן, כלם זכרם לברכה. ואם כי ערכם גדול הרבה מערכי, בכל זאת אני מסתבך בסבכי הארזים הגדולים בני לוי למשפחותם". ובסוף הקדמתו הוא מבקש מחילה מכל שואליו אם לא כתב את התארים כראוי, כי מאז כתיבת תשובותיו עבר זמן רב "וגם גדיים נעשו תישים" והוא מצטדק "כי לא במרד ובמעל הוא וחלילה להקל בכבוד אדם" ומסיים בתפלה: "והשם יזכני לכבד אלקים ואנשים ללמוד וללמד לשמור ולעשות ויזכני להדפיס כל חבורי אשר אתי בכתובים (כי ת"ל רבות עמדי לערך שלשה אלפים תשובות ויותר) וכו'", ושרק חלק קטן מהן "שתי מחברות" בכתב יד נכנסו לכרך זה.

את עלי ההדפסה הראשונים מהספר שלח אל אביו הגאון ר' אריה ליבוש למען יראה ויחזה את דעתו ואביו השיב לו בדברי הערצה והסכמה וגם הוסיף הערותיו, ואלה דבריו: "הן היום הגיעו אלי מכתבי קדש חבוריו היקרים, כי באשמת הבידאר הלכו הלוך ונדוד עד עיר טשערנאוויץ והיום שבו הנה והיו למראה עיני והיו לי לעונג ושעשועים בראותי מעשה ידיו ויפי פרי תבונתו מתנוססים ברוב חריפות ובקיאות מלוא רוחב הש"ס והפוסקים וכו' ובכל מקום אשר הבטתי מצאתי סברות ישרות בנויים על אדני פז ממקור הש"ס והפוסקים משמחים לב הקורא המשכיל וכו' ומסיים את מכתבו: "כן יאבה ד' להחיותך ולחזק כחך וחילך לאורייתא".

כעבור חמש שנים בשנת תרל"ג הדפיס ר' יוסף שאול שני חלקים מכרך שני של "שואל ומשיב" (מהדורה תנינא חלקים א—ב) ושנה לאחר מכן בתרל"ד הדפיס את שני החלקים הנותרים של הכרך הזה (מהדורא תנינא חלקים ג—ד). בהקדמה

לחלק הרביעי של הכרך הזה מזכיר ר' יוסף שאול את האבדה הגדולה אשר אבד בפטירת אביו: „אלה אזכרה ואשפכה עלי נפשי כי ביום ג' ר"ח שבט שנת תרל"ג נפטר כבוד אאמו"ר הרב הגאון המובהק מ' אדי' ליבוש זללה"ה תנצב"ה“.

רק שני כרכים אלה של „שואל ומשיב“ זכה ר' יוסף שאול להוציא בחייו ועדיין נשארו בכתובים אלפי שו"ת שלו, אשר לא הספיק להכניס לדפוס.

בחדש טבת שנת תרל"ה חלה ר' יוסף שאול את חליו אשר לא קם עוד ממנו. כחדשיים ארכה מחלתו וגם במשך כל הימים האלה ששכב על ערש דוי לא פסק מעבודתו היום-יומית לעיין בספרים ולהשיב לשואליו. כי מדי יום ביומו הוסיפו להגיע אליו שאלות והוא היה קורא בהם בשכבו במטה והיה מכתב את תשובותיו. ואף שהרופאים אסרו עליו את המאמץ הזה, הוא לא שמע להם ודרש שהמכתבים יובאו לפניו.

גם ביום האחרון לחייו ביום כ"ו אדר ראשון בבקר, הגיעה שאלה מאת עורך העתון „איזראעליט“. ר' יוסף שאול שהיה חלש מאד ציוה לפתוח את המכתב ולקרא לפניו ואמר כשיקום מחליו בעזרת השם יכתב בעצמו את התשובה. אולם בערב הורע מצבו והוא הרגיש כי מתקרב קצו. קרא למו"ץ שלו ר' חיים יוסף עלינברג וציוה עליו לענות על המכתב שנתקבל בבקר. כעבור שעה החזיר את נשמתו למרום.¹ הוא נסתלק אור ליום ה' פ' ויקהל. דבר פטירתו נתפרסם מיד בכל העיר לבוב ובסביבה. בו בלילה התאספו ראשי העדה בלבוב לקבע את סדר ההלויה ושלחו מברקים לכל קהלות ישראל להודיע על הסתלקותו של רבם. גם למערכת „המגיד“ שלחו מברק למחרת היום: „הננו מודיעים בזה הבשורה המדאבת כי

אתמול גוע ונאסף אל עמיו רבינו פאר עדתנו ותפארת כל ישראל הגאון יוסף שאול נאטהאנזאהן זצ"ל. ראשי העדה" ².

למחרת היום הגיעו מכל הקהלות הסמוכות אנשים לאלפים להשתתף בהלויתו של הגאון מלבוב. לפני הקבורה התאספו ראשי העדה בבית הגביר הנודע ר' ירחמיאל הורוביץ וכולם פה אחד החליטו לבחור בהגאון ר' צבי אורנשטיין אבד"ק ריישא (נכדו של "הישועות יעקב") לממלא מקומו של רבם הנפטר ³. ובו ביום "יום חמישי פ' ויקהל כ"ז לאדר שני תרל"ה הובא הגאון ר' יוסף שאול לקבורה וכבוד גדול עשו לו במותו. החנויות היו סגורות וכל אנשי עדתנו הגדולה למקטנם ועד גדולם הלכו ללוותו ולגמול אתו החסד האחרון ודמעה על פניהם" — כך כותב בקורוספונדנציה שלו החכם שלמה בובר ⁴. כחמשה עשר אלף איש השתתפו בהלויתו כותב העתון "איזראעליט" ⁵.

הספידו אותו הרב הגאון ר' יצחק שמעלקיש אבד"ק פשעמישל שהיה מידידיו הקרובים ביותר של ר' יוסף שאול והרב הגאון ר' בנימין זאב בלומנפלד מ"מ ומו"ץ דלכוב, והרב הגאון ר' יצחק אהרן עטינגר, בן גיסו של ר' יוסף שאול ⁶.

ר' יצחק אהרן אמר בהספדו דברים אלה:

"עד עכשיו היתה כתובת בעולם היהודי, כל מי שרצה לשאול שאלה בהלכה, פנה אל ר' יוסף שאול והוא השיב לכל השואלים. כעת משנפטר ר' יוסף שאול יתחילו לשאיל אותי ועוד יהודים כמוני. "ויי דמתנן" ואוי ואבוי לנו אם יהודים כמוני נקראים בעלי הוראה ומאתנו יבקשו תשובות" ⁷.

לאחר פטירתו של ר' יוסף שאול השתדלה אלמנתו

הצדקנית מרה שפרה בונא להוציא לאור כל כתביו שנשארו ושלא הספיק להדפיסם בחייו. הספר הראשון שהוציאה עוד בשנת תרל"ה מיד לאחר פטירתו, הוא הספר "דברי שאול" על התורה. את הספר הזה מסר לדפוס עוד ר' יוסף שאול בעצמו בשכבו על ערש דוי, אלא שלא זכה לראותו בהגמרו. על כן טפלה בהדפסתו אשתו לאחר מותו. המדפיס היה אחד מתלמידיו לשעבר ר' אברהם ניסן זיס שהיה בעל דפוס בלבוב. והמשגיח על הדפסת הספר הזה היה הרב ר' חיים יוסף עלינברג, בנו של הדומ"ץ המנוח ר' שמחה נתן. ומרת שפרה בונא "אשר רבות עשתה חיל למען יובאו דברי מרן הרב הגאון רשכבה"ג ז"ל בעודו בחיים חיותו לבית הדפוס" עשתה רצון בעלה וגמרה להדפיס את הספר.

בשנת תרל"ו היא הדפיסה "שואל ומשיב" מהדורה תלתאה בשלשה חלקים. באותה שנה היא הדפיסה גם "ספר דרשות" של בעלה המנוח. הדרשות הן משנת תרי"א ועד תרט"ז ל"שבת שובה" בלבד ומשנת תרי"ז השנה שבה נתקבל ר' יוסף שאול כרב בלבוב ישנה הדרשה הראשונה שלו שדרש בשבת פ' שקלים ואחריה דרשותיו לשבת הגדול ולשבת שובה שדרש במשך שבע עשרה שנה משנת תרי"ז עד תרל"ד היא השנה לפני פטירתו. חוץ מזה מכיל הקבץ הזה גם דרשות אחרות שדרש לרגל הזדמנויות מיוחדות לכבוד המלכות כגון: "דרוש על הולדת בן יורש עצר לאדוננו הקיסר החסיד פראנץ יאזעף הראשון" בשנת תרי"ח, דרוש "על הצלחת מלכנו האדיר הקיסר יר"ה" בשנת תרי"ט, דרוש ליום מלאת כ"ה שנה למלוכת הקיסר פראנץ יאזעף הראשון יר"ה" בשנת תרל"ה, דרוש "בעת שהטתה הקיסר יר"ה עלינו חסדו לקרא לנו דרור

להיות כאחד האזרחים והתושבים בכל מדינות מלכותו" בשנת תרכ"ח.

ועוד נדפסו בכרך זה שלשה הספדים על שלשה רבנים אשר הספידם ר' יוסף שאול. אחד על הדומ"ץ ר' שמחה נתן עלינבערג שנפטר בשמחת תורה שנת תרי"ט. שני על הגאון ר' ענזיל אבד"ק סטריא שנפטר ז' דפסח תרי"ח, והשלישי על ר' חיים באבד שנפטר ב' סכות תרי"ט. את ההספדים נשא ר' יוסף שאול "אור ליום ה' חיי תרי"ט. אחרי זה בא הספד על אביו ר' אריה ליב שנשא ביום א' תשא תרל"ג, הספד על הצדיק יצחק אייזיק מזדיטשוב ביום א' שלח תרל"ג וכותב עליו: "זה הצדיק ז"ל, כפי שספרו לנו, סיגף עצמו מילדותו בתעניתים וענויים שונים ונהג עצמו בקדושות ובפרישות וטהרה ולמד ושנה ולא עבר עליו חצות לילה בשינה".

אחרי זה הספד על ר' יוסף באבד בעל "מנחת חינוך" אבד"ק טרנופול (נפטר תרל"ב), ור' יוסף שאול כותב עליו: "אחת אשר אזכור, מיום עמדו על דעתו לא הסתכל חוץ לד' אמותיו".

ועוד הספד "על העדר שני נשיאי ישראל הרב הגאון ר' יעקב עטלינגער אבד"ק אלטונא נפטר בשנת תרל"ב והרב הגאון מו"ה אברהם שמואל בנימין סופר אבד"ק פרעשבורג, בעל "כתב סופר" אף הוא נפטר בשנת תרל"ב".

בסוף הספר נדפסו כמה דרשות משנים קודמות תר"ט-י'. בשנת תרל"ז הוציאה הרבנית "שואל ומשיב" מהדורה רביעאה 3 חלקים. באותה השנה הוציאה גם "דברי שאול" על אגדות הש"ס וגם "דברי שאול" על התורה מהדורה תנינא, על בראשית ושמות. ושנה לאחר מכן, בתרל"ח, הוציאה "דברי

ש"אול" על התורה מהדורה תנינא, ויקרא במדבר דברים וחמש המגלות.

בשנת תרל"ח הדפיסה את הספר "דברי שאול יוסף דעת" חידושי דינים על ש"ע יו"ד שני חלקים, וגם את הספר "עדות ביוסף" על הרמב"ם וש"ע חלק א', ובשנת תרל"ט חלק שני ממנו.

בשנת תרל"ט הדפיסה "דברי שאול", והוא "ספר חלק לשבעה", מבאר דברי ה"נחלת שבעה" דיני שטרות וכו' לר' שמואל הלוי תלמידו של הט"ז.

באותה השנה תרל"ט הוציאה הרבנית "שואל ומשיב" מהדורה חמישאה הנקרא "דברי שאול ויוסף דעת". וגם ספר "דברי שאול" על הגדה של פסח.

הכרך האחרון של "שואל ומשיב", מהדורה שתיתאה, יצא כעבור עשר שנים, בשנת תר"ן, ואז כבר לא היתה הרבנית מרת שפרה בונא בחיים, כפי שכותב המו"ל מעבר לשער "זכרה לה אלוה לטובה להרבנית הצנועה מרת שפרה בונא נאטאנזאה ז"ל אשת מרן הרב הגאון רשכבה"ג זצ"ל אשר בהשתדלותה זכינו לאור ספריו הקדושים". תאריך פטירתה אינו נזכר. הכרך יצא לאור ע"י ר' דוד ארוך בהסכמת הגאון ר' יצחק אהרן אייטינגא (בן גיסו של ר' יוסף שאול) שהיה אז אב"ד לבוב. וכן כותב הגאון הנ"ל בהסכמתו מיום ט"ז כסליו תרמ"ט:

"אודה ד' מאד כי זכיתי לראות אור חיבורו של האדם הגדול בענקים, זה דודי הרב הגאון המובהק מאור הגולה רבן של ישראל כש"ת מו"ה יוסף שאול הלוי זצ"ל אבדפ"ק לבוב, אשר האיר פני תבל בחכמתו והורה צדק לעדתו בחיבוריו אשר הוציא לאור ובתלמידיו אשר העמיד, אשר גם אנכי

החתום מטה הייתי כאחד מהם. וכעת העיר ד' את רוח הרבני המופלג הירא מו"ה דוד ארוך נ"י להדפיס שואל ומשיב מהדורא שתיתאה, אשר חיבר הגאון הגדול הנ"ל בעודו בימי עלומיו וכו' תחזקנה ידי המדפיס הנ"ל וכו' תחת אשר הוציא לאור חמדה גנוזה כזאת".

זה היה הספר האחרון שנדפס מכתביו של ר' יוסף שאול. בשער הספר כתוב: "חלק ראשון", כפי הנראה נשאר עוד חומר בכתובים לעוד חלקים, אבל לא ראו אור, כי המו"ל נפטר, כפי שנדפס בשער: "יצא לאור ע"י המופלג ירא ד' עשה צדקה וחסד מוה' דוד ארוך ז"ל". כפי הנראה נפטר המו"ל קדם שנגמרה הדפסת החלק הזה.

ר' יוסף שאול נפטר בבלי להשאיר בנים יורשים, אבל השאיר תלמידים רבים וספרים שאותם הוריש לכל הדורות ואשר עליהם מתחנכים בני-תורה, רבנים ובעלי הוראה עד ימינו אלה.

פרק יא

מתורותיו

בראשית ו, ג: "כי מלאה הארץ חמס" וברש"י "לא נחתם גזר דינם אלא על הגזל". לפיכך נגזר דינם רק על הגזל משום שאם אדם אינו מרחם על חברו, אינו יכול לבקש מהקב"ה שירחם עליו.

בראשית כה, כח: "ויאהב יצחק את עשיו כי ציד בפיו". יעקב אינו מעורר התפעלות אצל יצחק אביו, יען כי יודע יצחק שהוא "איש תם יושב אהלים" מופרש מעסקי העולם

ואין פלא שהוא שומר מצוות. אבל עשיו „איש ציד“, אדם עסוק וטרוד כל היום ובכל זאת חרד לדבר מצוה והלכה עד שבא ושואל: „אבא, היאך מעשרין את התבן? אבא, היאך מעשרין את המלח?“ — איש כזה הוא יקר המציאות ולכן אביו אהבו.

בראשית כח, יז: „ויירא ויאמר מה נורא המקום הזה אין זה כי אם בית אלקים וזה שער השמים“. מביא ר' יוסף שאול את המשל מחובת הלבבות (שער חשבון הנפש) בחסיד אחד שהיה ישן במדבר ושאלוהו כלום אינו מפחד מן החיות הרעות? ענה להם: בוש אני להיות ירא זולת הקב"ה. וזהו — אומר ר' יוסף שאול — מה שקרה גם אצל יעקב אבינו: הוא ירא רק יראת הקב"ה וכשבאה בלבו יראה זו אמר מיד „אין זה כי אם בית אלקים“, כי בוש לירא זולת יראת הקב"ה.

בראשית כט, לב: „ותקרא שמו ראובן כי אמרה כי ראה ה' בעניי“ וברש"י שם: „רבותינו פירשו אמרה ראו מה בין בני לבן חמי שמכר הבכורה ליעקב וזה לא מכרה ליוסף“ ותמוה: מה ראו חז"ל להוסיף טעם והלא בתורה כתוב הטעם למה קראה שמו ראובן „כי ראה ה' בעניי“. אלא למדו חז"ל מלשון התורה שאין זה הטעם העיקרי וכי יש עוד טעם נוסף שלא נאמר. כי אם נתבונן אצל שאר השמות כמו: שמעון ולוי כתוב תחלה הטעם ואחר כך „על כן קרא שמו...“ ורק אצל ראובן תחלה השם ואחר כך הטעם. ומדוע זה? כי אצל שמעון ולוי לא היה טעם אחר מלבד הטעם הנאמר ועל כן הקדימה את הטעם לשמו, אבל אצל ראובן באמת היה בלבה הטעם כמו שדרשו חז"ל „ראו מה בין בני לבן חמי“, אלא שלא רצתה לגלות ברבים את טעמה ואמרה את הטעם „כי ראה ה' בעניי“.

אבל זה אינו עיקר הטעם.

בראשית לא, כ: „ויגנב יעקב את לב לבן הארמי על בלי הגיד לו כי בורח הוא, ויברח הוא וכל אשר לו“. כרגיל אין הבורח לוקח עמו את כל אשר לו, כי אם דברים מעטים הכרחיים, והנה יעקב אבינו לקח את כל אשר לו, זה עצמו מוכיח שלא היה בורח. וא"כ למה בא הכתוב להדגיש „ויברח וכל אשר לו“? להסביר לנו מה היתה „גנבת הלב“ שבכתוב הראשון.

בראשית לא, לז: „כי מששט את כל כלי... שים כה נגד אחי ואחיד“. כשלבן הארמי חפש בכל האהלים לא היה יעקב בטוח אם לא גנב משהו ולכן אמר לו בעדינות: הואילה נא, חותני היקר, בטובך מה מצאת מכל כלי ביתך אצלי, שים נא כה נגד אחי ואחיד. התכוין יעקב לראות אם לא נמצא בידי לבן חפץ גנוב מחפציו.

בראשית לב, כה: „ויותר יעקב לבדו“ וברש"י שם „שכת פכים קטנים וחזר עליהם“. מי שמעין בספור התורה על אברהם ויצחק אבינו רואה שהם היו בטבעם נדיבים וותרנים. אבל ביעקב אבינו רואים שהיה קמצן עד כדי כך שחס על פכים קטנים, כי יעקב אבינו מרמז ומסמל את בני ישראל בגולה שצריכים לקמץ כדי למצא חן בעיני הגויים ושלא לעורר את קנאתם. וזהו שיעקב אבינו אמר בשלחו את המתנה לעשיו אחיו „למצא חן בעיני אדוני“. ור' יוסף שאול מוסיף בסוף: „ואם שגיתי ד' יכפר בעדי כי דברתי בגדולות ובנפלאות ממני“.

בראשית לג, י: „ויאמר יעקב אל נא אם נא מצאתי חן בעיניך ולקחת מנתתי מידי כי על כן ראיתי פניך כראות פני

אלקים ותרצני". כמו שמקריבין קרבן לה', אף כי הקב"ה אינו צריך לו, כך המתנות בין בני אדם גורמת להתקרבות ביניהם, ולא משום שהאדם צריך למתנות (ד"ש מה' תנינא ע' נא:).
בראשית לג, יא: "כי חנני אלקים וכי יש לי כל". פירושו חנן אותי אלקים במדת ההסתפקות וממילא "יש לי כל", וזהו "ויבא יעקב שלם" שלא היה חסר כל מאומה כי היה שמח במה שיש לו (ד"ש וישלח ע' מו).

בראשית לז, ב—ג: "ויבא יוסף את דבתם רעה אל אביהם וישראל אהב את יוסף מכל בניו כי בן זקונים הוא לו". שמא תחשוב כי יעקב אבינו אהב את יוסף יותר מכל בניו על שום שהביא את דבתם רעה אליו? חס וחלילה שיעקב יקבל לשון הרע, על כן בא הכתוב ומדגיש שאהב את יוסף "כי בן זקונים הוא לו", ודרך הזקנים להשתעשע בילד זקונים.

בראשית לט, י: "ויהי כדברה אל יוסף יוס ואלא שמע אליה". יש להבין ענין זה על דרך שהרמב"ם מבאר את מאמר המשנה (אבות פ"ג הט"ו) "והכל לפי רוב המעשה" כי עיקר המדות והמצוות שנתן ה' לנו הוא כדי לקבוע בלבנו חמלה וחנינה, ועל כן מי שמחלק מאה דינרים במאה פעמים למאה אנשים גדול יותר ממי שנותנם בפעם אחת לאיש אחד שעל ידי כך לא הגביר את טבעו אלא פעם אחת בלבד, מה שאין כן במי שנתן מאה פעמים. וכך גם בענין יוסף עשה לו הקב"ה שתדבר אליו יום יום למען הגביר שכלו על יצרו וטבעו יתחזק ויעמוד בו.

בראשית מא, לב: "ועל השנות החלום אל פרעה פעמים כי נכון הדבר מעט האלקים וממהר האלקים לעשותו". מי שאינו יודע את פשר החלום לאמתו פותרו שיתקיים לאחר זמן רב,

כדי לכסות על כשלוננו. אבל יוסף היטיב לדעת את פתרון החלום על כן הדגיש כי יתקיים בקרוב. (ד"ש תנינא ס"א:)

בראשית מב, כב : „ויאמרו איש אל אחיו אבל אשמים אנחנו על אחינו וגו' ויען ראובן אותם לאמר הלא אמרתי אליכם לאמר אל תחטאו בילד". הם אמרו „אחינו" והוא אמר „בילד". גדול ענשם של מתאכזרים על קרוביהם מענשם של מתאכזרים על זר, לכן קבעה התורה „מכה אביו ואמו מות יומת", מה שאין כן במכה אחרים, שאין ענש מיתה עליו. כאן התוודו האחים על שהתאכזרו לאחיהם וראובן הזהירם „אל תחטאו בילד", כלומר אפילו במי שאיננו „אח", גדול החטא עד למאד, ואסור להתאכזר אליו.

בראשית מה, ט : „מהרו ועלו אל אבי ואמרתם אליו כה אמר בנך יוסף שמני אלקים לאדון לכל מצרים וגו' וישבת בארץ גושן והיית קרוב אלי". ומדוע בארץ גושן ולא במצרים במקום מושבו של יוסף? אלא שעשה זאת מרוב זהירותו בכיבוד אב כמו שמצינו ביורה דעה הלכות כבוד אב ואם סי' ר"מ „שאם הבן גדול בתורה איכא למיחש לבזיון התורה אם יתבזה הבן לפני האב ויש להם להרחיק זה מזה שלא יקל שום אחד בכבודו לפני חברו וכן עשה מוהר"ם * עם אביו". והט"ז מוסיף שם „כתבו עליו שמיום שעלה לגדולה לא הקביל פני אביו ולא רצה שאביו יבא אליו". ולכן גם יוסף כשעלה לגדולה לא רצה שישב אביו אתו במצרים אלא בגושן הקרובה.

בראשית מה, ט : „שמני אלקים לאדון לכל מצרים". חשב יוסף שמא ימאן יעקב אביו לרדת מצרימה ולגור בה מפני

שהיו המצרים שטופי זמה ועובדי עבודה זרה על כן שלח להודיע לו כי הוא אדון למצרים וטיהר את מצרים מגילוליה ואין המצרים עוד מושחתים כל כך כאשר היו לפנים.

בראשית מה, יב: „והנה עיניכם רואות ועיני אחי בנימין כי פי המדבר אליכם“. וכבר פירשו המפרשים כי הכתוב מספר לנו שדבר יוסף אל אחיו בלשון הקדש בלי מליץ כדי שיוכחו ויאמינו לו כי הוא יוסף אחיהם שמכרוהו. בא הרמב"ן וטוען כלפי המפרשים: אף כי דבר יוסף בלשון הקדש אליהם אין זו עדיין הוכחה מספקת כי אחיהם הוא, משום שלא אדם אחד בלבד במצרים ידע לשון זו. לפי דעתו של הרמב"ן היתה לשון הקדש שפת כנען ורבים במצרים יודעים אותה, כי קרובה היא, וביחוד המלכים והמושלים, „שדרך המלכים והמושלים לדעת הלשונות“, ועל כן סבור הרמב"ן שמדבורו בלשון הקדש לא יכלו האחים להשתכנע כי אחיהם הוא ויכלו לחשוב רק שהוא מדבר עמהם בלשונם רק לאמתלא או כדי לפייסם. ור' יוסף שאול מראה שלא צדק הרמב"ן אלא צדקו שאר המפרשים, כי באמת נראה — אומר הוא — שאף אדם המדבר בשפת עם אחר, בכל זאת אינו בקי בה כל כך כמי שנולד ונתחנך בלשון זו ובנקל אפשר להכיר בלשונו שלא נולד בה ולכן יפה הדגיש הכתוב שאמר להם יוסף „כי פי המדבר אליכם“, היינו מדבורי מכירים אתם שנולדתי ונתחנכתי בלשון הקדש.

בראשית מה, כז: „וירא את העגלות אשר שלח יוסף לשאת אותו ותחי רוח יעקב אביהם“. מה שמחה זו ששמח יעקב כשראה את העגלות ששלח יוסף? יעקב אבינו היה בזמן ההוא „יורד“ לא עלינו, ירד מנכסיו בגלל הרעב, והיה צריך להיות סמוך על שלחן בנו העשיר. ודרך העולם הוא כשעשיר מזמין אורחים

לרגל איזו שמחה אצלו, לקרוביו העניים הוא שולח הזמנה שיבואו, ואל הקרובים העשירים והמכובדים שולח מרכבה להביאם אליו. ולכן כשראה יעקב אבינו את „העגלות“ השלוחות מיוסף שמח מאד שראה כי יוסף מתכבד בו.

בראשית מז, ג: „ויאמר אנכי האל אלקי אביך אל תירא מרדה מצרימה כי לגוי גדול אשימך שם“. שואל בעל „אור החיים“: למה התירא יעקב אבינו לרדת מצרימה? בודאי מן הגלות, שידע יעקב כי בניו יהיו משועבדים שם, ואם כן מה נחמה יש בהבטחה „כי לגוי גדול אשימך שם“? אלא שלא מעצם השעבוד התירא יעקב כי אם פן ידבקו במעשיהם של המצרים וישתמדו חלילה. זה היה כל פחדו של יעקב ועל כך מנחמו השם ומבטיחו „כי לגוי גדול אשימך שם“ כמו שדרשו בהגדה של פסח „לגוי גדול מלמד שהיו ישראל מצוינים שם“ שלא שינו את שמם ולשונם ושלא היה בהם לשון הרע ושלא היה בהם פרוץ בעריות ובזכות ד' דברים אלו נגאלו ממצרים.

בראשית מז, יב: „ויכלכל יוסף את אביו ואת אחיו ואנו כל בית אביו לחם לפי הטף“. לא הפלה יוסף את אביו ואחיו לטובה לגבי שאר תושבי הארץ בחלוקת המזונות בשנות הרעב כי אם נתן להם „לחם לפי הטף“, כפי המגיע להם כמספר הנפשות. כמו לכולם, ולא יותר, שלא יאמרו המצרים כי לבני משפחתו נותן יותר.

בראשית מז, ל: „ושכבתי עם אבותי ונשאאתני ממצרים וקברתני בקברתם“. וכן הוא על פי דין ביו"ד (הלכות אבלות סי' שס"ג ס"ק ב'). „אין מוליכין מת מעיר שיש בה בית קברות לעיר אחרת אלא אם כן מחוצה לארץ לארץ, או שמוליכין למקום קברות אבותיו“. וזהו שבקש יעקב שישאווהו ממצרים לארץ

ישראל ויקברוהו בקברות אבותיו.

בראשית מח, ט: „ויאמר קחם נא אלי ואברכם. ועיני ישראל כבדו מזוקן לא יכול לראות. ויגש אותם אליו וישק להם ויחבק להם“. כידוע מריק המברך למתברך את ברכותיו על ידי צנור. פעמים עושה זאת בעזרת הראייה ופעמים ע"י מישוש בידי וכוונה. כאן מדגיש הכתוב שיעקב „לא יכול לראות“ ועל כן השתמש בצנורות השפעה אחרים, חבק להם ונשק להם ובזה הריק אליהם את השפעת ברכותיו.

בראשית מט, טו: „וירא מנוחה כי טוב ואת הארץ כי נעמה ויט שכמו לסבול“. ראה כי טובה המנוחה והארץ כי נעמה, אבל צריך לעבוד בה ולטרוח, והכריע בדעתו לצד העבודה, אף שכרוכים בה סבל וקשיים „ויט שכמו לסבול“ את קשי העבודה. **בראשית מט, יז:** „יהי דן נחש עלי דרך“ וביומא (כב:) „כל ת"ח שאינו נוקם ונוטר כנחש אינו ת"ח“. משום מה משול תלמיד חכם לנחש? כי כמו שהנחש מתפרנס מן האדמה ואינו צריך לשום בריה והוא בלתי תלוי באיש, כך צריך גם תלמיד חכם להיות בלתי תלוי וכל מעשיו צריכים לנבע מפנימיותו, בלי פניות צדדיות, ושלא ישתדל למצא חן בעיני מי שהוא או לצאת ידי חובת מי שהוא.

בראשית מט, יט: „גד גדוד יגודנו והוא יגד עקב“. אם יבא אויב ויצור על עיר והנצורים נמצאים בפנים מוקפים חומה ודלתים ובריה ואינם נותנים לאויב להכנס לתוך עירם, עדיין אינם נחשבים גבורים גמורים. אבל אם האויב פרץ את החומה ונכנס העירה ואנשי העיר מתגברים עליו ומגרשים אותו — אזי ניכרת גבורתם ואומץ לבם. וכן הוא גם בענין גד שהיה גבור חיל „גד גדוד יגודנו“. אבל אימתי ניכרת ביותר גבורתו?

לאחר שהותקף ונשדד ולבסוף התגבר — „והוא יגד עקב“ (עקב מלשון סוף) כמו שמביא הרמב“ן פה בשם הירושלמי „גייסא אתי ומגייסא והוא מגייס לה“.

בראשית נ, יז: „כה תאמרו ליוסף אנא שא נא פשע אחיך וחטאתם“. תחלה „פשע“ ואחר כך „חטאת“, והלא „פשע“ הוא חמור יותר וצריך היה להקדים „חטאת“ ל„פשע“. אלא באמת היה ה„פשע“ תחלה שמכרוהו לעבד, אבל משניצל יוסף מן העבדות והיה למשנה למלך במצרים, נעשה ה„פשע“ רק ל„חטא“. כגון מי שנתכוין לאכול חזיר ועלה בידו בשר טלה. **שמות א, יט:** „כי לא כנשים המצריות העבריות כי חיות הנה“. ובדברי הימים א' (יא, יב) „בניה בן יהוידע בן איש חי“ מפרש רש"י שם שהוא כמו חי וזריז וכן גם כאן „כי חיות הנה“ פירושו שהן בריאות וזריזות שמולידות תכף ומיד. בלי עזרת המילדות.

שמות ד, א: „ויאמר משה והן לא יאמינו לי ולא ישמעו בקולי“. והמדרש רבה „לא יפה עשה משה, שהקב"ה אמר לו שישמעו אליו והוא אמר שלא ישמעו לו“. ופלא על המדרש — אמר ר' יוסף שאול — יש הבדל בין שמיעה „לקול“ ובין שמיעה „בקול“, שהראשונה פירושה שמיעת קול סתם והשניה פירושה לעשות כפי שנצטוה. וזהו שאמרה רבקה ליעקב „ועתה בני שמע בקולי“ כי רצתה שיעשה כמצותה ולא אמרה „שמע לקולי“. אבל אצל משה לא הבטיח לו הקב"ה שבני ישראל ישמעו „בקולו“ אלא „לקולו“, שאמר לו: „ושמעו לקולך“ (שמות ג, יח). ולכן יפה אמר משה „והן לא יאמינו לי ולא ישמעו בקולי“.

שמות ה, כב: „וישב משה אל ה' ויאמר אדוני למה הרעותה

לעם הזה למה זה שלחתני". וברש"י שם "ואם תאמר מה איכפת לך קובל אני על אשר שלחתני". והוא תמוה מאד ששכח צרת ישראל והצטער על אשר שלחוהו ה', וכי כך דרכו בקדש של רועה נאמן כמוהו? אולם הדבר יתורץ לנו לאחר עיון. וכבר תמה הר"ן בדרשותיו מדוע בחר השי"ת במשה לשליחות זו והוא כבוד פה וערל שפתים, והלא מתנאי הנביא שיהיה שלם בגופו כמאמר חז"ל אין השכינה שורה אלא על חכם גבור ועשיר (שבת צ"ב). ותירץ הר"ן שאילו היה משה דובר צחות היו אומרים כי בחכמתו ובחלקת לשונו פתה את פרעה ולא ה' פעל כל זאת ולכן בחר דוקא בכבוד פה למען תהיה לאות כי יד ה' עשתה זאת לגאלם ממצרים. אולם כשהרע להם יש מקום לחשוש שמא עלגות לשונו בעוכרי הדבר, שלא דבר נכונה ובזה הרע להם יותר משהועיל. ועתה נבין את טענתו של משה "למה הרעות לעם הזה למה זה שלחתני", כי אמר משה אם תבא הישועה על ידי נכון אני לשליחותי, אבל אם לא, כי אז למה זה שלחתני? אולי מפני שאני כבוד פה הרעותי להם ועל כך קובל אני, למה זה שלחתני".

שמות ו, ה: "וגם אני שמעתי את נאקת בני ישראל אשר מצרים מעבידים אותם ואזכור את בריתי". "בריתי" היא שגרמה להם כל הצרות שיהיו המצרים מעבידים אותם. וזה כדעת רש"י על הפסוק באיכה (א, כא) "כי אתה עשית" — אומר רש"י — "אתה גרמת לי שהם שונאים אותי שהבדלתני ממאכלם וממשתייהם ומהתחתן בם, אילו נתחתנתי בהם היו מרחמים עלי". וכך גם במצרים. ע"י ששמרו את הברית, לא התערבו במצרים, והיו "מצוינים" שם ומובדלים מהם במאכל ובמשתה ובחיתון — לכן שנאום והעבידום.

שמות יב, לה: „ובני ישראל עשו כדבר משה וישאלו ממצרים כלי כסף וכלי זהב ושמלות“. ובראב“ע שם „כל אחד שאל כפי מעלתו“ והראב“ע למד זאת מן הכתוב גופא, שנאמר „דבר נא באזני העם וישאלו איש מאת רעהו ואשה מאת רעותה“ ז“א כל אחד ישאל מרעהו שהוא במעלה אחת עמו, כי לא יתכן שאיש עני יבא אל עשיר ועשיר אל עני לשאול שמלות וכלים, כי העשיר לא ילבש בגדי עניים וכן העני והמצרים היו מיד מכירים את הערמה שבדבר. אלא כל אחד הלך לשאול איש מאת רעהו, העני הלך אל עני ועשיר בא אל עשיר, ורק כך לא עוררו תמהון אצל המצרים, והללו נתנו להם מכל אשר שאלו.

שמות יח, כא: „אנשי אמת שונאי בצע“. „בצע“ — פירושו תועלת, כמו „מה בצע כי נהרג את אחינו“. ישנם „אנשי אמת“ שלקחו את האמת במונופול ועושים ממנו עסק ופרנסה. לכן יעץ יתרו לבחור אנשי אמת כאלה שאינם שואפים להפיק תועלת לעצמם ושאינם עושים את האמת לפרנסה להם.

שם, שם: „בצע“ — פירושו גם גזילה וגם פשרה. הגמרא בסנהדרין (ו:) אומרת: „איזהו משפט שיש בו שלום? הוי אומר זה ביצוע“ (כלומר פשרה), כי על פי רוב הפשרות נגמרות בגזלת הדעת וגזלת ממון.

שמות כב, כב: „אם ענה תענה אותו כי אם צעק יצעק אלי שמע אנשמע צעקתו“. הצעקה — כלי ההגנה היחידי של העני והאומלל. מה הוא יכול לעשות בעולם ששולט בו הכלל „כל דאליים גבר“, ובשעה שעושים לו עול מה יוכל לעשות יותר מאשר לצעוק אלי?

שמות כג, יג: ובכל אשר אמרתי אליכם תשמרו ושם אלהים

אחרים לא תזכירו". על פי מה שכתב המורה נבוכים הכונה היא שרוב מצוות התורה הן להורות אמונה באלקים ולהרחיק מעבודה זרה ולכן יש להבין את הכתוב כך: "ובכל אשר אמרתי אליכם תשמרו" למען שם אלהים אחרים לא תזכירו".

שמות כח, מא : ומלאת את ידם. "מלוא ידיים" בתורה מובנו — חיזוק ועידוד כמו שכתוב בפרשת תשא (לב, כט) "מלאו ידיכם היום לד'" — כלומר חזקו ואמצו. זה נאמר לבני שבט לוי שלא יפחדו "והרגו איש את אחיו" על חטא העגל. אצל אהרן כתוב שלא היתה לו ההעזה בשבעת ימי המלואים לגשת לעבודת הקדש. "ויאמר משה אל אהרן קרב אל המזבח" (פ' שמיני ט, ז) שהיה אהרן בוש וירא לגשת (רש"י) לכן היה נחוצ לחזקו ולעודדו אותו ואת בניו וזהו שכתוב "ומלאת את ידם". **ויקרא ב, יא :** "כי כל שאור וכל דבש לא תקטירו ממנו". השאור והדבש לפי סגולותיהם הטבעיות שונים זה מזה מן הקצה אל הקצה וגם טעמם הוא היפך זה מזה, ואין לערבבם ולהקטירם ביחד על המזבח. דוגמא וסימן לאדם מישראל שיתרחק מן הקצוות וילך בדרך הממוצעת, שביל הזהב.

ויקרא י, ג : "הוא אשר דבר ה' לאמר בקרובי אקדש ועל פני כל העם אכבד". "בקרובי" — אלה מיודעיו של הקב"ה — בהם אקדש, כי הם ישכילו להבין כי מיד ה' היתה זאת, אבל "על פני כל העם" — המון העם, בעיניהם יכבד הדבר, יהיה קשה להם להבינו.

ויקרא טז, ד : "כתונת בד קדש ילבש". ובראב"ע שם: "ולא הזכיר האפוד והחשן ומעיל האפוד כי כבר הזכיר ונשמע קולו בבואו אל הקודש" וכן גם ברשב"ם בפ' תצוה. ותמוה הדבר

שבגמרא (ר"ה כו.) נאמר כי בשעת עבודת יום הכפורים לבש הכהן הגדול רק ארבע לבושים.

ויקרא יח, ג: „ובחוקותיהם לא תלכו“. לדאבוננו יש להם לאחינו בני ישראל טבע והרגל לחקות את הגויים אפילו בדברים שהם רק „חוקים“ שאין בהם לא טעם ולא ריח.

ויקרא כ, י: „ואיש אשר ינאף את אשת איש, אשר ינאף את אשת רעהו, מות יומת הנואף והנואפת“. למה כפל „אשת איש“ ו„אשת רעהו“? נתכונה התורה להוציא מלבות אנשים כמו הרשע הפילוסוף אפלטון והנמשכים אחריו ששכלו הנבער גזר שכל נשי הסוחרים המשותפים באומנות וענין אחד יהיו נשותיהם משותפות גם כן. ולכן הדגישה התורה שלא רק „אשר ינאף את אשת איש“ סתם, אלא גם „את אשת רעהו“, כלומר רעהו המשותף עמו באומנות, גם הוא „מות יומת“.

במדבר ג, טו: „פקד את בני לוי וגו' כל זכר מבן חדש ומעלה“. ואצל כל עדת בני ישראל כתוב „מבן עשרים שנה ומעלה“. מדוע? שכל איש מישראל רוכש לו יחוס עצמו ע"י מעשיו והתנהגותו וצריך לעמול עד שנעשה הגון וראוי להמנות על עדת בני ישראל ועל כן מביאים אותו במנין „מבן עשרים שנה ומעלה“. מה שאין כן בני לוי שהם מיוחסים מלידה ומבטן ויורשים יחוסם מאבותיהם. על כן אצלם אין צורך לדחות את מפקדם עד גיל עשרים, אלא מונים אותם „כל זכר מבן חדש ומעלה“.

במדבר ה, ז: „והתודו את חטאתם אשר עשו והשיב את אשמו בראשו“. אדם שלמראית עין נחשב צדיק והיה כי אינו מצליח בחיים מטיחים דברים כלפי מעלה: מדוע צדיק ורע לו? אבל אם ה„צדיק“ הזה יתודה על חטאיו, אז „והשיב את

אשמו בראשו" — יתברר שאשמו תלוי בו כי הוא שגרם לעצמו את הרעה.

במדבר יז, ב: „ואת האש זרה הלאה כי קדשו". אעפ"י שהאש היא מ"מחתות החטאים האלה", בכל זאת דבר שאדם מוסר נפשו עליו, אפילו שהוא חוטא, יש בזה קדושה „כי קדשו".

במדבר יט, ג: „ויקחו אליך פרה אדומה". פרה אדומה זו גלות אדום. גם הגלות יש לה המדות של פרה אדומה שמצד אחד „מטהרת טמאים". צרות הגלות, ההשפלות והבזיונות שסובלים אחינו בני ישראל משכניהם הגויים, מקשרים אותם ליהדות ביתר שאת ומחזקים בהם בכל עת צרה את רגש האחדות והעזרה איש לרעהו. אבל מאידך גיסא היא גם „מטמאה טהורים", התנאים הקשים בגלות מביאים לידי ירידה מוסרית ולהתפוררות רוחנית. וגורמת להתבוללות, למצב של „ויתערבו בגויים וילמדו מעשיהם".

במדבר כה, יז: „כי צוררים הם לכם עד דבר פעור ועל דבר כזבי". אחת הסבות שהגויים שונאים אותנו היא על דבר כזבי מפני שאין אנו באים עמהם בקשרי חיתון. אבל האמת היא גם אילו התחתנו בהם, גם זה לא יועיל, כי השנאה עומדת לעולם.

במדבר לג, א: „אלה מסעי בני ישראל". התורה מדגישה „אלה מסעי", כלומר האיסור לשוב למצרים חל רק על הדרך שבה יצאו משם כמו שכתוב „בדרך הזה" ועל כן מונה התורה את כל המקומות אשר בהם עברו בדרכם ממצרים למען ידעו שבדרך זו לא ילכו עוד.

דברים ה, יב: „שמור אח יום השבת לקדשו" ובחז"ל „זכור ושמור בדבור אחד נאמרו" כי „שמור" חל על דבר שכבר נצטוו עליו או קבלו ועתה עליהם לשמרו. אבל כאן שרק מתחיל

לצוות לו מצוות שבת אין שייך לומר "שמור", כי עדיין לא ציוהו, אלא לאחר שציוהו "זכור את יום השבת" בא ואומר "שמור", לכן פירשו "זכור ושמור בדבור אחד נאמרו".

דברים ה, כא : "היום הזה ראינו כי ידבר אלהים את האדם וחי, ועתה למה נמות וגו' כי מי כל בשר אשר שמע קול אלהים חיים מדבר מתוך האש כמונו ויחי". ותמוה הדבר : הלא בעצמם ראו כי ה' דבר אליהם והם חיים וקיימים ולמה זה עתה מתיראים פן ימותו ? הרמב"ם במורה נבוכים מפרש ואומר שהנס לא יתמיד, שאם לא כן אינו נקרא נס וכן כל מה שיוצא מגדר הטבע מוכרח לשוב לגדרו שאם לא כן יתבטל הטבע. ולכן הכתוב מתישב כך : חציו הראשון "כי ידבר אלהים את האדם וחי" — זהו נס שיצא מגדר הטבע, ונס לא יתמיד ומוכרח הטבע לשוב למקומו על כן עתה הם מפחדים כי הנס שקרה פעם לא יקרה עוד פעם.

דברים ה, ה : "וידעת עם לבבך כי כאשר ייסר איש את בנו ה' אלהיך מיסרך". פתח "כי כאשר ייסר" בלשון עתיד וסיים "מיסרך" בלשון הווה. אלא על פי שפירש האלשיך את הכתוב "וינחם ה' על הרעה אשר דבר לעשות לעמו" — בדבור שאמר שכך וכך יעשה להם — בדבור זה עצמו שכך כעסו "וינחם ה' על הרעה". וכן גם כאן כאשר ייסר איש את בנו, רק אומר לו שייסר אותו, כך ה' אלהיך מיסרך, מוכיח אותך למען תשוב מרעתך.

דברים יא, יג : "ולעבדו בכל לבבכם ובכל נפשכם". מדוע לא כתוב כאן "ובכל מאדכם", כמו שנאמר "בכל לבבך ובכל נפשך ובכל מאדך" ? משום שהרבים אינם שוים בממונם, לאחד

יש ממון הרבה ולאחד מעט, וכל אחד לפי ממונו ובלבד "שיכוין לבו לשמים" וממילא יהיה "בכל מאדכם".

ברכות כ"ז: "מעשה ברבי אלעזר בן עזריה שרצו למנותו נשיא. הלך להמלך באשתו. אמרה לו: שמא יעבירון אותך למחרת? אמר לה: "לשתמש איננו יומא חדא בכסא דמוקרא ולמחר ליתבר" (ישתמש האדם בכוס יקרה יום אחד ולמחרת תשבר). ותמוה הדבר: האם כל כך להוט היה ר' אלעזר בן עזריה אחר הכבוד שהסכים להיות נשיא רק יום אחד אף שידע כי למחרתו יעבירוהו? אלא יש להבין את המעשה כך: אשתו של ר' אלעזר נתנה לו עצה שיחניף קצת לבעלי הבתים כדי שלא יעבירוהו. אבל הוא השיב לה: טוב להשתמש בכוס יקרה אפילו יום אחד, אף שלמחרת עלולה היא להשבר, כלומר כדאי להיות נשיא אפילו יום אחד אבל בלי חנופה, אף שיודע אני שלמחרת יעבירוני.

שבת ל"א: "מעשה בנכרי שבא לפני שמאי. אמר ליה גיירני על מנת שתלמדני כל התורה כולה כשאני עומד על רגל אחת וכו' בא לפני הלל גייריה אמר ליה דעלך סני לחברך לא תעביד וכו' והמרש"א מקשה שם מדוע לימד הלל לגר בלשון שלילה ולא בלשון חיוב ככתוב בתורה "ואהבת לרעך כמוך"? **אז** קושית המהרש"א מתרץ ר' יוסף שאול בשם חידושי הרי"ם מגור. "שמעתי—כותב הוא—בשם חברת חסידי קאצקיר ומטו ביה משמיה דהרב הגאון ר' יצחק מאיר נ"י שפירש כך. הלל אמר לו לאותו נכרי שבא להתגייר: כל זמן שהנך גוי אינך יכול להגיע לדרגת "ואהבת לרעך כמוך" בדרך החיוב, כי אם רק בדרך השלילה "מה דעלך סני לחברך לא תעביד"

ולכשתתגיייר ותהיה יהודי תגיע לדרגת „ואהבת לרעך כמוך“
בדרך החיוב.

הגדה של פסח: „אדיר הוא יבנה ביתו בקרוב“. כבר אמרו
בעלי התוספות במסכת שבועות (טו: ד"ה אין) „אין בנין בית
המקדש בלילה“ לא על בית המקדש שלעתיד לבא נאמר, מפני
שהוא „עשוי מאליו בידי שמים“ ולכן גם בלילה וגם ביו"ט.
לכן אנו מזכירים בליל פסח „אדיר הוא יבנה ביתו בקרוב“,
אפילו בלילה, אפילו ביום טוב.

מקורות וציונים

לפרק א: משפחת נתנזון

- 1 קונטרס "ביטול מודעה" ע"ד המכונה למצות, נדפס לבוב תרי"ט.
- 2 תולדות שלמה ע' 19—20. 3 דברי שאול מה' תנינא פ' נח ע' ע"ט.
- 4 ד"ר גלבר, ברודי ע' 152. 5 תולדות שלמה ע' 36.
- 6 ד"ר גלבר, ברודי ע' 281. 7 "עין דמעה" לר' שלמה קלוגר.
- 8 ד"ר גלבר, ברודי ע' 240. 9 דברי שאול על אגדות ע' מ"ד.
- 10 שם ע' פ"ו. 11 פרומקין, תולדות חכמי ירושלים כרך 3 פרק ז', ע' 312—313.
- 12 עם ר' סנדר שו"ת שואל ומשיב מה' רביעא ח"א סי' כ"ט, עם ר' יצחק שם ח"ג סי' ל"ג. 13 שם מה' תנינא ח"ד סי' ק"ס, קע"ה.
- 14 שם ח"א סי' רע"א. 15 דברי שאול על אגדות ע' י"ג.
- 16 שואל ומשיב מה' שתייתאה סי' נ"ז. 17 שם מה' רביעא ח"ג סי' מ"ד.
- 18 שם מה' רביעא ח"ג סי' כ"ט, מ"ד, פ"א; מה' שתייתאה סי' כ"ד, נ"ז ועוד. 19 דברי שאול דרשות, למברג תרל"ו, הספד על אביו בשנת תרל"ג.
- 20 דברי שאול על התורה דף ע'. 21 הקדמת ר' זלמן נתנזון לספרו של אביו "בית אל".
- 22 שואל ומשיב מה' תנינא ח"ד סי' קס"ב.

לפרק ב: ילדותו

- 1 איזראליט תרל"ה, 24 מרץ. 2 שואל ומשיב מה' רביעא ח"א סי' נ"ו.
- 3 דברי שאול על התורה מה' תנינא ע' ל"ח. 4 שם ע' קי"ט.
- 5 בהקדמה לספרו "יד שאול ויד יוסף" למברג תרי"א.
- 6 דברי שאול על אגדות למברג תרל"ז ע' י"ג. 7 הסכמה לס' דעת קדושים להגאון ר' אברהם דוד מבוצ'ץ.

לפרק ג: נשואיו ויחסיו עם גיסו

- 1 אנציקלופדיה של גלויות לבוב ע' 464. 2 הקדמה לשו"ת מהרי"א הלוי. 3 דברי שאול על אגדות ע' א. 4 הקדמה ליד יוסף ויד שאול" על הלכות נדרים למברג תרי"א. 5 הקדמה לשו"ת "מאמר מרדכי" למברג תרי"ב. 6 הקדמה ל"יד יוסף ויד שאול". 7 דברי שאול על התורה מה' תנינא למברג תרל"ז ע' כ"ח. 8 הקדמה ל"יד יוסף ויד שאול". 8* עדות ביוסף וחידושי חו"מ דף נ"ג. 9 ההסכמה נדפסה בירושלמי סדר זרעים, דפוס זיטומיר. 10 הקדמה ל"יד יוסף ויד שאול". 11 הקדמה לשו"ת "מאמר מרדכי". 12 שו"ת "מאמר מרדכי" סי' ה. 13 שם סי' ו'. 14 הקדמה לשו"ת "מאמר מרדכי". 15 שם, סי' ב'. 16 הקדמה של ר' מרדכי זאב איטינגא לירושלמי ס' זרעים. 17 שואל ומשיב מה' חמישאה חא" סי' ט"ז.

לפרק ד: הקהלה בלבוב בשעתו

- 1 אנציקלופדיה של גלויות לבוב ע' 215—218. 2 פרוטוקול זה ככתבו וכלשונו בפולנית מביא ד"ר בלבן בספרו "תולדות הטמפל בלבוב" ע' 21. 3 שם ע' 24. 4 אנציק' לבוב ע' 236. 5 דברי שאול על התורה ע' קצ"ג. 6 בלבן ע' 37. 7 שם ע' 38. 8 שם ע' 46. 9 אנציק' לבוב ע' 241. 10 דברי שאול על אגדות ע' ע"ד. 11 דברי שאול על התורה ע' צ"ה. 12 דברי שאול על אגדות ע' צ"ג. 13 בלבן ע' 47—48. 14 אנציק' לבוב ע' 242. 15 דברי שאול על התורה ע' מ"ט. 16 בלבן ע' 50. 17 אנציק' לבוב ע' 252—253. 18 דברי שאול על התורה ע' מ"ב. 19 שם ע' קפ"ד. 20 דברי שאול על אגדות ע' מ"ד. 21 דברי שאול על התורה ע' צ"ג. 22 שם ע' קצ"ה. 23 דברי שאול דרשות לשבת אחרי, תרכ"ז. 24 שם. 25 אנציק' לבוב ע' 259. 26 שואל ומשיב ח"א סי' מט, קמ"א; ח"ג סי' ע"ב. 27 שואל ומשיב מה' תליתאה ח"א סי' רע"ב. 28 עתון "מחזיקי הדת" תרמ"א. 29 בלבן ע' 53—57. 30 שם ע' 60.

- 30* שואל ומשיב מה' שתיתאה סי' מ"ט. 30** שואל ומשיב מה' רביעאה ח"ב סי' קפ"ט. 30*** שואל ומשיב מה' חמישאה ח"א סי' ע"ד. 31 בלבן ע' 62. 32 רשומות כרך ד'. 33 שואל ומשיב מה' תליתאה ח"א סי' נ'. 34 בלבן ע' 66. 35 שם ע' 85. 35* שואל ומשיב מה' תנינא ח"ד סי' קכ"ד. 35** שם, שם. 35*** מפי הרב ראובן מרגליות שליט"א. 36 בלבן ע' 112. 37 דברי שאול דרשות. 38 זכרונות יוסף מרגושים ע' 12—11. 39 תולדות שלמה ע' 83. 40 שם ע' 84. 41 עתון מחזיקי הדת ג' ניסן תרמ"א. 42 המגיד כ"ח סיון תרי"ח. 43 בלבן ע' 123. 44 שם ע' 124. 45 שואל ומשיב מה' תליתאה ח"א סי' רמ"ה. 46 שואל ומשיב ח"א סי' רס"ד. 47 דרכי שלום מאת הגאון ר' מרדכי הכהן שבדרון מברעזאן. 48 איזראעליט 24 מרץ תרל"ה. 49 דברי שאול דרשות. 50 שואל ומשיב מה' רביעאה ח"א סי' א'. 51 שם, שם.

לפרק ה: פסקיו על פי התנ"ך

- 1 דברי שאול על אגדות למברג תרל"ז לדף כ"ה ע"ב ברכות. 2 שו"ח שואל ומשיב מה' תנינא ח"א סי' נא. 3 שם מה' תליתאה ח"א סי' נ"ה. 4 שם מה' תנינא ח"ב סי' ק"ז. 5 שם מה' תליתאה ח"ב סי' קפ"ד. 6 שם מה' תנינא ח"ג סי' כ"א. 7 שם מה' תנינא ח"ג סי' מ"ב. 8 שם מה' תליתאה ח"י סי' קכ"א. 9 שם מה' תליתאה ח"ב סי' רכ"ה. 10 שם מה' תליתאה ח"א סי' שצ"ד. 11 שם מה' תליתאה ח"א סי' נ"ה. 12 עדות ביוסף על הרמב"ם הלכות עדות דף כ"א. 13 שו"ת שואל ומשיב מה' רביעאה ח"ב סי' פ"ב. 14 שם מה' רביעאה ח"ג סי' מ"א. 15 שם מה' תנינא ח"ג סי' קכ"ד. 16 שם מה' תליתאה ח"א סי' ר"ג. 17 שם ח"א סי' ע"ת. 18 שם מה' תליתאה ח"ב סי' קל"ד. 19 שם מה' רביעאה ח"ב סי' קצ"ו. 20 שם מה' תנינא ח"ג סי' צ"ו. 21 שם מה' תליתאה ח"ב סי' קס"ט. 24 שם מה' תליתאה

ח"א סי' מ"ג. 25 שם מה' תליתאה וח"ב סי' ע"ה. 26 שם
מה' תנינא ח"ג סי' קכ"ד.

לפרק ו: עוון רציחה עד היכן

1 שו"ת הרמ"א סי' ל"ז. 2 שו"ת מהר"ם מלובלין סי' מ"ג.
3 שם סי' מ"ד. 4 שו"ת רבינו חיים כהן רפופורט מלכוב או"ח
סי' י"ח. 5 שו"ת ר' עקיבא איגר מה' תנינא סי' ג' דפוס וין
תרמ"ט. 6 שו"ת חתם סופר או"ח סי' קע"ז. 7 שו"ת שיאל
ומשיב ח"א סי' קע"ב. 8 שם. 9 שם סי' קע"ג. 10 שם.
11 שם סי' קע"ד.

12 Universal Jewish Encyclopedia III Criminality of
Jews p. p. 416—418.

לפרק ז: המשיב של הדור

1 דברי שאול אגדות דף כ"ט ע"ב. 2 שם דף מ"ח. 3 שו"ת
שואל ומשיב ח"ב סי' קע"ד. 4 שם מה' תליתאה ח"ג סי' מ"ב.
5 שם מה' תליתאה וח"ב סי' ק"פ. 6 עדות ביוסף חידושי או"ח
הלכות תענית דף קכ"ה. 7 שו"ת שואל ומשיב מה' תליתאה ח"ב
סי' קכ"א. 8 שם מה' תנינא ח"א סי' נ"ב. 9 שם מה' תליתאה
ח"ב סי' קכ"ד. 12 שם מה' תליתאה ח"ב סי' קי"ז. 13 שם
מה' תליתאה ח"א סי' קנ"ד. 14 שם מה' תנינא ח"ד סי' ט"ו.
15 שם מה' תליתא ח"א סי' רמ"ד. 16 שם מה' רביעאה ח"ג סי'
מ"ו. 17 שם מה' תליתאה ח"א סי' רי"ג. 18 שם ח"ב סי'
קנ"ד. 19 שם מה' תנינא ח"ד סי' ק'. 20 שם מה' תנינא
ח"א סי' כ"ו—כ"ח. 21 שם מה' תנינא ח"ד סי' כ"ט. 22 שם
ח"א סי' מט', קמ"ב; ח"ג סי' ע"ב. 23 עדות ביוסף על הרמב"ם
הלכות עדות דף ל"ז. 24 שם ח"א סי' צ"ח. 25 שם ח"א
סי' ה'. 26 שם מה' תנינא ח"ד סי' ק"ס. 27 שם מה' תליתאה
ח"א סי' ל"ח. 28 שם מה' שתיתאה סי' נ"ד. 29 שם.
30 שם מה' תנינא ח"ד סי' ע"ו. 31 שם מה' תנינא ח"ב סי'

- ל"ט ; מה' תליתאה ח"א סי' קל"ה. 32 עדות ביוסף לקוטים דף ל"ג.
 33 מפי הרב מטעבין שליט"א. 34 שם וח"ג סי' ק"ה ; מה' תליתאה
 ח"ג סי' קי"ג ; מה' רביעאה ח"ג סי' קל"ז. 35 מה' תנינא ח"ד
 סי' פ"ד. 36 דרכי שלום מאת הרב מברעזאן. 37 שואל ומשיב
 מה' תליתאמ חא סי' שע"ז. 38 שם מה' תנינא ח"ד סי' ג'.
 39 שם מה' תליתאה ח"א סי' ל"ו. 40 שם מה' תנינא ח"ד סי'
 קס"ח. 41 שם מה' תליתאה ח"ג סי' פ"ה. 42 שם מה'
 תליתאה ח"ג סי' פ"ה. 43 שם מה' וחמישאה ח"א סי' כ"ג.
 44 שם מה' רביעאה ח"ג סי' קי"ז. 45 שם מה' רביעאה ח"ג סי'
 קל"ז. 46 שם מה' חמישאה סי' פ"ג. 47 שם מה' תליתאה
 ח"א סי' רמ"ח. 48 שם מה' תליתאה ח"א סי' רע"ו. 49 שם
 ח"ב סי' קע"ז. 50 שם מה' תליתאה ח"א סי' קנ"ד. 51 שם
 מה' תנינא ח"א סי' י"ג. 52 שם מה' תנינא וח"ד סי' קכ"ח.
 53 שם ח"ג סי' פ"ה. 54 שם מה' תנינא ח"ב סי' ע'. 55 שם
 ח"א סי' נ"ד קס"א. 56 שם ח"ג סי' פ"ח מה' תליתאה ח"א סי'
 קי"ב ; מה' רביעאה ח"ב סי' כ"ט. 57 שם מה' תנינא ח"א סי' צ"ז
 58 שם מה' תנינא ח"ד סי' קמ"ט. 59 שם מה' תליתאה ח"א
 סי' ר"ב. 60 שם מה' תנינא וח"א סי' ה'. 61 שם ח"ג סי'
 קמ"ט. 62 שם מה' תליתאה ח"א סי' תל"ד. 63 שם מה'
 רביעאה ח"א סי' כ"ד. 64 שם מה' תנינא ח"א סי' י"ב. 65 שם
 ח"א סי' קי"ג. 66 שם מה' תנינא ח"א י' ס'. 67 שם מה'
 תנינא ח"ב סי' צ"ח. 68 מאות תשובות נכתבו אליו ומפוזרות
 בכל המהדורות של "שואל ומשיב". 69 שם מה' תליתאה ח"א סי'
 מ"ג. 70 שם מה' תנינא ח"ג סי' קי"ז. 71 שם מה' תנינא
 ח"ג סי' פ"ה. 72 שם מה' תליתאה ח"א סי' קל"ח. 73 שם
 ח"א סי' רס"ט. 74 שם מה' תליתאה ח"א סי' רכ"ח. 75 שם
 מה' תליתאה ח"א סי' קמ"ט. 76 שם מה' תליתאה ח"א סי' ר"ל.
 77 שם מה' תליתאה ח"א סי' קכ"ב. 78 שם מה' תליתאה ח"א
 סי' ו', נ"ד.

לפרק ח: ר' יוסף שאול בתור ר"ם

- 1 שו"ת שואל ומשיב מה' תנינא ח"ג סי' קכ"ז. 2 שם ח"א סי' ט.
- 3 שם וח"ב סי' ק"ח. 4 שם ח"א סי' י"ח. 5 שם ח"ב סי' נ"א. 6 שם ח"א סי' קמ"ב. 7 שם מה' תנינא ח"ג סי' קכ.
- 8 שם מה' תנינא ח"א סי' ס"ג. 9 שם מה' תנינא ח"ג סי' קכ"ז. 10 שם מה' תנינא ח"ג סי' ק"כ. 11 שם ח"א סי' קס"ג; ח"ב סי' ק"י; ח"ג סי' נ; ס"ז. 12 שם ח"ב סי' קנ"ד.
- 13 שם ח"ב סי' ע"ז. 14 מפי הרב ר' אפרים אליעזר הכהן יאללעס שליט"א מפילדלפיה, נכדו של ר' אורי"ה. 15 שו"ת שואל ומשיב מה' תליתאה וח"א סי' קצ"ה. 16 שם ח"ג סי' קי"ט. 17 שם מה' תליתאה ח"א סי' רמ"ה.

לפרק ט: יחסו לחסידות

- 1 דעת קדושים לבוב תר"ם. 2 אנציקלופדיה של גלויות לבוב ע' 464. 3 שו"ת שואל ומשיב מה' תנינא ח"ג וי' קכ"ד. 4 שם ח"א סי' כ"ה. 5 שם ח"א סי' ס"ט. 6 שם מה' תנינא ח"ג סי' קכ"ג.
- 7 דברי שאול על אגדות ע' ע"ה. 8 שואל ומשיב ח"א סי' פ, ק"ג, קע"ט; ח"ב סי' י"ד; מה' תנינא ח"א סי' כ"ד; ח"ג סי' קל"ה, מה' שתיתאה סי' מ"ד. 9 דור דעה להרב קמלהר ח"א ע' של"ב. 10 שואל ומשיב ח"ן סי' צ"ג. 11 שם וח"ב סי' י"ד. 12 קונטרס "ביטול מודעה" לבוב תרי"ט. 13 דעת זקנים לר' אברהם איטינגא סי' פ"א. 14 דברי שאול על אגדות ע' ה'.
- 15 שם ע' קל"ט. 16 דברי שאול על התורה פ' חוקת. 17 שם ע' מ"ז, קס"ט. 18 דברי שא"ל על גאדות ע' ק'. 19 שם ע' ס"ט. 20 שו"ת שואל ומשיב מה' תליתאה ח"א סי' קנ"ד. 21 שם ח"א סי' שי"א. 22 דברי שאול על אגדות ע' כ"ב. 23 שם ע' נ"ח. 24 שם ע' י"ז. 25 דברי שאול דרשות. 26 דברי שאול על התורה מה' תנינא פ' תרומה ע' מ"ט. 27 שואל ומשיב מה' תליתאה ח"ב סי' נ"ג. 28 מפי הרב מטשעבין שליט"א.

- 29 שואל ומשיב מה' תליתאה ח"ב סי' נ"ג. 30 שם מה' רביעאה ח"ב סי' קל"ז. 31 שם מה' תליתאה ח"ג סי' כ"א. 32 דברי שאול על אגדות ע' ס"ב. 33 שואל ומשיב מה' תליתאה ח"א סי' רמ"ז. 34 שם מה' תנינא ה"ד סי' קל"ה. 35 שם מה' תליתאה ח"ג סי' ס"ד. 36 שם מה' תנינא ח"א סי' פ"ה. 37 שם מה' תליתאה ח"א סי' רע"ו. 38 שם מה' תנינא ח"א סי' קכ"ח. 39 שם מה' חמישאה סי' צ'—צ"א.

לפרק י: אחרית ימיו וירושתו הרוחנית

- 1 עת'ן "איזראעליט" 24 מרץ 1875—תרל"ה. 2 ה"מגיד" ג' אדר שני תרל"ה. 3 המגיד ר"ח אייר תרל"ה. 4 המגיד ג' אדר שני תרל"ה. 5 איזראעליט 24 מרץ 1875. 6 המגיד ג' אדר שני תרל"ה. 7 מפי הרב ראובן מרגליות שליט"א. 8 הקדמה לדברי שאול על התורה. תרל"ה. 9 שם.

לפרק יא: מתורותיו

- לקוטים מתוך ספריו: דברי שאול על התורה מה' קמא ותנינא, דברי שאול על אגדות, דברי שאול דרשות.

